Академія наук України
Інститут історії України
Дніпропетровський державний університет

Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина

У трьох випусках

Випуск І

Київ 1993

Академія наук України
Інститут історії України
Дніпропетровський державний університет

Українське козацтво:
витоки, еволюція, спадщина

Матеріали міжнародної наукової конференції,
присвяченої 500-річчю українського козацтва
(Київ - Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.)

У трьох випусках

Випуск І

Київ 1993

Редакційна колегія: В.А.Смолій (відповідальний редактор), М.П.Ковальський, В.С.Степанков, Ф.П.Шевченко, В.О.Щербак (відповідальний секретар)

Редактор Т.К.Хорунжа
Коректори: Т.Ф.Демченко
Оригінал-макет підготували: О.В.Бузало, Т.Ф.Демченко

© Інститут історії України
Дніпропетровський державний університет

ISBN 5-7702-0528-8

Передмова

Козацтво і Україна, козацтво і український народ - ці поняття здавна перебували в одному асоціативному ряду. Адже історія козацтва становить цілу епоху в минулому України та її народу.

Козаки освоїли величезні території північно-причорноморських степів і розвивали господарство, що базувалося на вільнонайманій праці і великій товаросмкості. В розбурханому морі феодальної стихії з'явилися господарські структури, які не лише не були адекватні панівному способу виробництва, а, по суті, стали його антиподами, провісниками змін, що принесли лише наступні століття.

У політичній сфері козацтво започаткувало новий етап державного процесу. Поневолені та розчленовані кордонами українські землі перетворювалися у звичайні провінції іноземних держав - Речі Посполитої, Угорщини та Молдавії - васала султанської Туреччини. Здавалося, що після сходження з політичної авансцени Галицько-Волинського, Київського та інших князівств назавжди перервалася традиція державності, що грунтувалася на засадах часів Київської Русі. Проте смолоскип народу перехопило козацтво, яке внесло у державотворчий процес якісні зміни. Вперше за багато століть ініціативу створення політичних структур взяли на себе представники широких народних мас.

У 50-х рр. XVI ст. за далекими Дніпровськими порогами виникла Запорозька Січ - військова та політична організація українського козацтва. Протягом багатьох десятиліть, всупереч політиці урядових кіл Речі Посполитої, вона виконувала функції Української держави. Запорожці мужньо захищали народ від знищення; репрезентували його у європейському світі; заклали підгрунтя нового суспільно-політичного устрою, творчо використаного Б.Хмельницьким в роки Визвольної війни.

Державність в Україні формувалася на республіканських традиціях Запорозької Січі і реєстрового козацтва і засвідчувала високий ступінь цивілізації. Проте входження до складу Московської держави і поступова інкорпорація у імперські структури унеможливили еволюційний розвиток Гетьманщини. Крок за кроком обмежувалися прерогативи гетьмана і старшини, ліквідовувалися окремі, а згодом цілі ланки державного апарату. Були знищені Запорозька Січ (1775) і особливий військово-адміністративний

устрій Лівобережної та Слобідської України (1765, 1781-1783). Наприкінці XVIII ст. тріумф самодержавної стихії став повсюдним.

Надзвичайно вагомим був внесок козацтва та Запорозької Січі у духовне життя українського народу. Підтримка братств, православної церкви та її осередків, розвиток освіти - лише незначний перелік культурно-просвітницьких акцій, які здійснювало козацтво на українських землях протягом всього часу існування.

Важко переоцінити значення козацького стану для розвитку визвольного руху та соціальної боротьби народних мас. Досвідчені воїни, талановиті організатори, які пройшли багаторічну школу військової виучки, козаки становили ядро повстанських загонів. Вони піднімали і об'єднували таку інертну і консервативну масу, як селянство, вносили в його середовище елементи свідомості та організації.

13-17 травня 1991 р. у Києві та Дніпропетровську відбувалася наукова конференція, присвячена 500-річчю виникнення українського козацтва. В ній, крім вчених України, взяли участь історики США, Німеччини, Польщі, Росії, Білорусії. Про різноманітність поглядів, які панували на конференції, свідчать пропоновані читачеві доповіді та повідомлення, що публікуються у трьох випусках.

Валерій Смолій
(Київ)

Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку

Навіть побічний аналіз вітчизняної та й зарубіжної історіографічної спадщини виявляє вражаючу особливість - автори практично всіх історичних праць якнайрізноманітніших за формами і жанрами не обминають феномену українського козацтва. Вже перші хроністи - сучасники козаків, прагнули віднайти відповіді на питання - ким були ці вільні люди, які з'явилися у південних степах, що єднало їх з іншими категоріями українського етносу, якими були напрями історичної еволюції козацтва? Ці ж питання вчені-історики постійно досліджували протягом століть, аж до на-

шого часу. Частину з них певною мірою досліджено, іншу - ще треба вивчати детально.

Поява у XV ст. у південних степах вільного населення (безперечно, 1489, 1492 і наступні роки, коли хроністами вперше зафіксовані факти існування козаків, - дати умовні: вони лише відбивали історичні реалії, започатковані значно раніше) була викликана логікою попереднього історичного розвитку. Виникнення козацтва обумовлювали економічні, політичні, військово-стратегічні та соціальні чинники. Ігнорування у загальному контексті одного з них або перебільшення значення другого призводить до спотворення, а зрештою й деформованої реконструкції обставин появи і розвитку українського козацтва. З'ясовуючи причини виникнення цього явища, очевидно, недоцільно надавати пріоритет уходницьким заняттям населення перед необхідністю захисту південного порубіжжя від вторгнень татар, або зосереджувати увагу на значенні втеч як днісї із форм соціального протесту на шкоду іншим факторам. З певністю можна твердити лише про одне - південні степові райони стали у XV ст. (і не лише у XV - згадаймо попередників козаків, так званих бродників, що мешкали тут значно раніше) тим територіальним резервуаром, де накопичувалося населення з різних соціальних категорій - часто з досить різними інтересами, неоднорідною мотивацією дій та вчинків, і чітко визначеним первісним імпульсом, що змушував їх залишити обжиті місця й вирушити у повні небезпеки, але вільні спепи. Отже, історичні реалії, що спричинили появу козацтва, далеко не завжди вкладаються у найпереконливіші теоретичні постулати і положення, висловлені авторитетними і менш авторитетними вченими.

Аналіз структур таких типологічно спільних явищ як, наприклад, українське та донське козацтво, або таборитів у Чехії та граничарів у Хорватії наводить на думку про існування певної закономірності у процесі організації населення вільного, не обмеженого правовими нормами феодальної держави. У різних районах, але приблизно в межах одного хронологічного відтинку часу (XV-XVI ст.) виникли і активно розвивалися соціальні явища, що мали багато спільних рис внутрішнього устрою, господарських і військових занять членів общин та ін. Щоправда, у майбутньому кожна з цих суспільних структур обрала різні шляхи еволюції. На відміну від таборитів та граничар і навіть донського козацтва, як найбільш типологічно близького, українське козацтво ево-

люціонувало до найвищих форм організації, а після Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. перетворилося на категорію населення, що домінувало у соціальній структурі тогочасного суспільства і чиї інтереси формували політику українського гетьманату.

Формування козацтва як стану - процес складний і тривалий. Безперечно, правий М.С.Грушевський, зазначаючи, що в окрему станову групу з особливими інтересами, економічними і суспільними прерогативами українське козацтво переросло лише на межі XVI-XVII ст. Справді, між козаком-уходником, степовим воїном-здобувачем XV - першої половини XVI ст. і козаком-борцем за всенародні інтереси - кінця XVI - початку XVII ст. лежала прірва. На перший погляд, здається, нібито мало що могло змінитися у психології, системі ціннісних орієнтирів та політичному мисленні козаків за порівняно невеликий хронологічний проміжок часу для феодальної доби, якій властивий надзвичайний консерватизм, це був справді незначний період. Адже відомо, як повільно і болісно відбувався процес розвитку середньовічного селянства. Але це лише на перший погляд. Суспільні реалії були такими, що козацтво еволюціонувало швидшими темпами, ніж інші стани тогочасного суспільства. На то були свої причини. Практично від початків існування козацтво формувалося як категорія людей, яким були вузькі межі феодальної становості. Козак-воїн існував поряд із козаком-землеробом, військовий елемент природньо вживався у хліборобський і доповнював його. Останній був фермерським зразком. Не викликає сумніву той факт, що уже з XVI ст. у потенційних можливостях козацьких господарств добре помітні риси буржуазного способу виробництва. Про це свідчать виробничі відносини, що склалися у зимівниках: використання найманої праці, товарний характер козацьких господарств та ін. Найповніше ці процеси проявлялися вже у XVII ст., а особливо у XVIII ст.

Другим важливим фактором, що забезпечив українському козацтву швидку і відносно безболісну еволюцію, було те, що воно розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і динамічно змінювалася. Школу козацтва, зокрема запорозького, пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель - бояр, шляхти, міщан і, насамперед, селянства. Уклад життя, пов'язаний з постійним переміщенням і контак-

тами з жителями міст і сіл не лише України, але й зарубіжних держав, підтримував у колишніх селян традиційні життєві стереотипи, формував якісно нове світобачення, основане не лише не суспільній практиці окремого села або регіону, а на прикладах всеукраїнського та навіть європейського масштабу. Особа, яка деякий час перебувала у козацькому середовищі, залишала його вже не пересічним дрібним шляхтичем або селянином, а людиною, збагаченою життєвим досвідом якісно нового рівня, який багато в чому не відповідав канонам середньовічного суспільства.

У 50-х рр. XVI ст. козацтво як окремий стан створив військово-політичну організацію - Запорозьку Січ. Водночас Січ стала додатковим фактором, що істотно вплинув на дальшу еволюцію політичних поглядів козацтва. Відтоді козацтво і творіння його рук, розуму та серця розвиваються паралельно, дають суспільству вмілих організаторів, впливових політичних діячів, талановитих восначальників, виводять Україну на терен широкого міжнародного життя.

Рубіжною віхою на шляху розвитку козацтва як стану стали події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. В цей час відбувався процес стрімкого кількісного росту козацтва, що в деяких регіонах, по суті, перетворилося на основну групу населення України, відчутні якісні зміни його соціального становища. Із гнаного, практично поставленого поза законом Речі Посполитої, козацтво перетворилося в стан привілейований, що репрезентував соціально-економічну основу гетьманської України, її політичний устрій та ідеологію. Але трагедія козацтва як стану полягала в тому, що в нових історичних умовах, породжених Переяславським актом 1654 р., воно поступово почало втрачати свій господарський та суспільно-політичний потенціал. Це був складний і тривалий процес. У політиці царського ряду щодо козацтва спостерігалися періоди потепління і навіть тимчасового відходу від традиційної лінії, повернення йому окремих прав, обмеження феодальних повинностей та ін. Проте, в умовах наступу феодально-кріпосницької реакції та самодержавної стихії, потенційної можливості козацтва як стану дрібних виробників не могли бути реалізовані. З часом тенденція до утвердження у суспільному господарстві України нового типу буржуазних відносин, які представляли козаки, була насильно перервана. Реорганізоване козацтво переводилося в одну із категорій державних селян, які розвивалися вже не всупереч, а

у загальному руслі еволюції феодалізму, а пізніше буржуазного способу виробництва.

За цими етапами розвитку українського козацтва приховуються інші не менш важливі події. Проте, на шляхах його історичної еволюції відзначимо як мінімум два явища, повз які не може пройти жодний дослідник. Перше з них характеризує державотворчу функцію козацтва. На відміну від своїх сучасників (і значною мірою антиподів) - представників українських князівських родин і шляхти, що вже пройшли значний шлях свого утвердження і вступили у зрілу фазу історичного розвитку, козаки належали до молодих, із великими потенційними можливостями суспільних станів. В конкретно-історичних умовах з середини XVI ст. саме вони перехопили естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств (друга половина XV ст.). Феномен цього явища полягав у тому, що вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до рук представників народу. Утворення Запорозької Січі, яка була дітищем козацтва, означало, що етнічна українська державність збагатилася історичними формами, які далеко не адекватно відтворювали базисну основу феодального суспільства.

Сьогодні можна сперечатися та вести дискусії навколо загальнотеоретичних питань історії держави та права і співвідношення їх із специфікою державотворчості часів Запорозької Січі. Але жоден із серйозних дослідників не може заперечувати того факту, що через історичні обставини Запорозька Січ перетворилася на життєздатний політичний організм, який виконував функції Української держави. Щоправда, нова якість процесу розвитку козацтва проявилася не відразу. Потрібний був певний час, щоб запорожці усвідомили своє значення і місце у політичному процесі, що тривав на українських землях. Виняток становила лише така важлива функція, як захист кордонів України від руйнівницьких вторгнень орд Кримського ханства. По-суті, задовго до утворення Січі на Хортиці (згодом на інших дніпровських островах) козаки виступили військовим фактором, що стримував агресивні устремління татар щодо українського етносу, які поряд з іншими факторами ставили його на межу втрати етнічної самобутності.

Державотворча практика в Україні та вклад у її розвиток Запорозької Січі, безперечно, не обмежувалися періодом кінця XVI - першої половини XVII ст. Вона мала глибший і триваліший харак-

гер, її традиції були засвоєні і творчо використані Богданом Хмельницьким в час, коли будова Української держави була практично завершена.

Другий важливий аспект досліджуваної проблеми - це роль козацького ідеалу у розвитку соціальної активності селянських мас. У свідомості безпосереднього виробника з'явилося і закріпилося уявлення про козака як людину, вільну від усіх (крім військового) обов'язків перед паном і державою, яка, однак, користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, власна юрисдикція та ін). Селянин-хлібороб часто не бажав відриватися від землі, власної домівки і займатися небезпечним козацьким ремеслом, але прагнув здобути козацькі привілеї. З кінця XVI ст. прагнення до здобуття козацького імунітету перетворилося на явище загальноукраїнське, воно здобуває нових прихильників серед різних категорій населення, поширюється на значні території.

Разом з тим козацький ідеал став не лише ідеальним надбанням селянських мас України. З часом він перетворився на могутній фактор реалізації їх мрій та прагнень, на життєздатні конструкції соціальної практики. "Козацький присуд" і "козацькі порядки" в практичній діяльності повсталого народу означали не що інше, як створення власних органів управління, побудованих на зразок козацького кола, проведення ряду радикальних соціальних реформ. Переломним часом у розвитку соціальної практики народу стала середина XVII ст. Уявлення про шлях збройної боротьби як єдино можливий для досягнення кращої долі, міцно закріпилося у свідомості козаків і селян. Не випадково, що соціальні конструкції, започатковані на козацьких ідеалах, найкраще реалізуються у другій половині XVII-XVIII ст.

В цілому українське козацтво пройшло тривалий і складний шлях розвитку. Виникнувши у Подніпров'ї, воно з часом поширилось на інші українські землі, стало переважаючою групою населення на Лівобережжі, Слобожанщині і, звичайно, в Запорожжі. Процес сходження з соціальної і політичної арени цієї категорії населення також був досить тривалим. Він адекватно відбивав дві характерні риси розвитку тогочасного суспільства: по-перше, наступ царизму на автономію України та інкорпорацію її в державні структури Російської імперії. Насамперед було ліквідоване Слобожанщину (1765), тобто регіон, що мав якнайтісніші економічні і

політичні зв'язки з Росією. Наступним етапом на шляху ліквідації козацтва, як окремого стану, стало знищення Запорозької Січі (1775). З приводу цієї акції Катерини II існують різні думки і якщо відкинути крайні та кон'юктурні міркування, то переважно вчені вказують на причини класового або військово-стратегічного характеру. Тим часом, аналіз царського маніфесту від 3 серпня 1775 р. свідчить, що слід виділити три групи причин - соціальні, економічні і політичні. По-перше, царизм не міг не розуміти, що Запорозька Січ, яка здавна існувала як символ свободи і незалежності, і на майбутнє залишатиметься гальванізатором антифеодальних виступів українського селянства. По-друге, його не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запорожжя (збільшення кількості населення, а найголовніше, великі можливості козацьких господарств фермерського типу). По-третє, царизм не влаштовувала форма внутрішнього устрою Запорозької Січі, основаного на демократичних, республіканських традиціях, що суперечив загальноімперським нормам. Лише на декілька років пережило запорожців городове козацтво Лівобережної України, реорганізоване в регулярні полки карабінерів (1783-1784). Ще на початку XVIII ст. припинило своє існування правобережне козацтво, останні сторінки історії якого тісно пов'язані з іменами С.Палія, А.Абазина, Самуся (Самійла Івановича), З.Іскри. Звичайно, в структурі населення деяких місцевостей України продовжували зберігатися незначні групи вільних козаків, але вони, по суті, ставали соціальними реліктами, не могли визначити ні економічного, ні політичного, ні психологічного стану тогочасного суспільства.

Разом з тим, існування козацтва не пройшло (і не могло пройти) безслідно для історії українського народу. Воно наклало відповідний карб на всі сторони його життя, справило відповідний вплив не лише на зміну соціальної структури населення, але й на економічний розвиток (формування капіталістичного укладу), політичну ситуацію (створення держави), етнокультурні процеси (конституювання народності і переростання її у націю). Фактом свого існування козацтво дало помітний імпульс розвитку суспільної свідомості селянських мас, забезпечило появу у них нових стереотипів мислення. Ототожнення в очах навколишнього світу термінів "українець" та "козак" також свідчило про велику репрезентативну роль козацтва в історії України та її народу.

Микола Ковальський
(Дніпропетровськ)

Проблеми джерелознавства історії українського козацтва

Складність та суперечливість джерелознавчого дослідження історії українського козацтва визначається його особливим місцем і значенням в історії України і українського народу. Козацтво було своєрідним та складним за своєю структурою соціальним станом, окремі компоненти якого перебували у процесі перманентних кількісних та якісних змін. Поповнювалось козацтво за рахунок селян, міщан, інших верств та прошарків населення, включаючи і шляхту. За різноманітного етнічного складу домінуючою залишалася питома вага українців. Ці процеси мали динамічний характер і відбувались не лише на початковому етапі, а й протягом усього часу існування українського козацтва - запорозьке, низове, реєстрове, нереєстрове, городове, замкові козаки, козацькі загони на службі магнатів та місцевої адміністрації.

Територія формування українського козацтва була величезною, вона охоплювала не лише власне українські землі, але і інші регіони Східної Європи. Міграція українського козацтва, зокрема у XVIII ст., привела до розширення етнографічних меж та районів початкового ареалу українських поселень, зокрема в Задунайській Січі, на Кубані та ін. Загальновідомі постійні й тривалі взаємодії, взаємозв'язки та спільне проживання запорозьких та донських козаків, їх об'єднані, спільні військові походи та рейди. В історії України роль козацтва була домінуючою і визначальною в усіх визначних політичних акціях, визвольних та соціальних рухах протягом середньовіччя і початку нового часу - з XV ст. (дата 1491-1492 рр. як 500-річчя відрахунку початку українського козацтва цілком умовна, релятивна) до початку XIX ст., і навіть пізніше - так звана Київська козаччина середини XIX ст. Саме його існування було істотним фактором у процесі формування української народності та нації, етнічної національної самосвідомості українців.

Зазначені обставини та ще численні інші фактори позначились на особливостях та складностях джерелознавчого вивчення історії запорозького козацтва.

Джерелознавчий напрям в дослідженні будь-якої історичної проблеми й теми, зокрема і особливо такого справді доленосного соціального, політичного та економічного феномена в історії України як козацтво має багатоаспектну і складну структуру. Складові його органічно зумовлені і мають принаймні декілька рівнів:

1) теорія та методологія джерелознавства (історіософські концепції, адекватний понятійний апарат, сутність розуміння дефініції історичного джерела тощо);

2) методи джерелознавчого дослідження;

3) історіографія джерелознавства у тісному поєднанні з історіографією археографії - вивчення процесу впровадження до наукового обігу джерел та розширення джерельної бази досліджень; вивчення процесу накопичення знань, навичок аналізу джерел, здобутків та прорахунків, прискорення та уповільнення темпів досліджень, взагалі проблема темпів наукових досліджень та опрацювань джерел, виявлення нереалізованих потенційних досліджень з історії українського козацтва залежно від певних політичних ситуацій - в 30-50 та 70-80 рр. XX ст.в Україні); формування та припинення функціонування джерелознавчих напрямків і шкіл;

4) джерелознавча практика - конкретне джерелознавство, включаючи археографічну та едиційну діяльність;

5) організаційні форми джерелознавчої діяльності, створення центрів, зокрема щодо вивчення історії українського козацтва, видання джерел, проведення наукових конференцій та симпозіумів.

Джерелознавчий аналіз не є лише самоціллю, має не тільки суто дисциплінуючий характер, але скерований на істотне підвищення рівня конкретно-історичних праць, поглиблення їх професійного рівня й ступеня доказовості. Джерелознавчий підхід дозволяє позбутися поверхового характеру багатьох видань не лише минулих десятиріч, але й сучасних.

Українська історична наука, маючи у своєму арсеналі класичні праці з історії української козаччини М.Грушевського, корифея не лише української, але й європейської історіографії, небагато зробила для розробки цієї проблематики, оскільки після Д.Яворницького лише окремі вчені створювали об'єктивні праці про запорозьке українське козацтво, далекі від політичної кон'юктури і вульгарної соціології. Безперечно, потрібно зробити істотний крок вперед, концентруючи зусилля спеціалістів з різних галузей історичної науки на створення фундаментальних праць, таких як "Джерелознавство з

історії українського козацтва", "Історія українського козацтва", "Енциклопедія українського козацтва", що могли б стати результатом дослідження вчених багатьох країн.

Найважливішою проблемою історичної науки в цілому і одночасно основним завданням джерелознавства є намагання досягти адекватного та всебічного відтворення з оптимальною повнотою реальних об'єктивних процесів, явищ і фактів минулого. Цього можна досягти при виконанні певних умов, зокрема:

1) наявності у розпорядженні дослідників максимальної джерельної бази;

2) обов'язковий критичний і систематичний підхід до джерел та їх інформації;

3) співставлення джерельних свідчень;

4) неупередженість й об'єктивність дослідника, відсутність будь-якої тенденційності.

Одним з найважливіших в системі категоріального джерелознавчого апарату є дефініція та розуміння джерельної бази. Джерельна база - це сукупність або система (комплекс) джерел різних типів, родів, видів та різновидностей, яким притаманний різний рівень та ступінь аутентичності (оригінали, списки, варіанти, редакції, копії, копіяріуші та ін.) з наявними облятами та відіумусами, концентрацією акумульованої інформації, інтенсивністю побутування та репрезентативності.

В цілому в своїй сукупності джерела з історії українського козацтва можуть бути скваліфіковані за спільними типолого-видовими ознаками та походженням (генетичний принцип) на ряд великих груп-типів: речові пам'ятки, пам'ятки оборонних та житлових споруд; дані топографії; картографічні пам'ятки; фольклорні джерела - усна народна творчість у її численних різновидах; лінгвістичні джерела - насамперед дані топонімів, власні імена, прізвиська та прізища (ономастичні та антропонімічні відомості); іконографічні джерела; письмові джерела.

Традиційно в історіографії склався сталий стереотип, за яким джерельні огляди стосуються переважно, а може й виключно, письмових джерел, інші ж їх типи (речові, етнографічні, побутові, лінгвістичні, пам'ятки фольклору та ін.) залишалися поза джерелознавчим дослідженням й аналізом, і навіть не називалися або не розглядались у спеціальних працях. Стосовно джерелознавства історії українського козацтва такий підхід вимагає суттєвої корекції. Історія

українського козацтва повинна вивчатись лише із залученням усього комплексу всіх типів джерел, не обмежуючись лише письмовими, тобто за умови використання великих джерельних комплексів, які збереглися до нашого часу у різних формах і системах фіксації та кодування інформації.

Для історії козацтва важливе значення має вивчення речових пам'яток, включаючи предмети побуту, домашнього вжитку, знаряддя праці, вексикологічні пам'ятки - прапори, стяги, козацькі регалії та інсигнії, зокрема кошових отаманів і гетьманів, козацькі клейноди тощо. Нині - це здебільшого музейні предмети або речі з приватних колекцій. Якщо вже давно існують каталоги та альбоми західноєвропейської, східної, російської зброї (наприклад, видання Московської Оружейної палати або Московського державного історичного музею та ін.), то до цього часу відсутній зведений науково-опрацьований каталог зброї українських козаків. Це - велика й істотна лакуна у джерелознавстві історії українського козацтва. Те, що було зроблене наприкінці XIX - початку XX ст., особливо завдяки зусиллям і багаторічній наполегливій і цілеспрямованій діяльності Д.І.Яворницького, який вперше в українській історіографії залучав джерела різних типів, особливо для вивчення історії запорозьких козаків, публікаціям у "Киевской старине", "Записках" Наукового товариства ім.Шевченка, а у 60-70-ті рр. розвинуто в працях О.М.Апанович про збройні сили України XVIII ст., потребує істотного та масштабного продовження. Складність цієї справи полягає в тому, що багато вже втрачено у темпах дослідження, збереженому обсязі пам'яток, умовах підготовки наукових кадрів. На сьогодні майже відсутні високої кваліфікації спеціалісти у цих галузях знань.

Нагальною потребою є суцільний, систематичний й методичний облік кожного, що зберігся, екземпляра козацької зброї, козацьких регалій, інсигній та джерел з козацької вексилогії в усіх музейних збірках, в якій би країні вони би не знаходились. Існує також необхідність підготовки кваліфікованих спеціалістів в галузі козацької геральдики, генеалогії, зброєзнавства, вексилогії, символіки, як і розробки теоретичних та методичних питань у цих галузях. На цій основі актуальним завданням є створення відповідних наукових каталогів та альбомів з типологічними та генетичними таблицями.

Не менш важливими є картографічно-топографічні та іконогрфічні джерела з історії українського козацтва. Мається на

увазі повний облік і видання карт та планів XVI-XVIII ст., на яких фіксувалася територія поселення та розселення українських козаків, а також результати топографічних обстежень; здійснених в минулому, зокрема Д.І.Яворницьким та іншими дослідниками до виникнення штучних морів в зоні Дніпрогесу та Дніпродзержинської ГЕС (Каховського водосховища). Особливу увагу мають експедиції початку 50-х рр. Маючи на увазі більш широке розуміння сутності історичного джерела - не лише як пам'ятки, створені за участю людей, але й всього, що дозволяє пізнати минуле людського суспільства, що генерує історичну інформацію, важливим джерелом пізнання минулого козацтва є природньо-географічні особливості території проживання цього стану - клімат, середовище, гідрологія, - в цілому специфіка умов поселення та проживання козаків, що досконало й скурпульозно досліджувалась Д.І.Яворницьким.

Вивчення цих аспектів в динаміці, як важливих факторів в історії українського козацтва із застосуванням досконаліших та всебічних методик може дати пояснення багатьох традиційних фактів, особливостей розгортання подій в історії козацтва, військових походів, битв, які протягом тривалого часу розглядались традиційно певною мірою однобічно. Безперечно, наступив вже час здійснення топографічних реконструкцій (візуально на відповідних місцевостях, камерально) основних бойових дій та подій не лише Визвольної війни українського народу середини XVII ст., але й попереднього та пізнішого часу.

Письмові джерела класифікуються за ступенем відображення або втілення реальної об'єктивної дійсності - посередньо або безпосередньо за співвідношенням форми та змісту, інформаційною вартістю та достовірністю (вірогідністю) інформації на документальні та оповідні (розповідні або наративні).

Серед документальних джерел з історії українського козацтва виділяються такі їх групи-види:

1) козацький дипломатарій - публічно-правові та приватно-правові акти XVI-XVIII ст.;

2) універсали гетьманів та полковників запорозького війська як реєстрового, так і нереєстрового, які збереглись у вітчизняних та закордонних архівах, зокрема в колекціях рукописів та архівних збірках О.М.Лазаревського, в бібліотеках Чарторийських, Оссолінських та ін., фамільних архівах, (наприклад, князів Сангушків, Потоцьких та ін.);

3) прокламації і заклики ватажків козацьких повстань та рухів XVI-XVIII ст. (наприклад, К.Скидана);

4) козацькі конфесати;

5) козацькі реєстри;

6) комплексні джерела, що виникли у процесі функціонування органів козацької адміністрації - Коша Запорозької (Нової) Січі, Генеральної військової канцелярії, полкових та сотенних канцелярій, генерального військового суду та ін.;

7) документи Першої та Другої Малоросійських колегій;

8) епістолярії (особливістю яких є те, що вони, звичайно, мають доментальну і описову частини, тобто інтерпретацію подій та фактів, явищ та процесів);

9) сеймові конституції кінця XVI-XVIII ст., що стосувались українських козаків, зокрема запорозьких, та були спрямовані на їх підкорення, евентуальне обмеження, взяття під жорстокий контроль, або навіть ліквідацію. Вони приймались під такими назвами: "Про козаків запорозьких низових", "Про своєвільність ("своволєньство") українських козаків", "Про козаків та свавільних людей", "Про низовців", "Порядок відносно низовців та України", "Комісія козацька", "Апологія ординації козаків запорозьких", "Ординація війська запорозького низового" та ін. До цього виду джерел близькі наративи - сеймові діяріуші (діарії), які дозволяють здійснити адекватну реконструкцію умов, обставин та подій, характер розгляду цих питань на сеймах. До речі, в українській історіографії детальне вивчення й аналіз "Волюмінів легум" (тобто - книг законів, публікацій сеймових документів, зокрема конституцій у XVIII-XX ст.), як і сеймових діяріушів ще не виконане і стоїть на черзі дня;

10) документи Приказів Російської держави, зокрема Посольського, Розрядного та ін.; "статейні списки", воєводські "відписки" та ін., свідчення про різноманітні події в Україні через призму сприйняття як росіян, так і українців, численні відомості про переселенців - українських козаків на Слобожанщину та ін.;

11) люстрації та ревізії воєводств і повітів України XVI-XVII ст. Вони лише частково опубліковані в "Архиве Юго-Западной России", "Жерелах до історії України-Руси", "Zrodeach dziejowych" (тексти оригіналів зберігаються у Варшаві в Головному архіві давніх актів (АГАД) у фонді "Коронна метрика. Люстрації. Дзял XVIII"). Люст-

рації початку XVII ст. вміщують надзвичайно цінні дані про козаків у містах Київщини, Чернігівщини, середнього Подніпров'я;

12) "статті" українських гетьманів з урядами Російської держави, починаючи від "Березневих статей" Богдана Хмельницького;

13) зовнішньополітичні документи про результати переговорів та угоди українських гетьманів з іноземними державами.

Важливими напрямами джерелознавчих досліджень документальних пам'яток є формулярно-клаузульний аналіз актів, козацького дипломатарія, як і дипломатичний аналіз з метою виявлення підробок документів, здійснених у різні часи і з різною метою. Такий досвід досліджень вже існує в українському джерелознавстві, масмо на увазі праці І.П. Крип'якевича, Ю.А.Мицика, Я.Р.Дашкевича та ін. Одним із важливих завдань сучасного українського джерелознавства, вважаємо, є створення праць з дипломатики українських актів та актів неукраїнського походження, що стосуються історії України XV-XVIII ст. Надзвичайно актуальною є розробка курсу української дипломатики з дидактичною метою, тобто для підготовки кадрів спеціалістів-дипломатистів у провідних університетах України.

Що стосується наративів, то слід виділити їх традиційні групи або види:

1) українські літописи XVII-XVIII ст., у яких традиційно чільне місце посідала козацька тематика - від Густинського літопису, українського хронографу, трьох частин "Кройніки" Феодосія (Теодозія) Софоновича і до пам'яток XVIII ст. - літописів Грабянки і Величка. Незважаючи на наявність виконаних на високому професійному рівні досліджень окремих літописних пам'яток (М.Н.Петровський, Я.І.Дзира, Ю.А.Мицик, Ю.П.Князьков, О.М.Апанович та ін.), сучасний рівень літописознавства та певні досягнення у цій галузі в Україні актуалізують створення фундаментальної праці, де був би охарактеризований весь час існування українських літописів, простежено генезу інформації першоджерел, зокрема про українське козацтво,та достовірність їх свідчень у контексті міжслов'янських творчих взаємозв'язків у літописотворенні (анналістиці);

2) публіцистика, твори загостреного злободенного політичного характеру, в яких трактувалась козацька тематика. Це не лише твори українських публіцистів, представників полемічної літератури, але й польських, білоруських та інших авторів;

3) записки та спогади іноземців, їх історико-географічні описи щодо козаків. І знову треба констатувати нагальну необхідність но-

вих, а головне детальних, аналітичних досліджень джерел у генетичному та історико-порівняльному напрямах з метою вивчення як процесу накопичення знань про українське козацтво за кордоном, у інших народів, формування поглядів та поінформованості про українське козацтво, так і виявлення коріння такої інформації та простеження фактичної залежності, засвоєння та передачі більш ранньої інформації іноземними авторами, частина з яких ніколи не була в Україні. Треба відмовитись від лише описового характеру підходу до цих джерел, що було притаманне багатьом авторам минулого. Незважаючи на численні спроби написати праці в галузі "україніки" або "козатіки" (тобто на тему "чужинці про Україну та запорозьких козаків) і наявність кількох вдалих спроб (Д.Дорошенко, І.Борщак, Д.Наливайко, Ю.Мицик, С.Плохій та ін.), існує потреба у створенні фундаментальної джерелознавчої роботи про записки іноземців, як джерела з історії України XV-XVIII ст.

Звертаючись до проблем джерелознавства писемних пам'яток стосовно історії українського козацтва можна виділити такі дослідницькі напрями: евристичний, класифікаційно-типологічний, герменевтичний, аналітико-синтетичний, моделюючо-реконструктивний.

Однією з найважливіших проблем джерелознавства писемних пам'яток з історії українського козацтва є проблема репрезентативності джерельної бази. Джерельну базу можна розглядати у кількох площинах: початкова джерельна база, первісний її склад, лише частина якого дійшла до нашого часу; джерельна база, що збереглась, частина якої може бути названа як потенційна джерельна база, тобто та, що існує, але ще не виявлена або не введена до наукового оббігу (шляхом повної або фрагментарної публікації, цитування, регестування, скороченого (спрощеного) переказу викладу або хоча б згадування чи посилання) і має перспективи такого впровадження до оббігу; нарешті джерельна база, вже відома дослідникам.

Розрізняємо рівні репрезентативності: ступінь репрезентативності наявних джерельних комплексів щодо первісної (початкової) джерельної бази, ступінь збереженості первісних джерельних комплексів та корпусів, ступінь репрезентативності введених до наукового обігу джерел, їх достатність та надійність, питома вага використання опублікованих та ще не виданих джерел у конкретно-історичних дослідженнях, що, зрештою, може бути істотним показником вірогідності висновків, окремих положень та даної праці в

цілому. З проблемою репрезентативності тісно пов'язана проблема виявлення, а швидше навіть реконструкції первісної (початкової) джерельної бази та методики її окреслення у сукупності структурних частин. Це особливо важливо щодо історії козацтва перших сторіч існування та запорозьких січей.

Доводиться констатувати, що архів запорозьких січей XVI і частково XVII ст. майже не зберігся, на чому наголошував у 20-х рр. XX ст. видатний український архівіст та історик В.Романовський у фундаментальній праці з історії архівної справи в Україні. Знищення запорозьких архівів тривало протягом XVII і на початку XVIII ст. (знищення царськими військами Січі та Батурина 1709 р.).

Проте і значно пізніше навіть ті архівні збірки, що збереглись протягом XVII - початку XX ст., тепер назавжди втрачені для сучасних та прийдешніх дослідників. Маємо на увазі, зокрема унікальну і безцінну рукописну збірку з бібліотеки Замойських, вивезену з Варшави 1795 р. до Петербурга, де вона знаходилась в імператорській Публічній бібліотеці до 20- рр. XX ст. За умовами Ризького мирного договору 1921 р. абсолютна більшість паперових кодексів та унікальних автографів, що у свій час досконало й прискіпливо не описувались, була передана Польщі і загинула під час Варшавського повстання 1944 р. від рук гітлерівців. Серед цих джерельних зібрань, скваліфікованих за форматом, змістом (тематикою) та за мовою (польською, латинською, "різномовні"), була значна кількість, що стосувалась України та українського козацтва XVII-XVIII ст., особливо козацьких повстань першої половини XVII ст. На жаль, українські дослідники дуже вибірково та принагідно звертались до цього комплексу до 1917 р., а за час перебування збірок у бібліотеці Варшавського університету, а згодом у Національній бібліотеці (Biblioteka Narodowe) немає звісток якою мірою українські історики у міжвоєнній Польщі звертались до цих рукописів і використовували їх у своїх наукових студіях. Із цієї величезної збірки збереглась лише одна позиція - зроблена у XIX ст. П.Кулішем копія рукопису Публічної бібліотеки (F. №94), який складається з копій 230 документів за 1624-1639 рр. на 494 аркушах. Публікації з цього так званого "Кодексу Куліша" були вибірковими та спорадичними, - лише шість документів, включаючи й ті, що автор доповіді опублікував нещодавно. Безсумнівно всю документальну збірку слід терміново опублікувати, як важливий й унікальний джерельний

комплекс з історії українського козацтва та народних повстань першої третини XVII ст.

Прагнучи розширити джерельну базу досліджень з історії України і, зокрема історії українського козацтва, слід здійснити спробу реконструкції первісного складу джерел не лише збірки рукописів, що стосувались історії української козаччини, а й зібрання колишньої Петербурзької Публічної бібліотеки на основі посилань та фрагментарних цитат, які містяться в опублікованих працях XIX - початку XX ст. авторів, що вивчали ці рукописи (П.Куліша, Ю.Коженьовського, особливо, П.Жуковича та М.Грушевського).

Існують й інші шляхи відновлення втрачених текстів документів, за умов коли оригінали не збереглись, а до нашого часу дійшли лише їх копії, документи, що мали у свій час вартість оригіналів у вигляді облят, відімусів, інспексімусів, записи у канцелярських книгах центральних державних установ (Литовська та Коронна метрики, Коронний трибунал) та місцевих судово-адміністративних урядів (гродських, земських, підкоморських, магістратських, ратушних, каптурових,комісарських).

Записи та документальні свідчення щодо українських козаків та матеріали до генеалогії визначних політичних діячів України, українських козаків збереглись у книгах записів Руської (Волинської) метрики у складі ф.389 "Литовська метрика " Центрального державного архіву давніх актів у Москві. Фактично це - група книг Коронної метрики, до якої заносились записи документів щодо українських земель, інкорпорованих з-під юрисдикції Великого князівства Литовського у складі Польщі - Волині, Київщини, Брацлавщини, Чернігівщини. У книгах "Руської метрики" міститься цикл документів щодо козацького майна. Це - так звані "кадуки", за якими по смерті козаків, коли не залишалось відповідних спадкоємців, а нерідко після загибелі у боях або повстаннях, стратах козацькі володіння переходили згідно з "юс кадукум" до інших осіб, звичайно шляхтичів та ін.

Складність досліджень історії українського козацтва полягає в: 1) нерівномірності збереження пам'яток писемності про козаків та їх розпорошеність як у вітчизняних, так і зарубіжних архівосховищах; 2) поганій збереженості документів (у вигляді чорнових записів) і складності палеографічного опрацювання; 3) відсутності оптимальної інформації про наявність свідчень про українське козацтво в

архівах та рукописних відділах бібліотек та музеїв (складність евристичного характеру).

Істотним та першочерговим завданням досліджень є подолання вибіркового та ілюстративного підходу до використання джерел, залучення всіх їх комплексів і різновидів. Не маючи можливості ширше й всебічніше розкрити цю думку звертаємось лише до певних, найвизначніших об'єктів та складових інформативного архівного комплексу щодо українського козацтва. Насамперед це джерела, що зберігаються у Києві в Центральному державному історичному архіві України. Найважливішою збіркою архіву є фонд Коша Нової Запорозької Січі, чия корпусна публікація здійснюється. Недостатньо використовувались у дослідженнях як конкретно-історичні, так і джерелознавчі документи Генеральної Військової канцелярії XVIII ст., зокрема Походної, Полкової Слобідської та Лівобережної України, сотенних, документи Приказних ізб, серед яких особливо вирізняється якістю і кількісною збереженністю Чугуївська Приказна ізба. Не менше значення має і Генеральна Скарбова канцелярія. Як це не парадоксально, проте надзвичайно мало вивчені і спорадично використовуються документи двох установ, чиї архіви зберігаються у тому ж архіві - Першої та Другої Малоросійських колегій (1722-1727 і 1764-1786), матеріали яких доповнюються документами ЦДАДА у Москві, зокрема фондами "Справи про Україну" та "Малоросійська експедиція Сенату". Діяльність обох колегій вивчена дуже поверхово, а джерелознавчий аналіз фондів у сукупності ніколи ще не здійснювався. Між тим у цих документальних комплексах містяться величезні і нереалізовані можливості як для джерелознавчих, так і конкретно-історичних студій.

Актуальне наукове завдання полягає нині в тому, щоб на основі копіткого й всебічного джерелознавчого аналізу написати справжню та документально аргументовану історію українського козацтва XVIII ст. Не менш важливо детально вивчити колекції фотокопій про Визвольну війну українського народу середини XVII ст., що були надіслані у дар польськими архівістами. Заслуговують на спеціальне вивчення фамільні архіви, окремі збірки рукописів, зкомлектовані вченими, зокрема збірка О.Лазаревського у Відділі рукописів Центральної Наукової бібліотеки АН України ім. В.Вернадського та виписки М.Кордуби з рукописів - у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника у Львові.

Історія українського козацтва представлена документами з різних фондів ЦДАДА у Москві, насамперед таких як "Малороссийские дела", "Малороссийский приказ", "Донские дела", "Разрядный приказ", "Посольский приказ", зокрема в "Польских делах", "Греческих делах", "Крымских делах" та ін. У цьму ж архіві зберігається оснований корпус книг Литовської та Волинської ("Руської") метрик. Пошуки документальних свідчень про українське козацтво, представників окремих козацьких родів перспективні і в інших фондах (наприклад, "портфелях Міллера" цього унікального зібрання рукописів).

Необхідно наголосити, що виникнення праць конкретно-історичного, а особливо джерелознавчого характеру без детального, систематичного та глибокого вивчення документальних збірок польських архівів неможливо й неприпустимо, бо втрачається найважливіший критерій вартості таких праць - максимальна вичерпність джерельної бази, аргументованість та доказовість положень, всебічність порівняльного аналізу та залучення рукописів різного рівня аутентичності та репрезентативності. Незважаючи на суттєві втрати польських архівів під час другої світової війни, все ж збереглись цінні документальні джерела та епістолярії з історії козаччини, козацьких рухів, боротьби українського народу за своє визволення у XVII ст., історії Гетьманщини, політичної та соціальної боротьби у XVIII ст. Це, в першу чергу, рукописи Національного закладу Чарторийських у Кракові, Ягеллонського університету та Польської Академії наук, зібрання рукописів у Вроцлаві в Національній бібліотеці Оссолінських, перевезених туди зі Львова після другої світової війни, рукописи Національної бібліотеки та Головного архіву давніх актів у Варшаві, рукописного відділу Курніцької бібліотеки та Гданського воєводського архіву. Не менш важливі для вивчення історії козацтва архіви Любліна та Перемишля.

Безперечні потенційні можливості для архівної евристики в галузі "козатіки та "українки", історії українського козацтва та Гетьманщини XVII-XVIII ст. містяться в архівах Італії, Австрії, Німеччини, Швеції, Туреччини, країн Балканського півострова та ін. європейських державах. Між тим узагальнюючих аналітичних та синтетичних праць у цьому напрямі джерелознавства ще дотепер немає, що позначається на рівні репрезентативності та доказовості джерельної бази досліджень та їх науковій вартості.

Не менш важливим завданням є реєстрація та аналіз усіх без винятку публікацій джерел з історії українського козацтва та складання каталогів усіх опублікованих з цієї проблематики джерел. Спочатку подібні документи видавались з прагматичною метою (кінець XVI - XVII ст.) переважно польськими урядовими колами (йдеться про сеймові конституції), тоді ж почала тиражуватись публіцистична література. Доводиться констатувати, що письмова історична традиція про історію українських козаків стала поширюватись і засвоюватись у порівняно пізніші часи (лише у першій половині XIX ст. з виданням "козацьких" літописів), що певною мірою загальмувало темпи розвитку української історичної думки та історіографії. Документальні письмові джерела, серед яких були і документи з історії козацтва, почали видаватись у перші десятиріччя XIX ст. Публікаторська діяльність відбувалась вкрай нерівномірно з певним уповільненням темпів, у деякі періоди після 1917 р. видавнича едиційна діяльність щодо документів про українську козаччину взагалі припинялась.

Публікації джерел з історії України, зокрема з історії козацтва проаналізовані не з однаковою метою: більш повно і змістовніше за період XVI - 1654 рр. (праці М.Ковальського, Ю.Мицика, С.Плохія та ін.). Опубліковані джерела, едиційна продукція археографів стосовно джерел з історії України і зокрема українського козацтва другої половини XVII-XIX ст. не стали ще об'єктом всебічної фіксації та аналізу. Виконання цього завдання, - на наш погляд, на найближчі роки повинно стати актуальним перешочерговим для дослідників історії України. Привертає увагу порівняно низька ефективність засвоєння в наукових працях джерельних масивів не лише неопублікованих, але й, як це не дивно, вже виданих. Тому ступінь використання едиційної продукції археографів авторами спеціальної літератури може правити за один з критеріїв визначення якості дослідження та рівня доказовості положень наукових праць.

Карстен Кумке
(Берлин)

К вопросу о термине "казак - казачество", относящемуся к XVI-XVII вв.

Определение термина "казак - казачество" до сих пор весьма спорно, чему способствует отсутствие широкой научной дискуссии по данному вопросу. Употребление того или иного термина зависит главным образом от того, какую пользу исследователь предполагает извлечь из дефиниции для собственных научных изысканий или для понимания политических и социальных структур. Еще в XVI-XVII вв. под казачеством подразумевали самостоятельную прослойку, народ, разбойников, противников цивилизации, бунтовавших крестьян или - напротив - дворянско-боярских бойцов. В эпоху развитого национального государства казаки рассматривались как национальные, украинские богатыри. Позже, на фоне политическо-идеологических споров они приобрели статус социального или узаконенного слоя украинского общества. Хотя все эти мнения нуждаются в обоснованиях, в комплексе они дают не только неточное в научном смысле, но и противоречивое представление о казачестве.

Анализируя прошедшие дискуссии и представленные там точки зрения на казачество, можно констатировать, что главной ошибкой историков была тенденция характеризовать казачество с точки зрения общества XIX и XX вв. Структуры развитого общества накладывались на социальный порядок формировавшегося украинского пограничья XVI и XVII вв. Вследствие этого на вопрос что такое казачество, историки отвечали только, кто был казаком (крестьянин, горожанин или дворянин), или чем становились казацкие общины в течение веков (войско, слой, государство). Такие ответы неправильны и неточны, что вызвано, вероятно, необходимостью объяснять казацкую историю с позиций современного казачества или с точки зрения конъюктурной необходимости для современных политологов. Весьма ограниченное представление о политическом положении казачества побуждало историков употреблять термины в их современном значении. Таким образом, казацкие общины в процессе исторического исследования потеряли историческую значимость и стали аргументом современных политических споров в историографии.

Автор настоящей статьи предпринимает попытку рассмотреть термин "казак - казачество", избегая современных, социальных и политических стереотипов. Исследование ограничивается во времени (XVI - первая половина XVII в.) и территориально - днепровской Украиной. Представленные выводы относятся и к другим казацким войскам, располагавшимся на Дону, Тереке и др., так что запорожцы служат здесь в качестве примера.

Рассматриваемый период можно назвать эпохой консолидации запорожского казачества и превращения его в военную и политическую силу. В это время в казачестве прослеживаются лишь зачатки социальной стратификации, не игравшей до середины XVII в. сколько-нибудь заметной роли во внутриполитической жизни казачества.

Следовательно, мы занимаемся казаками как самобытным феноменом, а потому первое универсальное положение - право казаков быть казаками, воспринималось современниками без социальных дополнений. Начальный период развития украинского казачества не даёт дополнительной информации о социальных слоях пограничного общества. Ничего не сказано в источниках ни о "дворянских", "крестьянских", православных или каких-то других казаках, определявших свой статус по принадлежности к тому или иному слою общества. Классифицируется население по экономическому положению или образу жизни: казаки-бобровники, рыболовы, наймиты, реестровые казаки и т.д.

Не учитывая социальное происхождение членов казацкой общности, можно представить её открытым объединением отдельных индивидумов. В основе такой социальной толерантности - положение украинцев на землях, расположенных на южной границе польско-литовского государства XV-XVI вв. Пограничное население нельзя считать консолидированным обществом в современном смысле, т.е. структурированным с социально устойчивыми слоями. Украинское население XV-XVI вв. было весьма неустойчивым элементом. Оно потеряло свои этнические границы, сформировавшиеся в средние века, из-за постоянных нападений татар, а также в силу того, что польско-литовское государство было неспособно эффективно защищать свои рубежи. Военная служба и уровень развития экономики фактически нивелировали социальные слои. Как показывают люстрации середины XVI в., бояре, мещане и крестьяне разнились только по названию, но объединялись выполнением сходных общественных обязанностей. Общественное положение играло здесь роль меньшую,

чем на территории собственно Польского государства, где обязанности и функции общественных слоев устанавливались системой правово-политической иерархии. Важнейшей функцией каждого человека была защита населения региона от нападения татар, т.е. воинская служба. Однако вначале она была не государственной, а общественной, поэтому "общество" развивалось как следствие необходимой самозащиты. Объединение для защиты своих земель и коллективные формы труда были главной отличительной чертой не только казацких группировок, но и всех жителей приграничных земель. Исходя из этого положения украинский народ формировал свои права и привилегии. Они не были следствием государственных решений, но явились результатами жизнедеятельности людей, которые жили "на Украине". Со временем это приводило к недовольству по поводу нарушения "старых и добрых прав" и введения "новин" государством. В структурах приграничного общества, долгое время находившемся на особом положении из-за внешней опасности, берёт своё начало пренебрежение казаков к социальному происхождению. Казаки, будучи продуктом общественного развития, не были противниками общественного порядка, но представляли собой социальное самозащитное объединение, вызванное к жизни условиями существования в приграничье.

Историки до сих пор ошибаются, применяя современное трактование термина "свобода" к казакам. Считается, что казаки стремились к абсолютному самоопределению, полному осознанному раскрепощению человека. Но фактически у казаков речь идёт о стремлении к свободе, встречаемом у всех народов до эпохи Просвещения: стремление к конкретной, ограниченной свободе, которое нальзя смешивать с немецким термином "Freizugigkeit". Это означает, что термин "свобода" понятен только в сравнении с чем-нибудь и применим лишь к конкретному определению.

Казацкая или украинская идея свободы, изучение которой чрезвычайно перспективно, являлась неотъемлемой частью менталитета казацкого и приграничного населения и следствием выполняемой им службы (например, военной). Люди, жившие в приграничье, не порывали ни с собственным народом, ни с польским государством, но выступали в защиту своих традиций и "добрых" прав личной независимости свободы от налогов. Конечно, граница между борьбой за "старые и добрые" права и привилегии и сопротивлением польскому или какому-либо иному социальному угнетению условна, но можно

констатировать, что под такими лозунгами ни крестьяне, ни казаки до середины XVII в. не выступали против украинского общества. Казаки и называвшиеся казаками, не чувствовали себя "outlaws", т.е. людьми исключенными из общества или людьми без общественных целей и взаимоотношений. Называясь казаками, крестьяне требовали особенного, обоснованного социальной функцией положения, которое в польском государстве предоставлялось только "служебным казакам".

Итак, казацкая идея свободы не только следствие вольной жизни в степях или в сечах, романтизации которой отдали дань представители либеральной историографии XIX в. Это, прежде всего, результат социально-политической ситуации в польско-литовско-восточнославянских районах, находившихся в XV-XVI вв. под угрозой нападения. Привилегии, предоставляемые государством или шляхтой, приводили к большей заселённости территории и необходимости её защиты. Важнейшим положением, содержавшимся в грамотах, жалованных населению порубежья, было дарование свободы за службу и в частности за военную службу. Факт, что представители всех слоёв украинского населения получали такие льготы, подтверждает тезис о том, что казаки были тесно связаны с обществом. Все они еще в XVI в. получили от государства привилегии как "украинные люди", т.е. как население, испытывающее наибольшую угрозу нападения. Только после Люблинской унии 1569 г. привилегии приобрели статус особых общественных прав, с которыми упорно боролась вторгающаяся в Украину польская шляхта.

Военная, или, точнее, оборонительная служба казаков, ставшая вскоре единственной возможностью обеспечения традиционного статуса, должна оцениваться в общественно-политическом контексте. Так, к переводу турецко-татарского слова "казак" нужно подходить осторожно и обдуманно. В те времена понятия "свобода", "свободный" или "вольный казак" имели совсем другое, нежели в наше время, значение. Потому и казацкие социально-политические структуры нельзя истолковать под углом зрения современных представлений. Крепкая организация, принуждение к структурированию являлись средствами польского государства в стремлении ограничить флуктуацию казацких общин и их количество, изменить статус казаков. Таким намерениям польского государства казаки постоянно противостояли в первой половине XVII века. Так, повстанцы 30-х гг. и

"сечевые казаки" эпохи "Руины" выражали протест против поляков или "ополяченных старшин" или "городских казаков".

Реестровое казачество было единственным войском, удовлетворявшим почти всем критериям формальной организации: постоянный (как минимум, во временных пределах) состав, структура воинского руководства, устав. Воинская служба ещё не была в приграничье, как повсеместно в это время, основной профессией XVI-XVII вв., но являлась необходимым условием обеспечения жизни в регионе. Угроза нападения татар принуждала население степных районов вырабатывать соответствующее обстановке методы ведения хозяйства. Часть из них обрабатывала землю, занималась охотой и рыболовством, а другая - охраняла и защищала трудившихся. Как "уходники", так и торговцы объединялись в группы или, как следует из источников, в караваны. Следовательно, население объединялось в группы для снабжения продовольствием и защиты от угрозы нападения. Позднее (со средины XVI в.) вследствие общественного разделения труда казачество выделилось как единственная группа, сохранившая формы экономического и военного объединения, но не потерявшая связь с населением приграничья.

Содержание и формы совместной жизни в казацких общинах могли иметь индивидуальные черты, но преобладающим элементом казацкого порядка или "конституции" оставалась община. В этом разница между "трапперством" на "Диком западе" Северной Америки и казачеством. Не "я" а "мы" доминировало в казацкой традиции, влияло на поведение, экономическую жизнь и даже на формы военной и политической организации.

Отношение казаков к общине заставляет взглянуть на другую проблему казацкой истории. Часто в работах, посвященных казачеству, обсуждается противоречивость традиции, отрицавшей государственное насилие над свободным обществом, но допускавшей формирование сложной системы военного руководства, опиравшейся на органы исполнительной власти. Таким образом, исследователи с одной стороны, считали казаков идеалистической силой, боровшейся против угнетания всеми институтами государства, а с другой, трансформировали все эти современные органы, т.е. "институции" или "организации", на казачество XVI-XVII вв., не замечая, чтобы борьба казаков направлялась против институтов, основаных на власти или принуждении, а органы власти запорожского казачества к тому времени были развиты недостаточно. У казаков не существовало

понятий "власть", "держава" или "государственная сила", употребляемых либералами XIX в. в значении принудительных и враждебных обществу инструментов государства. Конечно, и на начальных стадиях общественного развития прослеживается политический порядок, основаный на зависимости и господстве, но он не является следствием существования государства. Тот факт, что казаки чувствовали себя скорее членами конкретных общин, чем свободными индивидами украинского общества в целом, показывает,что у них существовали общественные структуры и собственные поведенческие мотивы. Главным образом они чувствовали себя членами особого коллектива, объединенного особыми общественными и моральными критериями.

Одним из главных признаков казацких общин была позиция их вождей, чей авторитет распространялся на локальную группу. Авторитет в данном случае не следует понимать как институированную позицию с правом давления на группу - это было только уважение, не связанное с безусловной властью. Казацкие старшины являлись прежде всего исполнителями общественной воли группы людей. Не от властолюбивых старшин исходила власть, напротив, главным авторитетом была казацкая общность или, точнее, её воля. Поэтому успех зависел от способности руководителей, интегрироваться в группу, знать её нужды, ибо только признаваемые каждым казаком приказы могли быть исполнены добровольно. Любое принуждение со стороны старшин для исполнения приказов или послушания со стороны казаков было невозможно, так как противоречило "казацкой демократии".

Центральный элемент казацкой "конституции" - рада или кругколо привлекала внимание историков как институт или объект формальной организации. Попробуем рассмотреть её как феномен казацкой жизни. Казаки сопротивлялись всем формам концентрации власти в руках отдельных личностей, решая возникавшие вопросы на основе равенства, распространявшегося так же на руководителей. Подобный эгалитарный характер казацких общин нельзя принимать за демократию, так как демократическое устройство предполагает передачу функций власти отдельным личностям или органам. У казаков, напротив, группа никогда полностью не уступала своих прав.

Рада не регламентировалась формальными правилами. Она служила совещательным органом, решения которого были обязательны

лишь для членов общин. Место и время проведения рады избирались произвольно, основной целью становилась необходимость коллективного совещания. Так, например, рады созывались охотниками только дважды в году: в начале и в конце каждого сезона, продолжавшейся с апреля по сентябрь - октябрь. Осенью возникала необходимость разделить добычу, и тогда казацкий коллектив выступал в качестве высшего судьи.

Являясь подвижным элементом населения приграничья, казачество не отличалось стабильностью групп, формировавшихся только на год. В условиях флуктуации плотности населения рада выполняла очень важную функцию: она давала возможность казакам познакомиться друг с другом, договориться о составе группы, цели похода в степь и принципа дележа добыча в конце сезона. Казацкий коллектив начинал существовать только после согласования всех условий совместного труда. Рада заканчивалась выборами руководителя.

Таким образом можно констатировать, что до XVII в. казаки не создали формального сообщества. Они не ощущали себя ни социальным слоем, ни политической силой, а потому все общественные усилия концентрировались, в общественном смысле, на конкретной группе людей. Поэтому казаки, имевшие мало опыта или не интегрировавшиеся в группу, подвергали её опасности утратить военную мобильность или потерпеть экономическую неудачу. Этим объясняются равенство и социальная открытость, характеризующие казацкие общины.

Связывая особый термин "свобода" с подвижностью населения и необходимость его защиты, можно так описать казацкую жизнь. Казаки объединялись в группы на основе равенства и равноценности (эгалитарная общность). Не имело значения социальное происхождение членов группы; оно не формировало личных способностей и не влияло на позицию, позднее занимаемую человеком в группе. Существовали некоторые ограничения: в состав группы не принимались инвалиды и женщины. Вместо социального происхождения мы в источниках чаще встречаем оценки, относящиеся к качественным характеристикам казаков, например, "добрый" или "старый" казак, т.е. опытный в сражении или в промысле, хороший мореход, бобровник и т.д. Т.е. политические и социальные функции оценивались в соответствии с нуждами коллектива.

Круговое расположение казаков во время совещания ("колокруг") предполагало равенство каждого члена коллектива. Решение

принималось большинством, но не путём голосования, а давлением сильнейшей группировки. Такой стиль поведения польские историки часто оценивали как анархический и бескультурный, но он соответствовал существовавшим нормам жизни. Недемократическое поведение способствовало, как это ни парадоксально, усилению единства казаков, ни один из которых не сомневался в правильности утвердившегося мнения и успехе всего коллектива. Поэтому разногласия исключались: группе нужно было исключать или, как писал австрийский посланец к казакам Эрих Лассота, потопить тех, кто не хотел подчиняться воле большинства. Путь к демократическому компромиссу был закрыт.

Таким образом можно резюмировать, что главная цель Рады состояла не только в конституировании группы, но и в определении и обеспечении надёжности объединения в течение ограниченного срока. Коллективная воля объединяла группу. Именно поэтому казацкие группы казались современникам закрытыми коллективами с самоценными моральными критериями. Подобно "ordo cossacorum" или обществу, связанному клятвой, казаки развивали коллективную идею, обеспечивавшую группе необходимое единство и настойчивость в достижении цели.

Общая идея формировала внутреннюю жизнь в группе: коллектив сам осуждал злонамеренные действия своих членов, посредничал в спорах, осуществляя тем самым главную социальную функцию - стабилизацию состава группы. Свидетельства авторов XVIII в. показывает, что обидеть сотоварища (равно как и группу) считалсь недостойнейшим поступком.

Следовательно, термин "казак-казачество" используется для обозначения социального феномена украинского пограничья. Он характеризует коллектив, выступающий в качестве самостостельного гаранта права и мира, существующий на основе равенства членов и не имеющий формального поручения государства (ни польского, ни литовского, ни московского). Все нормы внутреннего поведения и социальные функции сформировались в условиях украинского пограничья и основывались на приоритетах интересов группы.

Казацкие общины не играли никакой общественной роли, а казаки ощущали себя членами не общества, а конкретной группы. Поэтому термин "казак" обозначал, прежде всего, не индивида, а коллектив и потому не употреблялся в единственном числе. На начальном этапе структурные элементы играли очень слабую роль, а

"конституционные правила" развились позже, в конце XVI - начале XVII вв. Но и эти процессы были полностью индивидуальны, так как зависели от конкретных ситуаций, складывавшихся на границах Польско-Литовского или Московского государства.

Конечно, проведенный анализ носит общий характер, но полезность разработки понятийного аппарата проблемы несомненна, так как он применим ко всем категориям казачества в целом.

Необходимо продолжить сравнительное исследование многочисленных казачьих общин и их организацию, что позволит многообразить подходы к изучению истории казачества.

Микола Котляр
(Київ)

Давньоруські корені козацтва

Будь-які історичні явища чи процеси не можна зрозуміти без пізнання їхніх джерел, коренів тощо. Це повною мірою стосується козацтва. Не випадково проблема витоків поставлена однією з тем нашої конференції. Дослідження передісторії козацького стану в Україні як науковий напрямок завжди були першорядними. Однак не у всі часи вони посідали чільне місце в дослідженнях істориків.

Пошуки джерел виникнення козацтва в давньоруському суспільстві не є оригінальними. Аналогії між діями славних руських дружин на півдні X-XII ст. і козацькими походами проти татар і турок бачило багато істориків. М.С.Грушевський у першому томі багатотомної "Історії України-Руси" емоційно мовив про знаменитого давньоруського князя X ст. Святослава Ігоревича: "Се чистий запорожець на київському столі" (1). Та у цій доповіді йтиметься не стільки про аналогії - вони є безсумнівними! - а про проблему близькості козацького стану до войовничої людності серед давньоруського народу - бродників і берладників.

Як відомо, існують різні теорії виникнення козацтва: уходницька, класова (втечі від феодалів), рицарська, аристократична тощо. Всі вони тією чи іншою мірою спираються на джерельні аргументи. Але, як мені здається, жодна теорія не є, та й не може бути універсальною. Бо кожна втеча чи від'їзд тієї чи іншої людини на

Запорожжя мала в основі якісь конкретні, не схожі на інші, причини. Це, втім, не означає, що не могло існувати якихось загальних суспільних закономірностей, які б діяли в багатьох випадках чи навіть - у більшості випадків міграцій на південний рубіж.

Дослідження давньоруських коренів козацтва розпочалися в українській історіографії з перших десятиріч XVIII ст. Протестуючи проти вигадок польських авторів про походження козацтва "від кіз диких", Григорій Грабянка веде його від "козар", тобто хозарів, що жили колись, як він вважав, у Середній Азії, а під час навали орд Батия перебрались на Україну. Ніщо, здається, в науці не минає марно. Не так давно історик-тюрколог Л.М.Гумільов цілком у дусі Грабянки утворив від хозарів давньоруську людність бродників, яких деякі вчені вважають попередниками козацтва. А інших тюрколог, О.Й.Пріцак бачить у них бродниках - тюрків, вихідців із Согдіани, розташованої у Середній Азії. Однак, як це буде показано далі, бродники були східними слов'янами.

Намагання віднайти давньоруських предків козацького стану проступають у трохи наївних з сучасного погляду твердженнях українських істориків другої половини XVIII - початку XIX ст. Петро Симоновський бачив у козаках нащадків древнього слов'янського народу, відомого в часи Київської Русі під назвою "касогів". У дійсності Нестор та інші літописці називали касогами черкесів Північного Кавказу. Анонімний автор "Історії Русів" прагнув обгрунтувати думку про одвічне існування козацтва, також виводячи його від войовничої людності часів Давньоруської держави. Його твердження заслуговує на увагу.

Історіографія пізніших часів дедалі менше уваги приділяла пошукам давньоруської основи українського козацтва, зосередившись на вивченні його безпосередніх витоків у другій половині XV ст., причин народження, організації, історії воєнних дій, нарешті - внеску козацтва до історії України та всесвітньої історії взагалі. Однак проблема формування з даньоруських часів вільного й тією чи іншою мірою воєнізованого населення на межах східнослов'янського світу з кочовницьким степом, як мені бачиться, зберігає актуальність і в наші дні. Бо саме на давньоруському матеріалі можна пізнати деякі дуже давні причини складання у такий спосіб організованої людності.

Я далекий від думки, нібито існує буквальна спадковість козацтва від войовничої давньоруської людності півдня, - переємність, яку нині називають "континуїтетом". Бо й спосіб життя, і воєнних дій, і

територія, і вороги, з якими доводилося битись давньоруській вольниці, були іншими, ніж у козацтва. Головне ж - то була інша історична доба, інший ступінь соціально-економічного розвитку суспільства. І все ж таки можна простежити зв'язок між давньоруськими бродниками й запорозькими козаками. Насамперед, і ті, й інші були східними слов'янами, руськими людьми. По-друге, близькими, якщо не тотожними, були соціальні й політичні чинники, які сприяли виникненню цього своєрідного людського захисного пояса на межі із степом.

Писемні та археологічні джерела переконують, що місцем проживання давньоруської вольниці XII-XIII ст. було пониззя Дунаю - регіон небезпечний для життя, оскільки тут, починаючи із УІ ст., майже безперервно мігрували орди кочовиків: гуннів, аварів, болгарів, угрів, печенігів, торків, половців.

Вже в давньоруські часи, з X ст., першими спробували закріпитися в Дунайському басейні великі союзи східнослов'янських племен уличів і тиверців. З розповіді "Повісті временних літ" і Новгородського першого літопису молодшого ізводу можна зробити висновок, що внаслідок дій київських князів Олега та Ігоря, котрі намагалися приєднати уличів і тиверців до Київської держави, ці союзи племен, які спочатку жили на Дніпрі й Південному Бузі, відійшли за Дністер до межиріччя Дністра й Дунаю. Як згадував на початку XII ст. Нестор, "бе множьство их; седяху бо по Днестру оли до моря, и суть гради их и до сего днє" (2). Обидва об'єднання племен згадуються в минулому часі. Це означає, що за доби, коли творив Нестор (початок XII ст.), основна маса уличів і тиверців залишила Дністерсько-Дунайське межиріччя, але руські міста в регіоні ще існували й могли стати опорними пунктами для пізнішої вольниці. Причиною залишення уличами й тиверцями цієї багатої землі був натиск печенігів. За свідченням Костянтина Багрянородного, в X ст. чотири з восьми печенізьких орд кочували між Дніпром і Дунаєм; одна з них постійно перебувала на лівому березі Дунаю.

На думку великого знавця літописання А.М.Насонова, "залишки осілого населення (уличів і тиверців. - *М.К.*) на нижньому Дністрі, нижньому Пруті, на Сереті й поблизу Дунаю навряд чи платили кому-небудь данину в кінці X і в першій половині XI ст. Принаймні, руські князі з часів Святослава... сюди не проникали". Сказане, як гадав учений, стосується й міст на нижньому Дунаї в другій половині XI ст. (3). Далі спробую довести, що таке становище зберігалося у

Подунав'ї протягом усього давньоруського часу, тобто до середини XIII ст.

Отож, населення давньоруських міст Подунав'я завжди було незалежним від київських в тому числі й галицьких князів, що сприяло переселенню туди людей з території Давньоруської держави. Про це свідчать візантійські історики XI ст. Михаїл Аталіат і Анна Комніна. Відома звістка "Повісті временних літ" про невдалу спробу Володимира Мономаха 1116 р. поширити свою владу на подунайські, певно, руські міста (4).

У другій половині XI ст. печеніги були витіснені з межиріччя Дунаю й Дністра спочатку узами (торками), а далі половцями - грізнішими ворогами Русі. Давньоруське населення регіону скупчилось у порізаному дрібними протоками пониззі Дунаю, в містах, що стояли на численних його притоках. Іноземні, зокрема угорські джерела оповідають, що в кінці XI-XII ст. половецькі орди постійно спустошували цю землю. Те ж саме сповіщають і руські літописи того часу. Але східнослов'янська людність Подунав'я вижила в умовах половецького тиску. В регіоні поступово сформувалося войовниче населення, яке вітчизняні та іноземні писемні пам'ятки називають здебільшого бродниками.

В основі терміну "бродник" лежить, найімовірніше, іменник "брід" і утворене від нього дієслово "бродити": переходити через воду, долати брід. Французький лінгвіст Е.Лозован свого часу довів, що суфікс -ник у слові "бродник" вказує на професію, а не на місце проживання. Вчений встановив, що з XI ст. у ряді західноєвропейських мов, а згодом і в турецькій, з'являються поняття, тотожні давньоруському "бродники" і завжди з однаковим значенням: ті, що долають броди, керманичі паромів (5).

Отже, бродники мали жити на річках, що правили за торговельні й військові шляхи, і, ймовірно, були небезпечними для проходження суден, мали перешкоди: мілини, пороги тощо. Тому купці й інші перехожі потребували допомоги місцевих лоцманів. Відомо, що на дніпровських порогах аж до підняття води греблею існували села лоцманів, котрі проводили через небезпечні місця плоти й каравани невеликих суден. Прорізане протоками гирло Дунаю, численні його притоки були підхожим місцем для життя бродників.

Вивчення іноземних джерел дозволило спростувати думку ряду вчених (П.Голубовський, М.Грушевський, М.Волинкін, Л.Гумільов), ніби бродники жили в донецьких степах або вільно

блукали від Північного Кавказу до Дунаю. Щоправда, вітчизняні літописи згадують бродників лише тричі, і у всіх випадках - вдалині від Подунав'я. 1147 р. Святославові Ольговичу чернігівському в боротьбі з київським князем Ізяславом Мстиславичем допомогли бродники й половці. Воєнні дії точилися на півночі Русі, в землі в'ятичів. Вдруге літопис згадує бродників серед учасників знаменитої в середньовіччі Липицької битви 1216 р. між суздальцями й новгородцями, коли бродники підтримали останніх. Третя й остання згадка літопису про бродників належить до 1223 р. Тоді в битві на Калці вони зрадили руських князів і перейшли на бік монголів (6).

Локалізації землі бродників сприяють іноземні джерела. Візантійський історик Нікіта Хоніат згадує руських бродників під 1186 р. Вони допомагали болгарам здобувати незалежність від Візантії. Земля бродників визначається, за його твором, десь на Дунаї. А писемні пам'ятки першої чверті XIII ст. (грамоти угорського короля Андрія II, папські булли Григорія IV, листи угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV та ін.) визначають територію, де жили бродники, як нижнє Подунав'я. Бела IV в листі до Інокентія IV 1254 р. пише, що земля бродників лежить на схід від Угорщини, між Болгарією й землею половців (7): йдеться про район постійних половецьких кочовищ на Дунаї.

Визначення бродників за мирною професією лоцманів, на перший погляд, суперечить свідченням джерел, у яких вони виступають як збройна сила. Думаю, однак, що повне небезпеки життя в Подунав'ї змушувало місцеву людність будувати захисні укріплення й відповідним чином організовуватись для відсічі ворогам. З часом серед бродників утворились постійні, далі - професійні військові загони. За свідченням Никонівського літопису, на допомогу Святославу Ольговичу проти Ізяслава київського прийшло "четыренадесять тысящь бронник" (8). Якщо навіть це число перебільшене, все одно бродники являли важливу воєнну силу на Русі. А зрада бродників руських князів на Калці вирішила справу на користь монголів.

Судячи з розрізнених свідчень джерел, бродники були руськими людьми. Про це прямо говорить візантієць Нікіта Хоніат. Серед руських називає їх і Суздальський літопис у описі Липицької битви. Під час Калкської битви воєвода бродників Плоскиня цілував хрест на вірність київському князю Мстиславу. - Отже, був православним, руським, що не завадило йому "преступити крестное целованье".

Джерела обмежують землю бродників нижнім Подунав'ям. Є підстави вважати, що вони жили в межиріччі Дунаю й Дністра. Вітчизняні джерела знають бродників і під іншим ім'ям - берладників. Звістки давньоруських писемних пам'яток про берладську вольницю дозволяють, як мені здається, краще зрозуміти мотиви, якими керувалося багато людей, що йшли у пониззя Дунаю.

Першим берладником у літописі названий князь невеликого галицького міста Звенигорода Іван Ростиславич. 1145 р. він здійснив невдалу спробу відібрати Галич у свого дядька Володимирка Володаревича, що поставило його поза правовими нормами феодального суспільства. Іванові пощастило вибратися з обложеного Володимиром Галича й податися на Подунав'я, звідкіля він незабаром по тому перебрався до Києва, де його сховав ворог галицького князя Всеволод Ольгович (9). З тієї пори літописці називають Івана "берладником". Один час вважали, що Іван княжив у м.Берладі, розташованому на р.Бирлаті, що впадає до притоки Дунаю Серета. Але так звана грамота "Иванка Ростиславича, от стола Галичского князя Берландского", є документом дуже сумнівним, найшвидше - фальсифікатом, на які так багата історіографія кінця минулого століття.

Навряд чи Іван Ростиславич міг княжити в Берладі. Обидва рази, 1145 і 1158., він з'являється в тих місцях на якусь мить. Але ж щоб утвердитися серед волелюбної людності Подунав'я потрібен був і немалий час, і велика сила. Берладь ніколи не належала до жодного руського князівства. Там узагалі ніколи не існувало князівської влади. Але там жили руські люди. На Русі Берладь уважалася місцем, де скупчувався "темний люд", вигнанці з суспільства. На це вказують слова великого князя владимиро-суздальського Андрія Юрійовича Боголюбського, що їх він презирливо мовив 1173 р. залежному від себе князеві Давиду Ростиславичу, виганяючи того з Русі: "А ты поиди в Берладь, а в Руськой земли не велю ти быти" (10). Для Андрія й інших володарів Русі Берладь і взагалі нижнє Подунав'я були символом беззаконня й розбійництва. Гадаю, що літописці, виразники суспільних інтересів князів і бояр, тому й прозвали Івана Ростиславича "берладником", що в їхньому розумінні це означало: волоцюга, голодранець, розбійник.

До того ж Іван не сидів, як би годилося князеві, в Берладі, а все своє життя ходив від одного давньоруського князя до іншого, служив їм з великою дружиною, і, врешті-решт, був отруєний людьми сина Володимира галицького Ярослава у грецькому місті Фессалоніках.

Уперше літопис згадує про берладників 1158 р., коли Іван вступив у нерівну боротьбу з галицьким князем Ярославом і йому довелося тікати на Дунай. "Иван же ста в городех Подунайскых, - пише київський літописець. - И придоша к нему половци мнози и берладника у него скупися 6000" (11). Дієслово "скупися" свідчить про місцеве, подунайське походження берладників. Вони не прийшли звідкись, як половці, а жили в руських містах на Дунаї й об'єдналися під хоругвою Івана. 1159 р. берладники оволоділи київським портом Олешням на Дніпрі, але не змогли втримати його (12). В.М.Татищев додає до літописного повідомлення, що то були люди Івана Ростиславича.

Так само, як бродники, берладники жили в Подунав'ї й були численними. Так само, як бродники, вони діяли разом із половцями. Обставини життя в Дунайському пониззі змушували бродників шукати шляхів співіснування з ворогом, що набагато переважав їх за чисельністю. Нарешті, так само, як бродники, берладники брали участь у визвольній боротьбі. Тому природно припустити, що берладники - різновид бродників, люди, котрі пішли за Іваном Ростиславичем, за яким закріпилось прізвисько "берладник". Тому-то згадки про берладників зникають з літопису по смерті Івана (1162).

Бродники пережили монголо-татарську навалу. З листа угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV 1254 р. відомо, що вони лишились на якийсь час жити в Подунав'ї, хоча змушені були платити данину татарам (13). Та після 1254 р. згадки про бродників назавжди зникають з писемних пам'яток. Причина цього полягає, на мою думку, не в усуненні бродників з історичної сцени, а в незадовільній збереженості джерел за XIII - переважну частину XV ст. Можна припустити, що бродники могли діяти на українських землях і після середини XIII ст., але їх діяльність не відбилася в тих украй нечисленних памятках писемності, що збереглись від XIII-XV ст.

Свого часу я висловив припущення, що бродники могли виступати в пізніших джерелах й під якоюсь іншою назвою. Поступово до української та інших східнослов'янських мов увійшло чимало нових слів, і серед них слово "козак". Але ж ми не знаємо, як раніше називали людей, подібних до козаків за діями і способом життя. Разом з тим, надто елементарним і позбавленим джерельних доказів було б твердження, ніби бродники протягом кількох століть перетворилися на козаків, і одна назва замінила іншу. Адже для того різниця

в способі життя й діяльності між бродниками й козаками надто велика. І все ж таки певна спадковість, здається, існувала.

В обох випадках загальна соціально-економічна ситуація, що викликала до життя появу войовничої людності на рубежах східнослов'янського світу, була принципово подібною. Існувала держава, в першому випадку Київська Русь, в другому - Польща й Литва. І були землі, вільні від державної влади, суспільної нерівності й поневолення людини. Землі вільні, проте небезпечні для життя. Тому на них могли жити чи осідати люди, свідомі небезпеки такого життя, але здатні витримувати його. Це потребувало від них високих моральних і фізичних якостей і приводило до об'єднання у збройні загони для боротьби з ворогом, в обох випадках - степовими кочовиками.

XV ст. на арену історії виходить козацтво: українське, а також рязанське; пізніше - терське, яїцьке, донське, кубанське. У процесах формування козацтва виразно простежується така закономірність. Люди переселяються або втікають на рубежі зі степом, бажаючи бути вільними від суспільства з його соціальною нерівністю й несправедливістю. Доля князя-ізгоя Івана Берладника якнайкраще ілюструє це положення.

Подунав'я в XII-XIII ст. не входило, як вже згадувалося, до складу Давньоруської держави, а отже, там не існувало князівської влади. Тому туди сходилися люди, що вважали себе вільними або прагнули волі. Поступово серед них створювались загони професійних воїнів (14). Масові втечі селян і міської бідности були джерелом поповнення загонів бродників, що несли втрати у боротьбі з кочовим степом. Гадаю, що подібні чинники були одними з головних у процесах формування козацтва.

Такою є історія давньоруських попередників козацтва - бродників і берладників.

1. *Грушевський М.* Історія України-Руси. - К., 1991.- Т.1. - С.456.
2. Повесть временных лет. - М.,; Л., 1950. - Ч.1. - С.14.
Пор.: Летопись по Ипатскому списку. - СПб., 1871. - С.7;
Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. - М.,; Л., 1950. - С.109.
3. *Насонов А.Н.* "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. - М., 1951. - С.139.
4. Зведення звісток візантійських та західноєвропейських дже-

рел про давньоруське населення Подунав'я див.: *Котляр М.Ф.* Русь на Дунаї //Укр. іст. жур. - 1966. - № 9. - С.16-18.
5. *Lozovan E.* De l'onomastique de l'Orient Latin //Revue international d'Onomastique. 1965. - № 1. - P.58-59.
6. Летопись по Ипатьевскому списку. - С.242; ПСРЛ. - Т.1. Лаврентьевская летопись: Вып.3. - Л., 1928. - Стлб.494, 508.
7. Свідчення іноземних джерел про бродників узагальнені мною в статті: Русь на Дунаї. - С.19-20.
8. ПСРЛ. - Т.9: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. - Спб., 1862. - С.171.
9. Летопись по Ипатьевскому списку. - С.226.
10. Там же. - С.390.
11. Летопись по Ипатьевскому списку. - С.341.
12. Там же. - С.346.
13. Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia. - Romae, 1959. - T.1. - P.231.
14. *Котляр М.Ф.* Хто такі бродники //Укр. іст. жур.- 1969. № 5. - С.100.

Олександр Головко
(Київ)

Слов'янське населення причорноморських степів XII - першої половини XIII ст.

Для вірного розуміння етнополітичних процесів, що відбувалися у причорноморських степах та на теренах південноруських князівств, подальший вплив цих процесів на формування українського козацтва важливим є вивчення питання про історію слов'янського населення, що мешкало на південь від кордону Київської Русі. Цей аналіз особливо важливий для перегляду поширених поглядів, що східнослов'янське населення цього часу розташовувалося майже виключно у лісовій зоні Східної Європи.

Тема слов'янського населення причорноморських степів привертала увагу дослідників від XVIII ст. Не обминає її і сучасна історіографія. Зокрема, декілька цікавих розвідок про слов'ян-под-

унайців зроблено М.Ф.Котляром. Нещодавно він аргументовано довів, що територія проживання згаданих народів не входила до складу Галицького князівства, як раніше вважали деякі дослідники (1). У статтях П.Павлова відзначена роль бродників і половців у житті болгарського суспільства, що ускладнилося наприкінці XII - початку XIII ст. (2) В.П.Шушарін зосередив увагу на вивченні етнічної історії Східної Європи, проаналізувавши при цьому маловідомі звістки угорських середньовічних пам'яток (3).

Вивчаючи проблему, вчені чимало уваги приділяють вивченню епістолярних пам'яток про слов'ян-степовиків. Йдеться про свідчення давньоруського літописання, угорських та візантійських хронік, папських була. Важливим аспектом вивчення цієї інформації повинно бути врахування того факту, що вона походила безпосередньо не від слов'ян-степовиків, а від їх сусідів. Тому слід звернути увагу на суспільно-психологічний фактор відбиття у творах середньовічних авторів образу сусіда. Матеріал про причорноморське населення не є головним у цих пам'ятках; у полі зору авторів вказаних джерел опинився не весь величезний обшар Південно-Східної Європи, а лише регіони, що безпосередньо межували з їхніми державами. Тому у візантійських та угорських хроністів згадуються Східне Прикарпаття і Подунав'я, оскільки знаходились у полі зору урядів Угорщини та Візантійської імперії. Папські канцеляристи отримували свої відомості під час контактів з угорським двором, і їх інтерес був пов'язаний з католицьким проникненням до причорноморських степів наприкінці XII - першій половині XIII ст. Цей висновок дуже важливий, оскільки в літературі часто робилося припущення про локалізацію території розміщення слов'ян-степовиків майже виключно подунайським регіоном.

Останньому погляду суперечить матеріал давньоруських літописів, які тричі згадують про слов'ян-бродників. Згідно з повідомленням під 1147 р., згадуються бродники, які, ймовірно, мешкали на південь від Чернігівського князівства. Повідомлення під 1216 р. взагалі дає підставу вважати, що вказані бродники мали місцем проживання територію на південно-східному кордоні Русі. Нарешті, під 1213 р. йдеться про бродників Північного Приазов'я (4). Звідси можна зробити висновок, що бродники мешкали на широкому терені Східної Європи на південь та південний схід від Русі. Додатковим доказом останнього висновку є цікаві матеріали археологічних

досліджень останнього часу, які, є підстави сподіватися, з часом додадуть до нашої теми нові матеріали (5).

Розглянемо конкретніше питання про територію розселення слов'ян-бродників. Відомості про постійне функціювання у київоруський час торговельних шляхів по Дністру, Дніпру та "Великому Дону" дають підстави вважати, що вздовж річок існували поселення слов'ян, які сприяли проходженню торговельних караванів. До початку XII ст. функціювали слов'янський анклав на Нижньому Доні - Біла Вежа та слов'янське князівство бродницького походження - Тмутараканське князівство, а також місто Донець у лісостепу. З Дніпровським шляхом були повязані міста Заруб, Олешшя та невідоме за ім'ям поселення слов'ян на о.Хортиці. Письмові джерела дають чимало відомостей про згадані вище міста слов'ян-подунайців.

Отже, діїшли до дуже важливого питання про ставлення степових угрупувань до державного устрою. Насамперед, слід визнати, що вирішення цього питання потребує не абсолютних достовірних даних про повну відсутність чи наявність державних структур, або суверенітету чи повної залежності від сусідніх країн. При цьому слід пам'ятати, що навіть "класичні" феодальні держави не мали всіх "хрестоматійних" ознак средньовічної державності, не мали вони і абсолютного суверенітету. Так, наприклад, середньовічні королевства Франція, Англія, Угорщина відповідно до ідеологічних уявлень і політичної практики перебували під впливом імператорської влади та папського престолу. Православні країни в контексті православних політико-ідеологічних доктрин визнавали суверенітет візантійського василевса. Відомо, що пізніше українське козацтво, яке мало певні політичні структури управління, що набули найрозвинутої форми в часи Гетьманату, знаходилось у різні історичні часи під впливом Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, а згодом Російської держави.

Такі державницькі впливи з боку Росії поширювалися на степові регіони слов'янства. Безперебійне функціювання торговельних шляхів вимагало постійної уваги з боку князівської адміністрації до регіонів. Одночасно зазначимо, що існувала і зворотня залежність життя південноруських кназівств від ситуації, що складалася у степах причорномор'я. Так, посилення половецької присутності у Причорномор'ї, конфронтація кочовиків з Руссю серйозно вплинула у 1068-1069 рр. на становище торгово-ремісничого населення Києва,

яке вимагало від князя рішучих дій, залишивши за собою право покинути місто в разі невиконання вимог (б).

Необхідно зазначити, що найближчі до Русі регіони Причорномор'я одночасно підтримували з нею тісні політичні зв'язки. У XI-XII ст. київські князі поширювали свій вплив на дніпровський лісостеп, а в XII-XIII ст. ми спостерігаємо аналогічні процеси з боку галицької адміністрації в регіоні середньої течії Дністра (в Пониззі та Болохівській землі). Але державні впливи Русі у цих контактних зонах не були постійними. Пізніше монгольська навала призвела до виходу цих регіонів, а також Переяславщини з-під влади давньоруських князів. Перехід південноруських земель під контроль золотоординської адміністрації не означав зникнення в регіоні слов'янського населення (на жаль, значною мірою залишилося поза увагою авторів письмових джерел), зберігалися тут і місцеві адміністративні структури. Наявність слов'янського населення яскраво засвідчує історія виникнення Подільського князівства в XIV ст. (7)

Щодо власної державності у слов'ян півдня, то слід підкреслити, насамперед, справедливість думки про відсутність якогось князівства у так званих берладників. Проте йдеться про відсутність класичної князівсько-боярської структури державного управління, що не заперечує акт існування політичної системи у бродників, оскільки без них не могли існувати подунайські міста слов'ян. На користь останньої думки свідчить висока організованість "вигонців галицьких" у подіях 1223 р., наявність у них певних керівних кіл тощо. Політико-адміністративні структури існували в Олешші і в розвинутішому вигляді, безумовно, в Тмутаракані.

Досить цікавим є з'ясування питання про кількість і щільність розселення слов'янського населення степу. Ми вже відзначали, що воно мешкало переважно у прикордонних зонах, вздовж річок. Найчисельнішим було населення Подунайсько-Подністровського регіону. Відзначимо, що степовим його можна назвати лише умовно, оскільки в ландшафті місцевості достатньо лісів, наявність яких сприяла умовам життя слов'ян. На річках Дніпрі та "Великому Доні" цього населення було значно менше.

Для розгляду цього сюжету важливим є аналіз подій, пов'язаних з битвою на річці Калці. В літературі вже висловлювалася думка про значну роль представників подунайського населення у конфлікті. Для більш глибокого його розуміння відзначимо, що саме це населення згадується у давньоруських літописах, автори яких за "звичай-

них" обставин майже нічого не повідомляли про слов'ян степу. Інформація про подунайців збереглася, як ми вважаємо, і у арабського автора Ібн-Асіра. Вторгнення монголо-татар в межі Східної Європи призвело до порушення певної етнополітичної стабільності у причорноморських степах, що протягом десятиліть складалася між місцевим слов'янським та тюрським населенням. Це стало причиною активної участі слов'ян-степовиків у бойових діях.

Вивчення літописних свідчень, на нашу думку, дозволяє вважати, що не всі угруповання бродників однаково поставилися до монгольської навали. Бродники, що жили у східній частині Північного Причорномор'я та Приазов'ї, перейшли на бік монгольських орд, допомогли їм перемогти загони південноруських князів. Перехід східних бродників на бік нападників пояснюється не стільки незалежністю їх від північних сусідів, а скільки великими проблемами, що спіткали їх після розгрому монголами подонсько-приазовського об'єднання половців на чолі з Юрієм Кончаковичем.

Інша доля спіткала слов'ян придністровсько-дунайського регіону. З тексту давньоруського літопису відомо, що їх військо припливло до місця подій на тисячі лодій, тобто нараховувало до 35-40 тис.чол. (8) Безумовно, наведена цифра може бути перебільшеною, хоч роль цього війська у складі південноруської раті була значною. Наявні відомості про бродницько-подунайське населення дають підставу вважати, що воно було досить чисельним і могло, принаймні, нараховувати 0,5-1,0 млн.чол.

Дуже важливою проблемою в історії бродництва є питання про заняття слов'ян-степовиків. Деякі дослідники вважають, що вони були кочівниками, проте така характеристика досить категорична. Слов'янське населення степових районів пристосоване до кліматичних і ландшафтних умов, ймовірно, що певна частина його займалася тваринництвом, але основними заняттями слов'ян-степовиків були рибальство, полювання, промисли, забезпечення функціонування торговельних шляхів, ремесла. В деяких ареалах півдня існували зони землеробства (наприклад, пониззя Дніпра). У прикордонних містах-фортецях Русі серед занять переважала військова справа. Отже, населення вело напівмирний та напіввоєнний спосіб існування, що додатково викликало до них увагу як до потенційних союзників з боку південноруських князів.

Для слов'ян-степовиків дуже важливим було питання відносин з тюркським населенням Причорномор'я. Зазначимо, що значна час-

тина останнього перебувала під впливом давньоруських князівств. Це, насамперед, "чорні клобуки", до складу яких входили торки, турпеї, печеніги, берендеї, частина половців. За характером побуту вони були дуже близькими до слов'ян - мешканців прикордонної зони.

На півдні ситуація була дещо іншою, але і тут протягом XII ст. налагодилося певне співіснування половців і слов'ян. На користь цього свідчать, зокрема, археологічні дослідження змішаних слов'яно-тюркських поселень, розташованих вздовж Дніпра. Половці і бродники неодноразово брали участь у спільних походах на Балкани. Впливи кочовиків на слов'ян проявилися в існуванні у козаків кошів, куренів, зимників, що були притаманні раніше половцям.

Традиції слов'ян-степовиків доби Київської Русі не перервалися монгольською навалою. Слов'янське населення як і раніше жило в степовій зоні України у другій половині XIII-XIV ст. Саме на нього спиралася литовська адміністрація у своїй південній політиці. Частина бродників залишила причорноморські степи: частково вони вийшли в Паннонію, частково на Балкани.

Отже, дослідження етнополітичної ситуації в причорноморських степах дає підстави засвідчити наявність глибоких коренів існування слов'ян у степовій зоні України, що у майбутньому створило умови для виникнення козацтва.

1. *Котляр М.Ф.* Русь на Дунаї //Укр.іст.журн. - 1966. - № 9. - С.18-22; Його ж. Хто такі бродники? //Там же. - 1969. - № 5. - С.96-101; Його ж. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. - Киев, 1985. - С.129.
2. *Павлов П.* Древноруските броднице в българската история //Сборник българо-украински връзки през вековете. - София, 1983. - С.118-137; Його ж. Куманите в обществено политическия живот на среднекововна България (1186 г. - началото XIV в.) //Исторически преглед. - 1990. - № 7. - С.16-26.
3. *Шушарин В.П.* Этническая история Восточного Прикарпатья в IX-XIII вв. //Становление раннефеодальных славянских государств. - Киев, 1972. - С.166-176; Його ж. Свидетельства письменных источников королевства Венгрии об этничес-

ком составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в. //История СССР. - 1978. - № 2. - С.39-44.
4. Полное собрание русских летописей. - М., 1908. - Т.2. - Ствп. 342 (далі ПСРЛ); ПСРЛ. - Л., 1926-1928. - Т.1. - Ствп. 494; ПСРЛ. - Т.2. - Ствп. 741.
5. *Козловский А.А.* Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX-XIV вв. //Земли южной Руси в IX-XIV вв. - Киев, 1985. - С.62-71.
6. Повесть временных лет. - М., 1950. - Ч.1. - С.116.
7. *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - Киев, 1987. - С.13, 23.
8. *Мавродин В.В.* Очерки по истории феодальной Руси. - Л., 1949. - С.105.

Віталій Щербак
(Київ)

Козацтво в структурі українського суспільства (друга половина XV - середина XVII ст.)

Дослідження глибоких соціально-економічних та культурних зрушень передбачає, насамперед, з'ясування діалектики взаємовідносин між різними класами, місця кожного з них в структурі суспільства. Особливо це стосується феодальної доби, коли відмінність класів фіксувалася і в становому поділі населення. Кожний стан володів лише йому притаманними правами, займав певне місце в системі соціальних та економічних відносин.

Класово-станова структура феодального суспільства України сформувалася за часів Київської Русі. Протягом наступних століть невід'ємним атрибутом її еволюції стала поява нових груп і категорій населення. Серед них найпомітнішу роль в історії українського народу відіграло козацтво. Зародившись як побутове явище, в результаті споконвічної боротьби землеробської і кочової цивілізації в другій половині XV ст., козацтво з часом оформлюється організаційно, набуває ряд характерних рис, що виділяють його серед іншого населення тогочасного суспільства.

Козаками називали людей, які тривалий час займалися на південному прикордонні мисливством, рибальством, бджільництвом. Відсутність житла в степу і особливо нестача хліба змушували уходників повертатися восени на місце постійного проживання, де вони збували частину продукції на ринку. Козакування через стягнення з його учасників податків приносило прибутки й державній казні. Як правило, козацьким промислом займалися жителі Подніпров'я, хоча природні багатства степу приваблювали і населення Поділля, Волині, Галичини.

Поряд із тими, хто займався уходництвом, важливим джерелом формування козацтва була військово-службова верства. З метою оборони краю від татарських набігів при місцевій владі створювались спеціальні загони служебників, як правило, із замкових бояр. Такі ж загони мали в своїх маєтках і магнати. Зацікавлені у козацьких промислах старости південних повітів нерідко й самі брали в них участь. Найвідоміші серед них Лянцкоронський, Дашкович, Претвич. У старшинських літописах XVII--XVIII ст. їх оголошували організаторами козацтва, першими гетьманами та ін. Насправді ж старости намагалися замовчувати факти спільних з козаками дій, що загрожувало монаршою немилістю, оскільки призводило до ускладнення державних відносин з Кримським ханством, або ж сплатою з власного рахунку за збитки, заподіяні татарам.

Посилення соціального гніту в Україні наприкінці XVI ст. приводило до покозачення значної частини селян та міщан. Поодинці і цілими сім'ями люди тікали з панських маєтків і оселялися на південних та південно-східних окраїнах. Вони оголошували себе козаками, намагаючись за нових умов повністю позбутися залежності від феодалів і через займанщину розпочати вільне господарювання. Частина втікачів вступала до січового товариства, поповнюючи ряди козаків. Простежується й інше джерело формування козацтва. Переважна більшість старшини походила з шляхти, про що красномовно свідчить козацький реєстр 1581 р. (1) До речі, у цьому документі чітко визначено національний склад перебуваючих на державній службі. Серед абсолютної більшості українців бачимо й представників інших народів, зокрема, поляків, татар, білорусів, росіян, молдаван.

Серед джерел кінця XV - початку XVI ст. свідчень про чисельність козаків не знайдено. Проте їх бачимо серед служебників Щурової "роти" чи то в складі загону київського воєводи Дмитра Путятича (2).

Очевидно, не набагато більшими силами козаки здійснювали походи по Дніпру на Чорноморське узбережжя. З часом їх чисельність стала помітнішою і для властей. Взимку 1523-1524 рр. великий князь литовський доручив прикордонним старостам Семену Полозовичу і Криштофу Кмітичу навербувати на державну службу двохтисячний загін і розташувати залогами проти татар (3). Цей захід не увінчався успіхом з невідомих причин, але свідчить про досить широкий розвій української козаччини на південному прикордонні. Спроба властей здійснити перепис козацтва з метою залучення до служби і поставити під контроль зростаючий прошарок населення, яке не визнавало над собою жодної влади, припадає на 1541 р. - період активізації походів на татарські улуси. 21 липня король Сигізмунд Август надіслав черкаському старості Андрію Пронському грамоту із суворим попередженням: "иж би козаки тамошние на влусы татарские не ходили и шкоды им никоторые не чинили" (4). Однак про реакцію місцевих властей і результати перепису, якщо вони й мали місце, свідчень в джерелах не збереглося. Важливим залишається лише той факт, що уряд уже вбачав у козаках силу і прагнув використати її для власних потреб.

Цікаві відомості про козацьке населення містяться в люстраціях придніпровських замків середини XVI ст. Так, у Черкаському "окреме осилых бояр и мещан бывают у них прихожие козаки" (5). Поряд з боярами, слугами, міщанами Канева проживали також "козаки неоселые". Отже, більшість козаків не мала власних осель і ходила в степ на промисли або ж служила у заможних міщан. Відмінність між цими категоріями чітко визначалась в люстрації, де вказувалися повинності: "Козаки, которые домов там в Черкассах не мають, и тые дають старосте колядки по шести ж грошей и сена косят ему по два дни лете толоками за его стравою и за медом. А некоторые козаки, не отходячи у козацтво на поле, ани рекою у низ, служать в местах в наймах боярам або мещанам, тыи старосте колядки давати, ани сена косити не повиннии" (6). Як бачимо, перебування козаків на службі за умов звільнення від феодальних повинностей практикувалося задовго до створення реєстрового війська. Водночас не існувало різкого розмежування між міщанством і військовослужбовою верствою, в тому числі і козацтвом. Підтвердженням цього може прислужити грамота Сигізмунда Августа від 16 грудня 1552 р. Королівським розпорядженням навіть жовніри, які мали земельні володіння

Барі, прирівнювались у правах з міщанами. Перехід з одного стану до іншого також відбувався досить вільно.

У листі від 20 листопада 1568 р. король Сигізмунд Август вперше звертається до козаків як до окремої групи населення, "которые з замков имеет наших Украйных, без розказаня и ведомости нашое господарское старост наших Украйных, зъехавши, на низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают; затем маем того ведомость, що вы, на месцах помененных, у входа розных свавольне живучи, подданых царя турецкого, чабанов и татаров царя перекопского, на улусы и кочовища их находечи, великие шкоды и лупезтва им чините, а тым границы панств наших от неприятеля в небезпеченство приводите" (7). У даному випадку характеризується не лише регіон поширення козацтва, але й його заняття. Конкретніші дані знаходимо у повідомленні під 1575 р. одного з перших істориків козаччини польського хроніста Мартіна Бельського: "Козаки - це люди, які на низу Дніпра займаються ловлею риби і там же сушать її на сонці без солі, проживають там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста - Київ, Черкаси та інші, заховавши свої човни в безпечному місці на одному з дніпровських островів і залишивши там декілька сотень чоловік на кошу, як вони кажуть, на сторожі, мають вони і власні гармати, здобуті у турецьких фортецях або ж у татар. Раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч, особливо їх чисельність зросла в останній час і неодноразово туркам та татарам немалі шкоди чинили, нападаючи на Очаків, Тягиню й Білгород та інші фортеці" (8). Отже, вже на Томаківській Січі щорічно влітку збиралося по кілька тисяч козаків, звідки вони здійснювали сміливі експедиції на територію Північного Причорномор'я.

Важливим елементом становлення козацтва як феодального стану було виникнення реєстру. За наказом Сигізмунда Августа коронний гетьман Юрій Язловецький вибрав для державної служби 300 козаків, які мали отримувати щорічну плату з казни. Сам текст королівської грамоти не зберігся, що утруднює датування події. Однак існує аналогічний документ пізнішого часу від 5 червня 1572 р., який підтверджує організаційні розпорядження Ю.Язловецького. Одним з найважливіших його положень стало призначення Яна Бадовського старшим і суддею над низовими козаками. "Мает Ян Бадовский, - зазначалося в документі, - не отступаючи ни в чем постановеня пана воеводы русского во всих козаков низовых каждо-

му справедливость неодвлочную водлуг права посполитого чинити и в том слушне и пристойне справовати, не будучи повинен с того враду судейского и з домов белоцерковских перед воеводами, старостами и врадами нашими и ни перед ким иншим (окроме кгвалту и речей крвавых) усправедливяти, толко перед нами господарем, або перед паном воеводою руским и по нем будучими гетмани нашими до свого живота" (9).

Незважаючи на малочисельність реєстру, реформа мала велике значення як крок у виділенні козацтва з інших суспільних верств населення України. Водночас, встановлення нового адміністративного і судового підпорядкування для реєстрових містило задум організації контролю над усім козацтвом. Спираючись на авторитет коронного гетьмана, Ян Бадовський при допомозі прийнятих на службу повинен був стримувати козаків від дій, що б суперечили державним інтересам. Це стосувалось, насамперед, походів проти татар, що загострювало польсько-кримські стосунки. Одночасно реєстрове козацтво звільнялося від підпорядкування властей на волостях - воєвод, староств та ін., тобто утверджується як привілейована група населення.

Вольності козаків, як у грамоті 1572 р., так і в постанові С.Баторія 1578 р. визнавалися за прийнятими на державну службу, однак фактично вони поширювались на все козацтво. Уряд не мав змоги обмежитися наданням привілеїв лише козакам, вписаним до реєстру, оскільки видача платні постійно затримувалася. За допомогою цього нечисельного загону король не міг забезпечити зростаючих потреб і закликав на службу широкі верстви козацтва. Крім того, в інтересах дисципліни новостворених юрисдикції підпорядковувалося все козацтво, незалежно від офіційного перебування в складі реєстру. Отже, реформи 70-х рр. XVI ст. стали основою для майбутніх посилань на походження козацьких прав і вольностей, а саме: звільнення від податків, визнання козацького судочинства та свободи землеволодіння. Саме ці привілеї козацтву правили за вагому підставу для юридичного визнання урядом нової суспільної верстви.

Декларовані права козаків нерідко зводилися нанівець практикою тогочасного життя. Це дозволяє зробити висновок про те, що їх оформлення як феодального стану наприкінці XVI ст. юридично остаточно не зафіксоване, хоч практично козацтво користувалося спеціальними правами. Водночас зростає соціальна свідомість козаків, активізується їх участь у національно-визвольному русі.

Ініціатива організації переходить від урядових кіл до козацьких мас. Їх вимоги грунтуються на усвідомленні себе реальною суспільною силою, спроможною відстоювати власні інтереси, що досить виразно проявилося в листі Криштофа Косинського до князя Костянтина Острозького від 10 лютого 1593 р. Козацький гетьман з почуттям власної гідності від імені "лицарства Війська Запорозького" заявив про складену ними угоду з черкаським старостою Олександром Вишневецьким. Останній визнавав свободу сполучення між Запорозькою Січчю і волостяними та непорушність козацької юрисдикції (10).

Встановлення покозаченим населенням власної юрисдокції стає досить характерним явищем. Жителі сіл, міст і містечок відмовлялися визнавати владу старост, обирали своїх отаманів, вводили судочинство на зразок запорозького. Так, у статтях Вільшанської угоди (1617) йшлося, що "свавільні юрби завдають шкоди людям усякого стану, як у володіннях і староствах його королівської милості, так і в інших володіннях духовних і світських, скрізь, де вони перебувають, бо самовільно виходять з-під юрисдикції панів і їх намісників і створюють для себе нові, небувалі за часів предків і незвичні права" (11). Козацьке право, яке бере свої початки із звичаєвого, регулювало норми поведінки, відносини з представниками інших суспільних станів, місцевою адміністрацією тощо.

Наприкінці 20-х рр. набуває організаційного оформлення нереєстрове козацтво. Незалежно від призначеного урядом Речі Посполитої старшого реєстру, обирався гетьман нереєстрових, створювалися відповідні структури козацького війська. Серед перших гетьманів бачимо Івана Сулиму, Левка Івоновича, Тараса Федоровича. В їх середовищі формуються досить чіткі уявлення про майбутній статус козацтва і шляхи його досягнення. Так, в ході повстання 1630 р. Тарас Федорович звернувся з універсалом до населення України, в якому містився заклик "хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували" (12). А вже через два роки на Корсунській нараді козаки прийняли рішення відстоювати козацькі порядки на Лівобережжі, захищаючи їх силою зброї (13).

Зважаючи на масштаби козацького руху, уряд Речі Посполитої прийняв спеціальну "Ординацію Війська Запорозького" (1638), якою обмежувалася соціальна база формування реєстрових та місце їх проживання. Співробітництво із запорожцями оголошувалося де-

ржавним злочином. Однак всі ці заходи не зламали прагнення козацтва боролися за свої права і довести боротьбу до логічного завершення під час Визвольної війни 1648-1654 рр.

Юридичний статус козацтва з його соціальною функцією не був єдиним компонентом станової належності. Дуже важливим є питання козацького землеволодіння. Його зародження зумовлювалось, насамперед, трудовою колонізацією південних степових просторів України. Однак, мисливство і рибальство на "уходах" чи то "станах" до середини XVI ст. не створювали необхідності утверджувати якісь правові основи володіння цими угіддями. Ситуація починає змінюватися із наступом державного законодавства на новоосвоєні землі, особливо після Люблінської унії.

Працюючи із року в рік на одних і тих же уходах, що тяглися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували хутори, пасіки, поступово залишалися проживати на місцях промислів. В люстраціях середини XVI ст. неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах "уставычне", тобто назавжди. Зокрема, в люстрації Канівського замку (1552) йшлося про козаків Сіверського уходу, "которые уставычне там живуть на мясе, не рыбе, на меду, з пасек, з свенетов, и сытять там себе мед яко дома" (14).

Не лише на прикордонні, але й у центральних районах України обробка вільної землі створювала передумови для володіння нею. Але в останньому випадку за постійної присутності державної влади нелегко було уникнути сплати податків. На окраїнах через віддаленість від центру така практика стала звичайним явищем. Певною мірою вона проникала в правову свідомість уходників. Козаки розглядали своє господарство, як промисел за межами держави, поза її володіннями. Тим більше, що його захист доводилося здійснювати власними силами. Від цих переконань козаки не відмовлялися і тоді, коли зайняті ними угіддя належали міщанам та шляхті.

Наприкінці XVI ст. узаконюється ще одне джерело зростання козацького землеволодіння як плата за державну службу. Звичайно, це явище не було новим в Україні, адже аналогічні надання одержували раніше замкові бояри та зем'яни. Так, в середині XVI ст. канівський боярин Микита Драб володів уходними землями на річці Пслі, Богуш Морозович - "землею Кашиною", Дмитро Чайка - "землею Пирятинською" (15). Черкаським замковим боярам нарівні з міщанами дозволялося обробляти землю для власних потреб "на поли, где хто хочет" (16).

Жалувану грамоту на села Соколкове і Митківці одержав і зем'янин Дмитро Базанович (1546), названий також "звенигородським козаком" (17). Цілком можливо, що терміном "козак" підкреслювалась його схильність до козацького промислу. З іншого боку, всі ці факти проливають світло на походження станових привілеїв козацтва.

Консолідація панівного класу в середині XVI ст. реалізувалася через ревізії прав на шляхетство. Підставою для їх визнання послугувала наявність юридично підтвердженого права на землеволодіння. Лише незначна кількість зем'ян та бояр здобувала шляхетські права. Всі інші повинні були переходити до категорії державних або ж південних районах, шукала в козацтві притулку, намагаючись й у цьому статусі відновити давні права та привілеї.

Незначний відсоток реєстрових козаків не вичерпував всього масиву земельних власників. Річ Посполита безперервно вела війни з сусідніми державами і часто уряд вербував для військових потреб тисячі українських козаків та міщан. Перебування їх разом з козаками в далеких походах значною мірою впливали на формування соціальної свідомості. Повертаючись до власних осель, учасники експедиції оголошували себе козаками, залишаючи за собою право володіння землею. Покарання за такі протизаконні дії козаки, як правило, не несли, оскільки уряд мав намір і надалі використовували їх як дешеве і боєздатне військо.

У документах XVI ст., крім шляхти, "отчичами", або ж спадковими власниками земель, іменуються бояри, зем'яни, міщани. Різкого розмежування між останніми і козаками не існувало. Тож в результаті купівлі їх землі могли ставати козацькими на правах приватної власності. У заповіті козака Тихона Волевича від 8 серпня 1600 р. зазначається: "Пасека в Мотронине, понад Еничем лес с подлесьем, с сеножатями и пахотным полем; з екой пасеки и Суботовка речка вийшла; пчел в одной стоддвадцат, то синови моему Антону, а тот грунт куплен небожчиком дедом моим Іаковом Волевачем от Ивана Безмольного, на який і запис імеем" (18). Враховуючи період життя трьох поколінь, можна стверджуати, що Яків Волевич купив землі в першій половині XVI ст., маючи юридичні підстави на їх володіння. Аналогічними правами, очевидно, користувалося чимало козаків.

Поширеним серед козаків було володіння хуторами. Так, у першій полоині XVII ст. поблизу Переяслава більшість хуторів з луками, ставками, пасіками належали козакам, Королівські люстра-

тори відзначали, що в Корсунському старостві "сіл немає, тільки хутори міські козацькі", як і навколо Канева, Черкас, Білої Церкви (19). Про розміри цих господарств свідчить їх вартість - від кількох десятків до тисяч литовських кіп. Так, обозний Війська Запорозького Іван Валевич 1630 р. придбав у козацької вдови Федори Андрієвої землю на річці Макарівці за 500 кіп, а "Плоский лес, зо всеми околичными принадлежностями... из сенокосами, и с степным полем и пахатним, и с поселением людей" у козака Максима Михайлова за 2000 кіп литовських (20).

Відсутність різнопланового фактичного матеріалу не дозволяє з'ясувати достовірні масштаби поширення козацького землеволодіння, співвідношення окремих його форм, хоч можна із впевненістю стверджувати, що переважала займанщина. Через зростання тих, хто оголошував себе козаками, власті втрачали значні прибутки. Невипадково старости настійно вимагали від уряду Речі Посполитої знищити козацькі привілеї.

Сформувавшись із різних станів, козацтво вже в другій половині XV ст. втручається у сфери їх діяльності. Це призвело до певного перерозподілу функцій в українському суспільстві. Так, охорона степового прикордоння, що раніше покладалася на військово-службову верству, фактично здійснюється силами козацтва. Широкий розвій останнього змушує державу обмежити його становими рамками. Козацтво утверджується в статусі привілейованої групи людей, що дає право на володіння землею - суспільним багатством, основним претендентом на яке виступає шляхта. Козацтво перебирає на себе права служилого боярства. Це значною мірою вплинуло на формування станової свідомості. Відстоюючи законність свого статусу, козаки посилалися не лише на реформи Сигізмунда Августа та Стефана Баторія, нерідко вони підкреслювали спадкоємність давніх лицарських прав і привілеїв "народу руського".

Таким чином, виникнення українського козацтва в другій половині XV ст. зумовлювалося трудовою колонізацією південних степових просторів і необхідністю захисту від татарської агресії. Завдяки останньому фактору до середини XVI ст. козацтво привертало увагу уряду руссько-литовської держави. Із заснуванням Запорозької Січі і реєсторового війська створилися сприятливі умови для визнання за козаками особливих прав: звільнення від феодальних повинностей, існування власної адміністрації і судочинства, що супроводжувалося формуванням землеволодіння. Протягом першої половини XVII ст.

козацтво відстоює свої права у бротьбі з режимом Речі Посполитої, очолює національно-визвольний рух України.

1. Źródła dziejówe. - Warszawa, 1894. - T.20. - S.154-164.
2. Архив Юго-Западной России. - Киев, 1863. - Ч.3, т.1. - С.1 (далі: Архив ЮЗР).
3. *Каманин И.М.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом об-ве Нестора-летописца. - Киев, 1894. - Кн.8.- С.81 (далі: Чтения ИОНЛ).
4. Архив ЮЗР. - Киев, 1907. - Ч.8, т.5. - С.30.
5. Там же. - Киев, 1886. - Ч.7, т.1. - С.89.
6. Там же. - С.82.
7. Архив ЮЗР. - Ч.3, т.1. - С.4-5.
8. Kronika Marcina Bielskogo. - Sanok, 1856. - T.3. - S.1358.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - Спб., 1865. - Т.2. - С.176.
10. Архив ЮЗР. - Ч.3, т.1. - С.55.
11. Історія України в документах і матеріалах. - К., 1941. - Т.3. - С.43.
12. *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648-1654 рр. - К., 1989. - С.31.
13. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. - М., 1954. - Т.1. - С.129.
14. Архив ЮЗР. - Ч.7, т.1. - С.103.
15. Там же. - С.102, 103.
16. Там же. - С.86.
17. Там же. - С.185.
18. Материалы по истории козацкого землевладения (1494-1668) // Чтения ИОНЛ. - К., 1894. - Кн.8. - С.14.
19. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990. - С.46.
20. Материалы по истории козацкого землевладения. - С.16-17.

Тереса Хинчевська-Геннель
(Варшава)

Козаччина очима мандрівників-чужинців XVII ст.

Про козаччину чужинці писали від початку її існування. XVII ст. характеризується зростанням інтересу як до козаччини, так і до України. Увагу привернули важливі в історії країни події. Це були: Люблінська унія (Волинь, Брацлавщина і Київщина стали інтегральною частиною Польщі), реєстр козаків (Річ Посполита юридично визнала козаччину, беручи частину її під опіку і на службу), Берестейська унія (при збереженні східного обряду, частина православної церкви підпорядковувалася папі римському), і, нарешті, підкорення Росією Лівобережжя разом з Києвом.

Козаччина, пов'язана з долею Речі Посполитої, ввійшла в сферу її політичних зносин з державами Центральної і Східної Європи, а також із тими, чиї політичні та економічні інтереси зосереджувалися саме в цій частині Європи, тобто з Росією, Туреччиною, Кримом, Швецією, Австрією, Семигородом і Францією.

Після 1648 р. Україна з частини Речі Посполитої стала фактично незалежною державою і до 1654 року, якщо не до смерті Хмельницького (1657), відігравала важливу роль на європейській політичній арені. Різноманітні інтереси схрещувалися тут у різних подіях, від планів Габсбургів, Венеції й Риму завербувати козаччину на боротьбу проти Туреччини, унійних планів щодо Сходу римсько-католицької церкви, через конфлікти й криваві бої Україні, аж до переходу Лівобережної України з Києвом до Росії. Не дивно, отже, що Україна XVII ст. посідала помітне місце в описах чужинців.

Кількість всіляких реляцій на тему України в XVII ст. виразно більша від кількості реляцій щодо інших земель Речі Посполитої. Форма цих реляцій різноманітна: від обширних описів до багатьох книжкових публікацій різними мовами. Найпопулярніша книжка Вільгельма Боплана "Опис України" мала десять різномовних видань, що яскраво свідчать про величезну потребу інформації про козаків і Україну в тогочасній Європі (1).

Павло Алепський не опублікував свого опису, проте кількість рукописів засвідчує зацікавленість численних читачів. Існує величезний, понині повністю не використаний, епістолярний матеріал - реляції дипломатичного характеру, нарешті, журналістські реляції.

Спостерігачі подій, що відбувалися в Україні, найчастіше не залишалися осторонь і брали в них участь. У XVII ст. годі шукати в Речі Посполитій, так само як у тогочасній Європі, мандрінників у сучасному розумінні цього слова. Лише задля подорожування не вибиралися до далеких країн. Обсерваторії, зроблені цими мандрівниками, становлять цінне джерело, що можна використовувати не лише в детальних дослідженнях історії України й козаччини. Вони також являють вартісний матеріал, що завдяки ньому ми пізнаємо географію і етнографію, архітектуру і мистецтво України. Особисте заангажування авторів, які на основі власних спостережень описували реалії іншого, ніж щоденне життя, до якого звикли, спричинило, що їхні інформації в багатьох випадках незамінні.

Те, що оминуло увагу, призвичаених до навколишньої дійсності, польських і руських авторів - викликало цікавість чужинців. В цьому, мабуть, полягає одна з причин того, що найкращі й найдетальніші описи України й козаччини, особливо з першої половини і 50-х рр. XVII ст. вийшли з під пера не польських чи російських авторів, але інших, що часто походили з далеких країв.

В.Січинський скурпульозно зібрав і описав реляції мандрівників та інших чужинців про Україну, що нагромадилися протягом десяти століть (2). У розділах, присвячених XVII ст., цей історик врахував майже двадцятьох авторів. Від часів появи чергових видань цієї цінної публікації виникло багато цікавих праць, що доповнюють наше знання про чужинські погляди на Україну й козаччину тих часів.

Кожний з чужинців, які відвідували Україну, безперечно цікавився насамперед ходом своєї місії, проте екзотика українських земель, невідомі явища природи, краса краєвиду і архітектури та, насамперед, люди, які населяли ці безмежні простори, давали привід для численних описів. Виняткове зацікавлення чужинців Україною і козаками досягло свого апогею (що знайшло широкий відгомін у мемуарах і подорожніх замітках) тоді, коли Європа пересвідчилася в потужності козацької сили, що потрясла польський престол.

Зачарування вродою і багатством козацьких земель було загальне. Кожний з чужинців звертав увагу на різноманітність дарів природи: збіжжя, м'яса, риби, молочних продуктів, городини і фруктів. Переконливо повторювали вони за Шимоном Старовольським, що в Україні молочні ріки і киселеві береги. Деякі чужинці, особливо після 1654 р., писали, що вся Україна була батьківщиною козаків. Про

землю руську, тобто козацьку, писав Павло Алепський. В число козаків зараховував він усіх, хто жив від Рашкова - першого міста на козацькій землі по московські кордони (3). Ті, хто описував колиску козаччини - Наддніпрянщину, не щадили своїх пер, змальовуючи Україну, через яку проїжджали, прямуючи до козаків.

"Родючий грунт дає їм зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити" (4), - писав Вільгельм Боплан. Багато хто з мандрівників із Західної Європи помічав, що ці щедрі дари природи не були оцінені належним чином. А.Віміна зазначав з чималим здивуванням: "Як з невживаних земель, схожих на пасовище, виростали такі великі й густі жмутки трави, яких у багатьох місцях не можна було б виростити з допомогою старанної обробки" (5).

На думку дописувачів, це була казкова країна садів, повних вишень, горіхів, слив, винограду, агрусу, мигдалю, городів з динями, якими захоплювався Вердум, і спаржею, в якій знаходив смак Віміна (6). Слід підкреслити тут, що щедрістю природи захоплювалися жителі тих районів Європи, де природа не скупилася на свої дари.

Коли мандрівники наближалися до Дніпра, перед ними простягалася така мальовнича країна, що неймовірно вражала їх. Славнозвісні Дніпрові пороги ми знаємо, між іншим, з описів Еріха Лясоти, Вільгельма Боплана, П'єра Шевальє та Альберта Віміни.

Деякі намагалися точно окреслити територію розселення козаків, а також їхню чисельність, зокрема після повстання Хмельницького, коли козаки стали "панами України". Ці дані, ясна річ, були приблизні. Боплан пише, що 200 тис. козаків повстали проти Польщі і внаслідок того захопили владу на території "понад 120 льє завдовжки і 60 - завширшки" (7). Віміна, повідомляючи про місце перебування козаків, пише, що "справжня територія, яку заселяють, у точному розумінні цього слова, являє собою короткий відрізок уздовж Дніпра, завдовжки приблизно 12 миль, які, здається, дорівнюють 70 італійським милям" (8).

Здається, лише Боплан, який був автором геніальних, як на XVII ст., карт України, що аж по XVIII ст. були основою для карт України в європейських атласах (9), навів достовірні розрахунки.

Згідно з існуючою в цей час письменницькою конвенцією, роздумам передували етимологічні міркування, часто баламутні. Так, назу "козак" виводили наївно з слова "коза". Це пояснення походить з польських і руських хронік, між іншим, з популярної в другій поло-

вині XVII ст. хроніки Павла П'ясецького. Причому доводили, що назва, яка походить від "кози", найбільше наближалася до істини, тому що козаки були меткі неначе кози й дуже проворні. Крім того, вони мешкали в куренях, що не дуже відрізнялися від лісних козячих лігвищ" (10).

Про козацтво очима чужинців можна б, гадаю, написати окрему книжку, яка, зрештою мала б вигляд мозаїки з різноманітних і неоднозначних, а часто й винятково суперечних поглядів. І це не дивно, адже так само можна б загалом охарактеризувати XVII - вічні погляди на козаків.

Проте, в одному судження збігались. Всі автори одноголосно приставали на думку, що козаки були чудовими воїнами. Це найбільш войовниче населення Русі, як назвав козаків Альберт Віміна, вправляло воєнне ремесло "тому, що з приводу дуже частих татарських нападів вважало необхідним підтримувати в підданих знання воєнного діла, щоб воно змогло чинити опір і відбити варварські нашестя і насилля" (11).

Конрад Яків Гільдебрандт, автор цікавої реляції зі шведського посольства до Хмельницького, на зламі 1656 і 1657 років писав, що козаки це "хоробрі й проворні воїни". Віміна прирівнював козаків до спартанців. Виховувалися вони, як писав посланець з Венеції, в дуже суворих умовах. "Неможливо повірити, наскільки вони витривалі до голоду, спраги, труднощів і безсоння. Всі ці прикмети вони проявляють під час своїх морських походів, коли, як мені казали, переносили часом триденний голод, споживаючи лише лихий хліб, часник, цибулю, а ще більше під час своїх сухопутних походів, коли, татарським способом, вони просуваються вперед, задовольняючись лише крихтою меленого проса, яке везуть приторочене до коня; стави дають їм питво, яке п'ють, незважаючи, що воно каламутне і смердяче; а земля дає ложе" (12).

Боплан, а потім П'єр Шевальє дуже подібно охарактеризували козаків. За свідченнями цих авторів, козаки були витривалими, невтомними воїнами, які досконало переносили спеку і холод, голод і спрагу, були мужні, відчайдушно сміливі й нерозважливі, тому що не надто цінували власне життя.

Французький спостерігач писав, що найбільші здібності козаки проявляють б'ючись у таборі, тому що вони дуже влучно стріляють з рушниць. Досконало дають собі раду на морі, натомість гірше борються верхи. Віміна стверджував, що в Польщі слово "козак"

асоціювалося з легкоозброєним вершником з луком і рушницею за поясом. Пієстро Делла Валле чудово розкрив у своїх листах роль і величезний мілітарний потенціал запорозького козацтва на Чорному морі. Подібні зауваження спостерігаємо ще до Хмельниччини в повідомленнях венеціанських амбасадорів з Константинополя (13).

Не дивно, отже, що європейські двори протягом майже цілого століття намагалися використати мілітарну силу козаків для досягнення своїх цілей. Знаменним прикладом можуть бути спроби Венеції й Риму використати козацтво в боротьбі проти Туреччини. Венеціанських планів звербувати козаків не перекреслив навіть спалах повстання Хмельницького, бо залишалася надія, що цей конфлікт скоро скінчиться. Крім згаданого тут венеціанського дипломата, у Варшаві перебував офіційний представник венеціанського сенату Йоан Баптіста Тієполо, а від 1650 р. Героламо Кваццо. Щотижневі звіти останнього вміщують детальні реляції про перебіг подій в Україні. В час, що передував битві під Берестечком Кваццо писав з Любліна звіти до Венеції, за кілька днів до битви переїхав до Кременця, а в кульмінаційний момент подій відступив до Львова (14). Спостереження про козаків і становище воюючих сторін містив також щоденник дипломата і агента Й.Меєра, який занотував свої спостереження для шведської королеви Кристини (15).

Цікавим типом джерела є, розповсюджені в тогочасній Європі, avissi - специфічна форма листування, в якій повідомлялося про актуальні події. Д.Фантуцці, зв'язаний з нунцієм Дж. де Торрес, не досяг України, проте передавав у Італію інформації, між іншим, про повстання Хмельницького. Ця кореспонденція цікава ще й тому, що чужинець повідомляв про події в Польщі й Україні Олександра Людвика Радивила - магната і міністра Речі Посполитої, який перебував в Італії. Так, 24 вересня 1648 р. він передавав інформацію про чисельність козаків і зовсім хибну звістку про перемогу коронного війська під Пилявцями (16).

Такого роду джерела унаочнюють нам шляхи, якими розходилася інформація, і мають, звичайно, зовсім іншим характер, ніж описи Віміни або Боплана. До того ж повідомлення агентів були секретні і часто зашифровані.

Зовсім інакше виглядають журналістські повідомлення "Gazette d'France". Вже з самого початку 1648 р. з Варшави інформували про неспокій в Україні. Тоді ще не з'явилося прізвище керівника повстання - Хмельницького. З розвитком подій статті ставали більшими за

обсягом. 28 липня тут подали детальний опис Корсунської битви, а 14 листопада повідомляли про баталію під Константиновим та поразку польської армії, коли вся Польща знаходилася в жалюгідному становищі. Козаків представили в дуже критичному світлі. Писали, що вони підступні й фальшиві. Називали їх бунтівниками, які мали сміливість виступити проти правовірного короля і Речі Посполитої (17).

Варто пригадати, що Франція була зосереджена тоді на нещодавній фронді (останній спробі протистояння абсолютизму), що налаштовувало її письменників проти будь-яких антикоролівських виступів. До речі, повстання Хмельницького стало справжнім потрясінням для цілої Європи. Воно асоціювалося з подіями в Англії, де не побоялися підняти руку на короля: 30 січня 1649 р. стяли голову Карла І. Ця страта приголомшила громадську думку так само, як вразили світ повідомлення про поразку могутньої Речі Посполитої, що схилилася перед козацьким вождем, керівником повстання в Україні Б.Хмельницьким, що його називали руським Кромвелем. На думку Шевальє, він був навіть амбітніший, хоробріший і спритніший від англійського переможця (18).

Багато хто з італійських і французьких спостерігачів спромоглися на деякий об'єктивізм в оцінці й розумінні причин повстання Хмельницького. Г.Каваццо писав у одному зі своїх звітів для сенату Венеції в 1650 р., що "козаки борються за волю, релігію, звільняючись від помсти польської шляхти" (19). І Шевальє і Віміна намагалися зрозуміти позиції обох сторін. Слід підкреслити, що різноманітні оцінки причин повстання Хмельницького залежали від походження і віросповідної приналежності спостерігачів подій.

Павло Алепський репрезентує тут крайньо відмінну оцінку подій в Україні вкрай відмінну від поглядів з Західної Європи. Він вважав, що козацьке повстання було боротьбою пригніченого населення України проти деспотичних і зрадницьких поляків, а також євреїв і вірменів. "Поляки перебрали міру в тиранії і гнобленні козацьких підданих" - писав арабський хронікер (20).

Протестант Ульрих Вардум перебував в Україні в 1670-1672 рр. Його погляди подібні до думок П.Алепського. Він писав, між іншим, що Хмельницький разом з козаками встановили між собою вільне правління і, воюючи з допомогою турків, москалів і татарів, так знищили Польщу, що більша частина польської шляхти помітно зубожіла (21).

Ширше тло подій в контексті європейських справ подає Віміна в книжці "Historia delle guerre civili in Polonia". Автор, не приховуючи своїх пропольських симпатій, намагався зрозуміти аргументи обох сторін. Він дивився на події, що відбувалися в Україні, через призму зіткнення двох культур західної, пов'язаної з Римом, і східної, пов'язаної в Візантією. Повстання Хмельницького було для нього, у широкому розумінні, конфліктом православних слов'ян з римсько-католицькими. Віміна спромігся піднятися у своїх оцінках над пересічним інтелектом того часу. Його книжка містить роздуми про жорстокість, що несуть воєнні дії для обох воюючих сторін (22).

У спостереженнях чужинців неабияку роль відігравали проблеми релігійності козаків. Деякі з них ототожнювали козаків з прихильниками православ'я, інші - з уніатами, декотрі вважали, що вони атеїсти. В одній з частин інструкції, яку дав кардинал Людовісіо Торресові в 1621 р., читаємо про козаків, які перебувають у схизмі і підтримують русинів у боротьбі за віросповідання. На думку кардинала, поляки, яким козаки були потрібні для боротьби з Туреччиною, схильні були б навіть задовольнити їхні вимоги (23).

1625 р. нунцій Джовані Ланцелоті писав секретареві Конгрегації пропаганди віри Франческо Інголеті: "Нарешті прибуло козацьке посольство і, поміж питаннями, поставленими королеві, виникло питання про захист їхнього віросповідання (православного - *Т.Х.*) від уніятів. Їх Королевська Милість повідомили мене, що козаки не клопочуться ні про унію, ні про схизу, тому що вони справжні атеїсти, хоча підпорядковуються вимогам схизматиків" (24).

Папські нунції схильні були вважати, що розсерджені на короля козаки з легкістю піддаватимуться православним і посеред них шукатимуть союзників. Це чітко підкреслено в 1636 р. в інструкції Конгрегації пропаганди віри для нунція Філонарді. В ній містилися директиви щодо проведення переговорів з митрополитом П.Могилою, визначними архімандритами, з руською шляхтою, а також з козацькими керівниками - "тому, що з їхнього боку можуть виникнути більші перешкоди в цьому святому ділі (йшлося про унію. - *Т.Х.*), бо цей народ нерозумний і нездатний бути розважливим!" (25)

Деякі венеціанці вважали, що вірність віросповіданню в козаків настільки хитка, що вони легко можуть стати захисниками як католицизму, так і православ'я. Про це писав Ан.Валіеро - сенатор Венеціанської республіки, історик і поет, розмірковуючи вірогідністю умовлення козаків і татарів боронити християнство. Часто висловлю-

валося твердження, що козаки залишаються під впливом "помилок схизми", що свідчило їхню приналежність до православної спільноти.

Під час повстання Хмельницького вже ясніше викристалізувалися погляди, що визначали поведінку й цілі козаків. Віміна, намагаючись зрозуміти причини Хмельниччини в книзі, присвяченій, судячи із заголовка, історії громадянської війни, однією з важливіших причин назвав віросповідну спільність козаків і більшості населення України. Венеціанський автор навів цікаву розмову з Киселем, який переконував його в глибокій прихильності козаків до православного віросповідання. Ця цікава реляція суперечить поглядам, що козаки були "religionis nullins" (26).

У глибокій і щирій прихильності козаччини до православ'я переконував П.Алепський. Цей апологет козаків і Хмельницького з чималою екзальтацією описував побожність войовничого народу. У Рашкові його полонив спів дітей і дорослих під час богослужіння. "Уяви собі [читачу] цих людей; під час богослужіння стоять непохитно, як камені, б'ють безперервно поклони, співають молитви, тк начебто виходили вони з одних уст... На землі руській, тобто козацькій, як помітили, що багато козаків, а також їхніх дружин і дочок, вміють читати, знють порядок богослужіння та церковні пісні" (27).

Багато кого з чужинців зачаровував спосіб життя козаків, їхні звички, вбрання, озброєння і звичаї, що так прекрасно описав Боплан. Багато хто з чужинців підкреслював досконалий фізичний стан цієї войовничої групи. Боплан присвятив навіть чималу частину своєї книжки козацькій медицині. Причому, придивляючись до деяких способів лікування хворих, не приховував свого здивування. Хворі на лихоманку лікувалися сумішшю гарматного пороху і горілки. Випивши таку мікстуру лягали спати, щоб уранці прокинутися цілком здоровими. Іншим способом було змішування попелу з горілкою. Наслідок мав бути ідентичний.

Про неймовірне пияцтво козаків чужинці згадували з великим обуренням, однак, майже всі відразу ж додавали, що в часі воєнних походів козаки не випивали й краплі. "Проте, коли залишаються в своїх домівках - писав венеціанський мандрівник - беззупинно віддаються пияцтву, проводячи цілі дні і ночі п'ючи, аж до того моменту, коли густі випари валять їх на землю, схоплених сном" (28).

Чужинцям певною мірою імпонувало, що козаки нехтували земними благами, не надавали ваги примноженню майна. Деякі спостерігачі тлумачили саме таке ставлення до багатства способом життя. "Вони не знають і не хочуть знати інших розваг, крім своїх простецьких, і коли перестають пити, не шукають іншої розваги, ніж танці, полювання, вправлення у стрільбі з луку і з рушниці, з допомогою якої, як я сам бачив, погашено свічу, стинаючи гніт настільки точно, що можна було б подумати, що хтось старанно відрізав його ножицями" (29). З іншого боку, цей же автор написав також, що "козаки нічим іншим, крім волі, похвалитися не можуть, і, здається, не дорожать багатством, тому, що задовольняються малим" (30). Віміна прирівнював цю гідну наслідування рису людського характеру до вчення, яке проповідував, але не практикував Сенека.

Велике враження на чужинців справляв суворий і скромний спосіб життя Хмельницького. Вони пишуть також, що Хмельницький користувався великим авторитетом поміж козаками. Деякі чужинці мали нагоду зустрітися з ним особисто. Свої враження від перебування в Україні цікаво описував посланець і міністр семигородського князя Юрія Ракоци Ференч Себеші, який перебував в Україні з дорученням до Хмельницького в 1656 р., і вдруге в 1657 р. Чигиринські записки семигородського посла дозволяють досконало зрозуміти тактику Хмельницького, завдяки якій він зміг проводити гнучку політику, залежно від розстановки сил (31).

1656 і 1657 рр. характеризує віддалення Хмельницького від Росії, послаблення переяславських зв'язків, мінлива політика щодо Швеції і певне наближення до Польщі. Сліди цих подій знаходимо в записках семигородського дипломата, який навів погляди Виговського. Він мав упевнити семигородського посла в тому, що не має наміру псувати зносини з поляками.

Ми розпоряджаємо цікавим і багатим матеріалом щодо XVII ст. - реляціями чужинців про Україну і козаччину. В цьому нарисі ми хотіли показати різнобічний характер цих реляцій. Поміж ними є сухі, безпристрастні повідомлення про стан і чисельність козаків та воюючих сторін, звіти про перебіг воєнних дій, політичні роздуми про можливість втягнути козаччину до боротьби на різних фронтах. Існують також барвисті, нерідко літературні описи чи міркування історіософського характеру про війну, варварство і деспотизм правлячих кіл. Завдяки реляціям ми пізнаємо звичаї, спосіб боротьби, озброєння і організацію козаччини. Записки, створені очевидцями

подій, потрапили з часом до рук істориків, а деякі з них з успіхом використовували історіографії XVII ст., як, наприклад, в праці "Historia della Republika Venetia di Battista Nani Cavaliere", що була надрукована в Венеції 1686 р. Нані використав фрагменти реляцій Б.Тіеполо, Г.Каваццо і А.Віміни. Згадаємо тут також про велику кількість джерел, що належали Гаджи Махмеду Сензі з Криму, який, створюючи історію хана Іслам Герея III, широко використовував щоденники секретарів вождів, які описували татарські походи на сусідні держави (32).

Тут буде доречним підкреслити, що на тлі цих реляцій винятkову цінність безперечно має опис Боплана. Його багата і всебічна реляція про козаків і Україну дочекалася останнім часом двох перевидань. Перше з них, це публікація, що спирається на видання "La Deseription d'Ukranie" з 1661 і 1673 років. Вона має змістовний вступ (автори знайшли цікаве листування Боплана; на цій основі вони встановили, що дотепер неправильно вказували дату смерті французького інженера, картографа і історика), і коментарі Деніса Ф.Есара і Ендрю Б.Пернала (33). Друге, це найновіше двотомне видання: передрук видання з 1660 р. і переклад українською мовою вийшло друком у Києві 1990 р.

1. *Essar D.F., Pernal A.B.* Beauplan's Description d'Ukranie: A Bibliography of Editions and Translations. // Harvard Ukrainian Studies, 1982. - Vol.6. - S.487-492.
2. *Siczyńskyj W.* Czużynci pro Ukrajinu. - Praha, 1942.
3. *Kowalska M.* Ukraina w połowie XVII w. w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo. - Warszawa, 1986. - S.18; zob.tez: *Chynczewska-Hennel T.* Recenzja z wvżej wymienionej pozycji. // Kwartalnik Historyczny, XCVI. - 1989. - Nr 1-2. S.308-313.
4. Eryka Lassoty i Wilhelma Beaupłana Opisy Ukrainy, pod redakcją, ze wstępem i komentarzami Z.Wójcika. - Warszawa, 1972. - S.109.
5. *Chynczewska-Hennel T., Salwa P.* Alberta Viminy Relacja o pochodzeniu i zwyczajach Kozaków. // "Odrodzenie i Reformacja w Polsce", XXX. - 1985. - S.215.
6. *Liske X.* Cudzoziemcy w Polsce. - Lwów, 1876. - S.144; A.Vimina. - Op. cit.- S.216.
7. *Beauplan W.* - Op. cit. - S.111.

8. *Vimina A.* - Op. cit. - S.213-214.
9. *Pernal A.B., Essar D.F.* The 1652 Beauplan maps of the Ukraine. // Harvard Ukrainian Studies. 1985. - Vol.9.- S.61-84.
10. *Vimina A.* - Op. cit. - S.211; *Babinger F.* Conrad Jacob Hiltebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtscha ftsreise nach Siebenburgen, der Ukraine und Constantinopol (1656-1658). - Leiden, 1937; Recenzja z wyżej wymienionej pozycji: *Kot S.* Reformacja w Polsce, 1939. T.IX-X. - S.523-524; *Olanczyn D.* Opys podorożi szwedskoho posła na Ukrajinu, 1656-1657 r. // Zapysky Nauk. Tom. Szewczenka. - T.CLIX. - Lwów, 1937. - S.3. *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі - К., 1960. - С.33.
11. *Vimina A.* - Op. cit. - S.215.
12. Ibidem. - S.218.
13. Viaggi di Pietro Della Valle il Pellegrino. - Venetia 1661; *Baran O.* Kozaky w opysach Pietra Della Valle z XVII st. // Ukrajinskyj Istoryk, XVII, 1980. - 1,4 (65,68), S.95-101; XVIII, 1981. - 1,4 (60,72), S.128-136, XIX-XX. - 3,4 (75,76), 1 (77), - 1982-83, S.128-136.
14. Il carteggio di Giovanni Tiepolo ambasiatore veneto in Polonia (1645-1647). A cura di Caccamo. - Roma, 1984; *Cavazzo G.* Dispacci degli Ambasciatori al Senato, Archivio di Stato di Venezia, Polonia 1650-1652, Senato III, Filza 6. Pontificium Stadiorum Ecclesisticorum, Phototheca Centralis, Microfilm MF.2B940; o przepływie informacji Vimina - Cavazzo. - S.20.
15. Архив ЮЗР. - К., 1908. - Ч.3, т.6. - С.8-43, 48-61.
16. *Fantuzzi G.* Diariusz podróży po Europie. Z rękopisu przełożył, wstępem i przypisami opatrzył W.Tygielski. - Warszawa, 1990. - S.274,296.
17. *Borszczak I.* Chmelnyczczyna i todisznia francuz'ka presa. // Ukrajinska Trybuna, - 1921. - S.187,188.
18. *Шевальє П.* Зазнач. праця - С.31.
19. *Cavazzo G.* Op. cit. - S.55.
20. *Kowalska M.* Ukraina w połowie XVII w. - S.23.
21. *Liske X.* Cudzoziemcy. - S.183.
22. *Vimina A.* Historia delle guerre civili di Polonia, divisa in cinque libri.- Venezia, 1671. - S.4; 56-57; passirn; zob.: R.Picchio, "E.M.Manolesso, A.Vimina e la Polonia". [w:] Venezia e la Polonia nei secoli dal XVII. - Venezia, 1968. - S.121-133.

23. Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690, wyd. E.Rykaczewski. - Berlin, Poznań, 1864; - T.2. - S.124-125.
24. Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes, ed. F.Welykyj, vol.IV (1621-1628). - Romae, 1960. - Nr 1763.
25. Le Saint - Siege et L'Orient Orthodoxe Russe 1609-1654, ed. E.Smurlo. - Prague, 1928. - S.125-126; w sprawie religijności Kozaków zob.: T.Chynczewska-Hennel. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. - Warszawa, 1985. - S.88-94.
26. *Vimina A.* - Historia delle guerre... - S.88.
27. Pawel z Aleppo. - Op. cit. - S.19.
28. Alberta Viminy relacja... - S.218.
29. Ibidem. - S.219.
30. Ibidem. - S.219.
31. Monumenta Hunharie Historica. Magyar Törtennelmi Emlékek. Diplomataria XXIII, ed. S.Szilágyi. - Budapest, 1874. - S.531-546.
32. Hadży Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Isłam Gereja III, pod red. Z.Wójcika. - Warszawa, 1971. - S.7.
33. *Dennis F.* Essar et Andrew B.Pernal. La Description D'Ukranie De Guillaume Le Vasseur De Beauplan. - Ottawa, Paris, Londres, 1990.

Павло Михайлина
(Чернівці)

Керівники селянсько-козацьких повстань кінця XVI - першої половини XVII ст. - вихідці з міст України

Славною сторінкою в історії українського народу, його боротьби проти іноземного поневолення і завоювання власної державності були могутні селянсько-козацькі повстання (за визначенням М.Грушевського і Д.Яворницького - козацькі війни) кінця XVI - 20-30-х р. XVII ст.

Активну участь у цих знаменних подіях взяло міське населення. Слід зазначити, що міста України кінця XVI - першої половини XVII ст. були економічними, політичними і культурними центрами, вони відігравали важливу роль в суспільно-політичному житті країни, рості національної самосвідомості народних мас українських земель. Розвиток ремесел, промислів, торгівлі, зростання економічних, політичних і культурних зв'язків сприяли залученню міського населення до культурної та історичної спадщини України. Важливу роль у цих прогресивних процесах відіграли міські братства, що були не лише осередками культури та громадського життя, а й своєрідними центрами визвольного руху, носіями його ідей, тим більше, що членами і активними діячами деяких з них стали представники українського козацтва. Слід, зокрема, нагадати, що до Київського братства вписано Запорозьке Військо на чолі з гетьманом П.Сагайдачним.

Вважаю, є вагомі підстави стверджувати, що містам розглядуваного періоду належало чільне місце у розвитку національної самосвідомості, розгортанні визвольної боротьби українського народу. Закономірним є і той факт, що значна частина представників міського населення очолила боротьбу народних мас України за соціальне і національне визволення.

С.Наливайко - найтиповіший представник частини міського населення, що брала активну участь у визвольній боротьбі українського народу. Дані про місце його народження суперечливі: одні дослідники вважають, що він народився в Гусятині, другі - У Кам'янці-Подільському, треті - в Острозі чи Сатанові. Однак більшість дотримується думки, що С.Наливайко родом з Гусятина. Він народився у сім'ї ремісника-кушніра на початку 60-х рр. XVI ст.

Власник Гусятина брацлавський староста О.Калиновський із збройним загоном напав на садибу Наливайків, пограбував майно, силою захопив землю, а главу сім'ї побив так, що той через кілька днів помер. Северин пізніше згадував, що "Калиновський... без ніякої причини... катуванням звів батька з світу". Ця обставина, а також поневіряння сім'ї, безперечно, спрямували формування світогляду і громадської позиції С.Наливайка.

Знедолена, пригнічена горем сім'я - мати-вдова, Северин, молодший брат (ім'я не збереглось) і сестра Олена -змушена була залишити Гусятин і перебратись до Острога, де жив старший Наливайків син

Дем'ян, який свого часу закінчив Острозьку академію і був священником однієї з церков міста.

Деякий час Наливайко займався торгівлею, проте не витримавши конкуренції, перешкод і обмежень польсько-шляхетського режиму, змушений був покинути цю справу і перейти на службу до князя К.Острозького. Тут він скоро став сотником надвірної козацької хоругви і вирізнявся серед надвірного війська винахідливістю, знанням військової справи. Літописець Й.Бєльський захоплено писав про цього "красеня, до того ж людину незвичайну", "знаменитого пушкаря", а інший сучасник, П.П'ясецький, називав його "людиною знаменитої мужності". Северин був розумним, вольовим, наділеним неабиякими організаторськими здібностями. Цих якостей він набув на Січі, де, за власним визнанням, "з молодих років при багатьох козацьких гетьманах промишляв".

Освічена, як на той час, людина, С.Наливайко розумів складність становища в Україні, був палким прихильником її визволення, вибоpення власної державності. Слід вважати, що його переконання формувалися під впливом настанов козацького оточення на Січі, досвіду, набутого у численних сутичках з шляхетським військом, турками і татарами, свідчень потерпілих від чужинської сваволі.

Як сотник надвірного війська К.Острозького, С.Наливайко був свідком свавілля шляхти, страждань населення України, над яким чинили нещадну розправу за найменшу протидію поневолювачам. Велике враження справило на нього народне повстання 1591-1593 рр. і кривава помста шляхти повсталим під П'яткою, свідком якої він був.

З іменем С.Наливайка безпосередньо пов'язана нова могутня хвиля визвольного руху в Україні 1594-1596 рр.і доля його діячів, серед яких був Матвій Шаула. Письмові джерела засвідчують, що він походив з міського середовища з сім'ї заможних черкащан. Певний час займався ремеслом, але, зазнавши переслідувань з боку польської шляхти та міських властей, втік на Запорожжя. І.Крип'якевич називає М.Шаулу "київським дрібним боярином". За свідченням В.Доманицького, Шаула був давній козак", який "козакував" раніше С.Наливайка. Літом 1594 р. у складі запорозьких козаків під проводом Г.Лободи він прибув на Брацлавщину і бився проти польської шляхти. М.Шаула був палким поборником визволення українських земель з-під гніту шляхетської Польщі, вірним прихильником і однодумцем С.Наливайка. Мужністю і героїзмом у боротьбі проти по-

неволювачів він завоював велику популярність серед повсталих, був обраний козацьким отаманом. В окремих документах він згадується як гетьман.

Одним з керівників селянсько-козацького повстання 1594-1596 рр. був козацький полковник Сасько, який походив з Вінниці. У М.Грушевського він згадується як "Сасько Федорович". В липні 1594 р. сотником їздив у складі посольства від запорожців до австрійського імператора Рудольфа II. Того ж року на заклик С.Наливайка у складі запорозького війська під проводом Г.Лободи він прибув на Брацлавщину й брав участь в боях проти шляхти. У серпні 1595 р. в одному із листів Сасько підписується як "полковник Війська Запорозького". Загинув він у квітні 1596 р., у жорстокому бою з військом коронного гетьмана С.Жолкєвського в урочищі Гострий Камінь.

Слід зазначити, що виходцем із міського середовища був і Г.Лобода, адже І.Крип'якевич зараховував його до "київського дрібного боярства". Проте доля і діяльність Г.Лободи, одного з керівників українського козацтва кінця XVI ст., заслуговує на подальші дослідження.

Найпомітнішою особою серед лідерів повстань 30-х років XVII ст. став Яків Острянин (Остряниця). За одними даними він походив з Остра, за другими - з Києва, за третіми - з Полтави. Як засвідчено у відомому універсалі Я.Острянина від 20 березня 1638 р., його родина жила в Острі. З цього документа дізнаємося також, що жовнірська рота на чолі з Геродовським жорстоко познущалась над близькими Острянина: до смерті побили батька, а братові вибили око. Думаю, не безпідставним є твердження Ф.Равіти-Гавронського, що і саме прізвище Якова вказує на походження з Остра.

Відомий королівський указ від 22 березня 1638 р. про позбавлення Я.Острянина майна у Києві за участь у повстанні, дає підстави вважати його київським козаком. Можливо, що він народився в Острі, а згодом жив у Києві. Версія ж Д.Яворницького про Острянина-полтавця пов'язана, очевидно, зі створенням ним у Полтаві повстанського загону під час повстання в 1637 р.

Полковник запорозьких нереєстрових козаків Карпо Скидан народився у місті Сосниці на Чернігівщині. Відомостей про його діяльність до 1637 р. не збереглось. На Запорожжі він проявив себе як хоробрий воїн і здібний організатор, займав відповідальні посади. Під час повстання К.Скидан був полковником нереєстрового козацтва, "головним помічником" Павлюка. Під документом, датованим

жовтнем 1637 р., маємо власноручний підпис "полковник Війська Запорозького на всій Україні". У час піднесення визвольної боротьби в 1638 р., за свідченнями сучасників, Скидан був "правою рукою" Я.Острянина, з великою "енергією піднімав східних українців проти ляхів і бився з ними відчайдушно".

Крім С.Наливайка, М.Шаули, Саська, Я.Острянина, К.Скидана та інших талановитих керівників визвольної боротьби українського народу кінця XVI - першої половини XVII ст. з міського середовища походили і деякі керівники повстанських загонів.

Так, у кінці 1595 р. - на початку 1596 р. на Волині діяв численний повстанський загін міщан та селян, очолюваний межиріцьким міщанином Орхімом Гуменецьким. Як свідчить запис у луцькій городській книзі від 7 березня 1596 р., загін у кількості більш як двухсот межиріцьких міщан і селян навколишніх сіл під проводом О.Гуменецького нападав на панські маєтки, громив шляхту, знищував представників польсько-шляхетської влади. З цього ж документа дізнаємося, що О.Гуменецький іменував себе "сотником".

Тут же на Волині, міщанин Остап Слуцький створив повстанський загін, що діяв на значній території. Повсталі нападали на магнатів, шляхту та їхніх прислужників, нищили маєтки. Міські власті скаржились, що в січні 1596 р. повстанський загін О.Слуцького розгромив луцьку ратушу, пограбував зброю, що тут зберігалася. Правою рукою О.Слуцького був мешканець м.Омельника Андрій Ганський, який називав себе "отаманом сотні Слуцького".

Є відомості, що брат С.Наливайка - Дем'ян, також очолював повстанський загін. Так, документи згадують про "Острозького брата... Семерика Наливайка". Збереглись відомості про напад в лютому 1596 р. повстанців на чолі з Дем'яном на містечко Тучин; на панський маєток в с.Коростятині.

Декілька ремісників м.Паволочі очолювали повстанців - селян і міщан, що активно діяли на Подніпров'ї. У березні 1596 р. князь Ружинський жорстоко розправився з паволочанами, "казнив декількох отаманів свавільних зграй".

Важливу роль у розгортанні селянсько-козацького повстання на Лівобережжі 1637 р. відіграли кияни Богдан Кизим і його син Кизименко. М.Костомаров доводить, що Б.Кизим був київським сотником. Створений ним повстанський загін київських козаків та ремісників, пересуваючись в район Переяслава, за даними П.Куліша, швидко зростав за рахунок селян та населення міст і

містечок Лівобережжя. Згодом один із повстанських загонів очолив Кизименко. І.Крип'якевич і К.Гуслистий вважають Б.Кизима і його сина керівниками повстання на Лівобережжі. Потрапивши до рук польського гетьмана М.Потоцького, Б.Кизим з сином, за свідченням очевидців, були посаджені на палю в Києві. М.Потоцький не випадково обрав Київ місцем страти полонених. За даними шляхетських документів, місто було одним із важливих "центрів сваволі" в Україні кінця XVI - першої половини XVII ст.

З міського середовища вийшли інші керівники повстанських загонів, що діяли на українських землях під час визвольної боротьби кінця XVI - першої половини XVII ст. Досвідченими організаторами і ватажками були киянин Сава, кременчуківець Ріпка, путивлець Мурко та десятки і, певно не помилюсь, сотні інших представників міського населення України.

Петро Натикач
(Житомир)

Проблема формування суспільно-політичних поглядів учасників селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст.

У даній замітці зроблено спробу проаналізувати погляди учасників селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. Для цього використано універсали, з якими зверталися до народних мас керівники повстань, а також "расспросные речи" українських козаків і селян, які знаходили порятунок від переслідувань польської шляхти на території Московської держави, звіти прикордонних воєвод в Посольський і Розрядний накази про події в Україні. Соціальні прагнення широких народних мас відбилися також і в усній народній творчості даного періоду. Для більш повного висвітлення ідеології повсталих наводяться також постанови польських сеймів і сеймиків, універсали польських урядовців, їх листування, скарги шляхти на дії повсталих.

Прагнення подолання панування шляхетської Речі Посполитої та феодальної експлуатації спрямовувало дії повсталих. Так, Тарас Федорович 1630 р. поширював універсали, в яких закликав населення братися за зброю і виганяти шляхту. Загальнонародна підтримка заклику до боротьби привела до того, що, як зазначив король Владис-

лав IV на сеймі 1631 р., селяни і козаки "підняли до повстання майже всю Україну" (1). Повстанці, очолювані І.Сулимою, "човни попалили, гармати ліквідували, команду знищили" (2). А.Кисіль писав, що взяття Кодака могло стати сигналом до повстання, яке, можливо, охопило б всю Україну. Путивльські воєводи повідомляли в Москву, що боротьба йде проти панування польської шляхти, а Сулима захопив і знищив фортецю на Дніпрі (3).

Керівники повстання 1637-1638 рр. П.Бут (Павлюк), К.Скидан поширювали універсали, листи, грамоти, в яких закликали народні маси на боротьбу проти шляхти. Звернення мали великий вплив на селянство і міські низи. Повсталі вважали своїм завданням звільнення України від польсько-шляхетського панування. Так, в універсалі Павлюка від 22 серпня 1637 р. повідомлялося: "візьміться всі одностайно, і, всі з'єднавшись, ідіть з панами полковниками до війська" (4). В універсалі від 11 жовтня 1637 р. "До всього посполитого народу роду християнського" Павлюк закликав населення України "від малого до великого збиратися разом, щоб дати гідну відсіч ворогові" (5). К.Скидан в універсалі від 24 жовтня 1637 р. закликав народ "проти цього ворога віри нашої грецької мужньо виступити, як того вимагає необхідність" (6). Для розуміння поглядів повсталих важливим є універсал К.Скидана від 9 грудня 1637 р. "...Люблячи славу нашу рицарську, пам'ятаючи права вольності наші, - зазначалося в ньому, - з'явилися добровільно, як робили наші предки... Ми всіма силами повстали проти цих душманів наших і ворогів віри нашої" (7). Не дивно, що капелан польського війська С.Окольський називав ці документи "бунтівливими, огидними". Вплив універсалів Скидана змушений був визнати навіть польський гетьман М.Потоцький, який зазначив, що народ "більше вірить універсалам Скидана, ...тоді коли уіверсали коронного гетьмана не мали великого впливу' (8).

Повстанці вимагали встановлення суспільних відносин, вільних від феодальних повинностей, поширення "козацьких прав і вольностей" на всі верстви населення. Масове покозачення, яке відбувалося під час повстань, було формою антикріпосницького протесту мас. Не дивно, що після придушення повстань головною вимогою польської шляхти було "знищення козацьких прав".

Ідея покозачення селян і міщан була домінуючою в повстанні 1637-1638 рр. Павлюк своїми універсалами забороняє місцевим властям поширювати юрисдикцію на тих, хто іменується козаком, хоча

б і не вписаним до реєстру. Прагнення перейти в стан козаків у кріпосних селян було надзвичайно великим. М.Потоцький писав С.Конецпольському: "Дуже гультяйство зміцнюється на Задніпров'ї, - дійсно, що хлоп, то козак" (9).

Цікавим щодо проблеми є універсал Я.Острянина, в якому підкреслюється, що селянсько-козацьке військо вирішило боротися за "видвигнення при помощи божой вас, народа нашого православного, от ярма порабощения и мучительства тиранского леховского и для отмщения починенных обид, разорений и мучительных ругательств" (10).

Невід'ємним елементом поглядів повстанців була ідея боротьби проти наступу католицизму і уніатства. В універсалах трапляються заклики підніматися на "оборону віри". Коли в Царгороді польський посол говорив, що козаків "карає шляхта" нібито за втручання в кримські справи, йому відповідали: "війна йде за віру" (11).

Під час повстання 1630 р. серед селян поширилися чутки, що польсько-шляхетське військо буде "винищувати всіх людей православної віри аж до кордонів Москви". В універсалі від 11 жовтня 1637 р. повсталі писали, що "ворог народу нашого християнського і нашої давньогрецької віри, ляхи, задумавши зло ...хочуть пролити кров християнську, вчинити наругу над дружинами і дітьми нашими і остаточно нас поневолити" (12). А універсал від 20 березня 1638 р. підкреслював, що польська шляхта хоче населення "заблуждения римского на унею обернути й гвалтовне преклонити" (13). Популярне на той час прислів'я: "Вогонь загрожує костьолам, шабля - ксьондзам і монахам" чітко висловлює ставлення до введення унії народних мас, які на власному досвіді переконувалися, що це призводить до посилення як релігійного, так і соціального гніту.

Отже, ідея ліквідації польсько-шляхетського панування, звільнення від феодальних повинностей, покозачення, боротьба за "права і вольності", були важливими складовими ідеології повстанців. Вони обстоювали ідею рівності, що проявлялася в прагненні зробити козацьким все населення України. Аналіз документів і дії повстанців вказують на їх непримиренне ставлення до насильницького запровадження унії, засвідчують вперту боротьбу за свободу православної церкви.

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. - Киев, 1954. - Т.1. - С.96.

2. ЦНБ АН України. Ф.П., спр.13402, арк.28.
3. Воссоединение Украины с Россией. - Т.1. - С.160.
4. Історія України в документах і матеріалах. - К., 1941. - Т.3. - С.92.
5. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. - М., 1961. - Кн.5. - С.450.
6. Воссоединение Украины с Россией. - Т.1. - С.120-121.
7. Там же. - С.182.
8. *Шутой В.Е.* Канун освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Истор. зап. - 1954. - Т.46. - С.253.
9. *Гуслистий К.Г.* Нариси з історії України. - К., 1941. - Вип.3. - С.147.
10. *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. - Киев, 1864. - Т.4. - С.139.
11. *Жукович П.Н.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). СПб., 1912. - Вып.6. - С.70.
12. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т.2. - С.169.
13. *Величко С.* Указ. соч. - С.139.

Віктор Брехуненко
(Дніпропетровськ)

Взаємини запорозького та донського козацтва першої половини XVII ст. та їх вплив на військово-політичну ситуацію у Східній Європі

Невід'ємним та суттєвим чинником військово-політичного розвою Східної Європи першої половини XVII ст. були взаємини запорозького та донського козацтва. Саме в означений період ці взаємини поглибились, набули стійкого характеру, відчутного впливу на сузв'язь історичних процесів у регіоні, проте аж до останнього часу не стали об'єктом всебічного дослідження. Мають місце лише розрізнені розвідки в контексті різноманітних студій з дотичної проблематики. У подібних працях, як правило, викладаються сюжети

запорозько-донських зносин, часом певні узагальнення (особливо у роботах М.С.Грушевського та С.Ф.Платонова) різного ступеня аргументацій. Навіть спільна боротьба запорозьких та донських козаків проти турок і татар, котра найчастіше приковувала увагу і котрій присвячено дві спеціальні статті, - досліджена без належної повноти й взаємозв'язку як з іншими проявами запорозько-донських контактів, так і з зовнішніми обставинами. Принагідно зазначимо, що у пожовтневій українській та російській історіографії поруч з окремими досягненнями (грунтовний аналіз ролі запорожців і донців у подіях московської Смути) домінувала тенденція замовчування протиріч, конфліктних ситуацій, що виникли між Військом Донським та Запорозькою Січчю, поставали твердження, не підкріплені джерельною інформацією.

Наведена вище історіографічна ситуація багато в чому була зумовлена обмеженістю джерельної бази, котрою оперували дослідники, як наслідок не в останню чергу об'єктивних труднощів при евристиці. Джерела з проблеми розпорошені по численних архівних збірках. Як свідчать наслідки суцільних пошуків в тих фондах російських приказів, де потенційно могли відкластися необхідні джерела, оприлюднені різним способом (археографічні публікації, цитування, поклики) лише третина приказної документації одного з основних масивів джерел з проблеми. Ще чекають на дослідників польські, турецькі, вірогідно іранські, австрійські, французькі архіви.

Високий ступінь репрезентативності та інформаційної вартості матеріалів приказного діловодства вкупі з інформативним потенціалом видрукованих польських документальних джерел, а також наративів (російські літописи, "сказанія", діаріуші польських та українських авторів) дають змогу грунтовно дослідити переважну більшість проблем, пов'язаних з відносинами запорозького та донського козацтва першої половини XVII ст.

Комплексний аналіз джерел засвідчує постійність та високу інтенсивність запорозько-донських зв'язків вказаної доби на відміну від попереднього періоду. На початку століття запорожці та донці взяли активну участь у подіях громадянської війни в Московській державі. Вони були тією силою, на котру опирались Лжедмитро I та царевич Петро. Причому для агітації донських козаків, які згодом забезпечили йому успіх на півдні, Лжедмитро I використав саме запорожців. Й ті, й другі козаки підтримали Лжедмитра II й похід

Сигізмунда III. З боку Війська Донського це було реакцією на яскраво означену антидонську політику Б.Годунова. Українська козаччина у такий спосіб, як слушно зауважив М.С.Грушевський, знаходила для змагань з Польщею "нові опорні точки, нові виправдання в козацькій службі Речі Посполитій, в козацьких заслугах".

Паралельно між Січчю та Доном тривало листування з приводу координацій дій, як правило на південному напрямку, відбувались запорозько-донські напади на московських послів у Туреччину чи Крим з метою пограбування.

Середина 10-х - початок 40-х рр. позначені, насамперед, чисельною низкою спільних бойових дій проти турок і татар. Абсолютна більшість подібних акцій мала форму морських походів, левова частка яких розпочиналась з території Дону (27), частина - з Січі (4). Тричі козаки домовлялись про зустріч безпосередньо на морі.

Переважали напади на міста-фортеці, розташовані у східній частині акваторії Чорного моря: Трапезунд (1622, 1625 (3), 1626), Сіноп (1625, 1630, 1635), Самсун (1625), Кафу (1624, 1628), Керч (1628, 1630, 1635, 1637), Риза (1621). В той же час зафіксовані експедиції під Бахчисарай (1624), Карасу Базар (1629), Гезлев (1633), Старий Крим (1624), погроми сіл поблизу Стамбула (1624, 1627, 1628) та на Румелійському узбережжі (1636). Із 34 спільних морських походів 26 закінчились успіхом, в тому числі виграно 7 із 9 битв з турецькою флотилією.

Відомі з джерел атамани були переважно запорожцями (Сулим (І.Сулима), Шило, Яцко (1622), Дем'ян (1624), двічі О.Шафран (1626), М.Дорошенко (1628), Д.Гуня (1640), К.Бурляй (1640), М.Таран (1641), Боярин (1642). У одному поході фігурують донець і запорожець (І.Сулима і О.Лом (1634). І лише в одному випадку - донський козак (М.Іванов (1626).

Ініціатива в організації більшості походів, про що виразно свідчать джерела, в тому числі участі донців у битві під Хотином (1621), належала запорожцям. Вони ж, як правило, переважали серед учасників військових операцій.

Спільні бойові дії запорозьких та донських козаків були невід'ємною часткою осібного протистояння обох козаччин, надто української, з турками і татарами. Всі без винятку морські і сухопутні походи органічно вписувались у контекст зносин Запорозької Січі з Туреччиною та Кримом, як за доби різкого протистояння, так і в період запорозько-кримського союзу 1624-1629 рр.

Зокрема, 1614-1621 рр. численні спільні бойові дії запорожців та донців збігаються з надзвичайно високою активністю запорозьких козаків на суші й на морі, що, в свою чергу, була взаємопов'язана з тривалими конфліктами Османської імперії з Польщею та Іраном, з низкою спустошливих набігів татар на українські землі. В 30-ті рр. знову вміло використовувались скрутні для Туреччини зовнішні обставини, внутрішні негаразди в Криму, надто під час Азовської епопеї 1637-1641 рр.

Протягом гострого кримсько-турецького конфлікту 1624-1629 рр. поруч з дієвою підтримкою з боку Війська Запорозького домагань братів Магмет і Шагін-Гіреїв всі спільні морські походи 1624-1628 рр. здійснювались виключно на турецьке узбережжя, а 1629 р. після утвердження в Криму Джанібек-Гірея - на Керч і Карасу Базар. Донські козаки в незначній кількості билися у складі запорозько-татарського війська з загонами Джанібек-Гірея під Кафою (1624-1628). І перше, і друге повністю відповідало умовам союзу Січі з кримськими царевичами. Якраз 1628 р. подибуємо практично єдиний у своєму роді спільний похід суходолом вглиб Криму (30 тис. запорожців та дещиця донців). Об'єктом інших військових дій незмінно ставав Азов, хоч визріла спільнота і під час Хотинської битви (1621). Проте донські козаки підійшли лише під кінець подій і не взяли участь у боях. Між тим вже фактом появи у якості підкріплення для польсько-козацьких сил вони остаточно схилили Османа II до переговорів.

Осібні бойові дії власне донських козаків значно поступались частотою та розмахом як спільним, так і запорозьким. Донські козаки 10-х - початку 40-х рр. спромоглися лише на 11 військових операцій, більшість з яких не мала відчутного розголосу.

Відтак, не викликає сумнівів, що запорожці відігравали провідну роль у бойовому союзі з Доном. Саме їхня участь у здійснюваних з теренів Війська Донського походах забезпечувала останнім міць і руйнівну силу. Власними зусиллями нечисленне як на той час Військо Донське не могло розраховувати на успішну протидію туркам і татарам. Не випадково до кінця 40-х рр. донці, на відміну від запорожців, не відбили жодного набігу татар, а обмежувались розвідкою та дрібними сутичками.

Показова з огляду на це роль запорозьких і донських козаків у протистоянні з Азовом. Абстрагуючись від фактів сутичок з окремими гуртами азовців, обопільного викрадання коней тощо, відзначимо, що із дев'яти штурмів фортеці чотири мали спільний

характер, два здійсненні безпосередньо запорожцями і лише три власне донцями. Неадекватними є їхні внески і в успішне завершення знаменитої облоги 1637 р.

Визначаючи чисельність козацького війська, що взяло участь у штурмі, дослідники оперували свідченнями московського посла С.Чирикова, котрий оцінював її в 4400 чоловік. Інформація, що відклалась у віднайдених нами відписці воронезького воєводи (19 червня 1637 р.) та допитовій промові тлумачів А.Букалова (30 вересня 1637 р.) суперечить свідченням С.Чирикова, котрий і не приховував власної недостатньої обізнаності. Навіть за найобережніших підрахунків кількість запорожців коливається від 4 до 6 тис. Та в будь-якому випадку це значно перевищує ймовірне число донських козаків, незважаючи навіть на вседонський характер походу під Азов (на Доні на той час налічувалось до 3 тис. донців). Звідси відзеркалюється більш значний внесок запорожців у володіння фортецею.

З бойовим союзом Війська Донського й Запорозької Січі тісно пов'язані міграційні процеси між козацькими вольницями, котрі (процеси) виразно прослідковуються впритул до початку 40-х рр. точну кількість запорожців на Дону в різні проміжки часу встановити з об'єктивних причин практично неможливо. Однак аналіз динаміки запорозьких виходів на Донську землю засвідчує, що переселення українських козаків на постійне, або тимчасове (переважно для зимівлі, або з фантазії спільних бойових дій) різко посилювалось, по-перше, при блокуванні турками гирла Дніпра; по-друге, при неможливості виходу в море традиційним шляхом з причин протидії Польщі; по-третє, після поразок козацько-селянських повстань 1625, 1630, 1637-1638 рр. У подібних випадках амплітуда коливання кількості вихідців має межі від 500 до 10 тис.чоловік.

Чітко спостерігається активізація морських походів саме слідом за масовими появами запорожців на терені Війська Донського. З іншого боку, запорозькі козаки розглядали Донську землю як можливе місце втечі від репресій Польщі. Вони також робили спроби залучити "донських запорожців" і безпосередньо донців до участі у повстаннях в Україні. Однак реальна допомога була надана лише 1638 р. Варто зазначити й той факт, що з Доном пов'язана доля визначних козацьких ватажків Т.Трясила, І.Сулими, Д.Гуні, І.Богуна, К.Бурляя.

Факти появи донських козаків на Січі фіксуються в джерелах значно рідше. Приходили козаки після морських походів, здебільшого спільних, коли азовці чатували біля гирла Дону. Мали місце переписка з запорожцями, обмін гінцями. В цілому менша активність донців зумовлювалась, як головно, відсутністю чинників подібних до тих, що приводили до масової міграції запорожців, так і далеко меншою загальною мобільністю Війська Донського (військовою, соціальною тощо).

У джерелах відсутні будь-які відомості про особливий правий статус донських козаків на Січі, а запорожців на Дону. Навпаки, є всі підстави вести мову про рівноправне становище переселенців. Напевно, на "донських запорожців" розподілялось і "государеве жалування".

Крім домінантної лінії в запорозько-донських зв'язках 10-х - початку 40-х рр. XVII ст. спостерігаємо конфліктні ситуації, що врядигоди виникали між козаччинами і набували форми нападів запорожців на донські поселення (1622, 1628, 1629), виселення українських козаків з Дону (1628, 1629), сутичок після невдалих морських походів (1625). Однак перераховані випадки мали локальний характер й ще не досягали стадії у протистояння Війська Донського з Запоріжжям в цілому. Паралельно здійснювались бойові операції, продовжувались міграційні процеси, що свідчить про відсутність глибинних запорозько-донських протиріч.

Отже, взаємини запорозького та донського козацтва від початку XVII ст. - до початку 40-х рр. відзначались стабільністю та дружнім характером. 1631 р. був навіть укладений "приговір", згідно з яким козаки обопільно мали надавати допомогу в разі нападу третьої сили на Січ або на Дон.

Підмурок поглиблення на збагачення запорозько-донських зв'язків формувала військово-політична ситуація, котра змушувала і донських, і запорозьких козаків перебувати у гострому протиборстві з Туреччиною та Кримом, до того ж вимагала від запорожців постійного змагання з Полщею, а від донців - протидії планам Москви щодо економічного та політичного уярмлення Війська Донського. У тісних відносинах були зацікавлені як запорожці, так і донці. Перші мали потребу у ще одному виході в море з території, убезпеченої від рук польської корони, в союзникові, що міг надати військову допомогу. Донці без тісних контактів з Січчю не могли розраховувати на

значущі операції біля турецьких та кримських фортець, на успішну протидію прошукам татар.

Відносна спільність соціального та етнічного походження запорозьких та донських козаків, територіальне сусідство, принципова єдність мети у боротьбі з турками та татарами, зрештою спорідненість інститутів самоуправління були тими підвалинами, котрі значно полегшували уреальнення бойового союзу - осередця, котре викликало супутні прояви зв'язків і одночасно підкріплювалось ними.

Інтегровані у складну систему міжнародних зносин в регіоні запорозько-донські зв'язки постійно привертали увагу Московії, Польщі, Туреччини, Кримського ханства. Спільні військові операції козаків були тим фактором, котрий враховували всі зацікавлені держави. Осмислений, виходячи з реалій, вибір часу і об'єкту походів, координація спільних і окремішніх дій суттєво впливали на військово-політичну ситуацію в регіоні. 1617 р. та 1621 р. ці чинники змусили Туреччину вдатись до перемир'я з Польщею, переглянути плани відносно Ірану (укладення миру 1618 р.) та вимагали від Варшави унеможливлення спільних бойових дій запорожців та донців.

Обопільне втручання запорожців і донців у кримські справи в 1624-1629 рр. спричинило утвердження у Бахчисараї автономістів Магмет і Шагін-Гіреїв, що роздмухувало турецько-татарський конфлікт й мало відчутний вплив на всю сукупність взаємин в регіоні. На запорозько-донську спільноту прагнув обіпертися авантюрист О.Ахія. Навіть Варшава, котра у стратегічному плані різко негативно сприймала запорозько-донські стосунки, в окремі моменти намагалась використати їх для досягнення власної мети. Зрештою, дедалі успішніші й впливовіші, надто 1624-1629, 1637-1641 рр., наслідки бойового союзу Дона з Запорожжям в контексті протидії агресивним планам татар відносно Московської держави змусили останню в 30-і рр. докорінно переглянути свою політику щодо Криму.

Власне позиція московського уряду стосовно взаємозв'язків запорозького та донського козацтва не була однорідою. Її еволюція здійснювалась під впливом зміни ступеня відповідності проявів зв'язків намірам центральної влади щодо захисту південних земель від набігів татар та азовців і пов'язаних з цією проблемою баченням розвою зносин з Туреччиною та Кримом.

До початку 20-х років у зв'язку зі спустошливими набігами татар і відсутністю можливості державними зусиллями змінити ситуацію, Москва без особливого незадоволення реагувала на запорозько-донські контакти, осереддям котрих були походи на османські міста-фортеці. Більше того, уряд по суті стимулював контакти, роблячи спробу залучити запорожців через донських козаків до походу ногайського князя Іштерека (1616).

Відносний спокій на південних теренах Московії, що встановився у 20-ті рр., спричинив зміну урядового курсу. Орієнтуючись на досягнення безпеки "українських земель" суто дипломатичними заходами Москва вкрай негативно ставилася до сутичок козаків з турками і татарами. Розпочинаючи з 1623 р. царські грамоти на Дон сповнені заборонами на спільні походи, на будь-які прояви зв'язків з Січчю. Справа доходила до розправи над військовими станицями, до повного розриву з Військом Донським.

У 30-ті рр. різке посилення набігів татар, зростання ваги козацького фактору змусило уряд вжити низку заходів оборонного характеру, змінити позицію відносно бойового союзу й запорозько-донських зносин взагалі. Позаяк Москва не тільки не перешкоджає взаєминам, але й відверто віддає донцям, особливо 1637-1638 рр., розпорядження залучати запорожців до протидії татарським набігам.

З 40-х рр., точніше з літа 1642 р., характер запорозько-донських взаємин зазнає суттєвих змін. 1642-1647 рр. позначені різким зменшенням кількості, а згодом і припинення спільних бойових дій, уповільненням міграційних процесів, безперервністю сутичок запорожців з донськими козаками.

Апогею конфронтація досягла у роки Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Військо Донське, незважаючи на численні зусилля гетьманської адміністрації, незмінно відмовляло у наданні військової допомоги проти Польщі, а також негативно реагувало на заклики стосовно припинення нападів на Крим. Останнє вкрай негативно відбивалось на зовнішньо-політичних аспектах діяльності Б.Хмельницького, оскільки, покликаючись на набіги донців, Іслам-Герей протягом 1649-1652 рр. кожної слушної нагоди вимагав від Української козацької держави війська для спільного походу на Дон та "московські україни". Для гетьмана, який прагнув створити широку антипольську коаліцію, подібний виступ неодмінно призвів би до неминучих втрат військового та політичного плану.

Настійливі ж домагання Польщі обернено проти Криму, а відповідно й проти України, до спілки з Москвою. Тому Б.Хмельницький доклав неабияких зусиль, щоб не допустити татаро-запорозьких походів на Дон, але й не втратити хана як союзника.

Проте, як свідчать джерела, ні донські козаки, ні Військо Запорозьке не розглядали конфлікти як остаточне порушення зв'язків й перехід до антагоністичних відносин. Навіть в період найгостріших протиріч (1649-1650 рр.) маємо свідчення про вихід двох, хоча й не груп запорожців на Дон, появу 1653 р. невеличкого загону донців (35 чоловік) у Чигирині. А розпочинаючи з 1655 р. колишні дружні зносини ріг..уче відновлюються.

Отже, загострення українсько-донських взаємин обумовлювалось неадекватною за потребами реакцією обох козаччин на різку зміну конкретно-історичних обставин в регіоні. Не останню роль зіграли й особливості соціальної психології як запорозького, так і донського козацтва.

Як бачимо, запорозько-донські взаємини першої половини XVII ст. мали відчутний вплив на розвій запорозької та донської козаччини, на військово-політичний процеси в регіоні й потребують неодмінного врахування при дослідженні широкого спектру проблем, пов'язаних з історією України, міжнародних зносин в регіоні.

Андрій Заяць
(Львів)

Козацтво в містах Волині XVI - першої половини XVII ст.

Козацтво було складовою частиною соціальної структури населення деяких міст Волинського воєводства. Так, в інвентарі 1617 р. м.Нового Заслава згадується один козак, а вже 1631 р. в тому ж місті зафіксовано 21 козака, які служать при замку (1). Інвентар 1636 р. м.Старого Заслава цікавий тим, що один козак зафіксований серед єврейського населення міста (2). Значна кількість козаків жила в м.Острожку. Як сказано в документі: "...в тому місті козаків для оборони сорок три..." (3). У Заславській волості (1635) козаки, а було

їх 61, мали виставляти 122 коні; ця служба оцінювалась у 2575 золотих, при чому кожен виставляв від одного до чотирьох коней (4).

Міські козаки виконували обов'язки надвірної міліції, служачи при великих магнатах. Після смерті князя Олександра Заславського (1630) серед слуг, яким видали винагороду, були козаки (5). Утримувати значні підрозділи найманого війська, в які подекуди входили козаки, заставляли магнатів різні причини, а найперше - соціальні зворушення, бо королівська армія не завжди могла ефективно боротися з повстанцями. Так в ході повстання 1630 р. гетьман Станіслав Конецьпольський звернувся з листом-універсалом від 18 травня 1630 р. до волинської шляхти з проханням допомогти йому своїми загонами. Це звернення було внесене в книгу луцького гродського суду 3 червня 1630 р. (6). Крім того подібні загони були необхідні для відбиття татарських вторгнень, на які постійно нарікала волинська шляхта, просячи допомоги у короля. Траплялось, що й король закликав волинських магнатів допомогти власними силами королівській армії відбити набіг татар (7).

Щоправда, траплялось, що міські козаки на відміну від низових під час татарських набігів займались й пограбуваннями, як це було з доманецькими підданими Катерини Корицької, яка за це скаржилась князеві Олександру Порицькому (8).

Магнати використовували міських козаків в ході так званих "домових воєн". Так, власник Горохова князь Олександр Сангушко "... звивши всихъ месчанъ горуховъских и селян до купы и слуг своих всих гайдуков, козаковъ и наших людей розных..." робив набіги на своїх сусідів (9).

Окрім військової служби міські козаки займались господарською діяльністю. П'ять козаків з м.Жукова мали волоку (1643) (10). Три козаки з м.Несухоїж займались броварством, платячи податок з "полвару" (1630) (11). Зрідка козаки зафіксовані в королівських містах (Кременець, 1607) (12) та по селах. Так, інвентар Острозьких латифундій 1620 р. фіксує в с.Озернях козака, який мав 3 волоки землі, зобов'язаний був ставити коня, будучи вільним від податку. Інший "козак-боярин" мав пів-волоки землі, виконуючи службу. У с.Клепаче 4 козаки належали до "обозної служби" (13). Набувала поширення козацька термінологія. Так, бояри сіл Медведівка та Нападівка ставили коней "по-козацьки" (1615) (14); траплялось, що міщани мали шаблі козацького типу "...шабля сребром оправная козацкая..." (1600) (15).

Час від часу волинські міста відвідували і запорозькі козаки. Правда, не завжди ці відвідини відбувалися безхмарно. В березні 1598 р. запорозькі козаки Микола Мешківський, Федір Лущак та Іван Житомирець з товаришами скаржились на війта і бурмистрів м.Володимира за відмову дати підводи для перевезення полонених татар, яких козаки везли з листом гетьмана С.Жолкевського на сейм до Варшави. Луцькі міщани дали підводи, а володимирські відмовились, незважаючи на заруку в 1000 золотих (16). В іншому випадку луцький бурмистр і райці скаржились на запорозьких козаків. В скарзі читаємо, що "...козаки запороские наймє Васко Стайкович пушкар и Миско иду ти од короля его милости показали лист короля...подводный...", за яким місто надало їм 4 коні з підводами. Але козаки одного коня продали в с.Цуркові (поблизу Острога), другого взяли з собою і лише двох коней повернули (1609) (17).

Запорозьке козацтво для українського народу завжди уособлювало вільне життя, а тому природнім було бажання багатьох жителів Волині потрапити на Січ. В одній з володимирських гродських книг зберігається цікавий документ, що розповідає про таку спробу. Це зізнання слуги С.Кашенецького Якуба Домбровського про затримання слугою білоцерківського підстарости князя Дмитра Курцевича-Булиги С.Лявдою підданого С.Кашенецького Яреми Чорнашевича, що "...на Низ се ити готовалъ. А таковых дей его королевская милость на врядах гамовати и до везеня сажати росказати рачил..." (1580) (18).

3 січня був оприлюднений універсал короля Стефана Баторія до урядів і шляхти українських воєводств з наказом затримувати "людей своволъных" згідно з конституцією Варшавського сейму" (19).

Кому не вдавалось одразу потрапити на Січ, намагиля оселитися ближче неї, зокрема, в містах Київського воєводства. Так, відомі мандрівки волинян до міст Вільська, Красного Торича, Фастова, Лещина (1609) (20). Прагнення до волі було воістину нездоланним. Це засвідчує трагічний випадок із Іваном Обиходовичем, що втік до Паволочі (Київське воєводство) "...который се сам ножем пребил в тот час кгды его выдавано мовечи волю умерети нижли в неволи быти..." (1600 р.) (21). Викладений матеріал додає нові факти до історії української козаччини.

1. Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. - № 64/26. - K.11.

2. Ibid. - № 64/12. - K.24.
3. Arhiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. - Pudlo 17. - № 349. - K.10.
4. A P w Krakowie. A.S. - № 102. - K. 1-3.
5. Ibid. - № 94. - K.44.
6. ЦДІА України, ф.25, оп.1, спр.173, арк.728-728 зв.
7. Там же, спр.101, арк.71.
8. Там же, ф.22, оп.1, спр.24, арк.20-21.
9. Там же, ф.25, оп.1, спр.162, арк.30.
10. Biblioteka Museum Narodowego im. X.Gzartoryjskich w Krakowie. - № 4626.
11. ЦДІА України, ф.25, оп.1, спр.172, арк.301.
12. Там же, ф.22, оп.1, спр.15, арк.263-264.
13. Biblioteka Zakładu Narodowego im.Ossolinskich we Wrocławiu.Dział rękopisów. - № 3669/II - k.96.
14. Львівська наукова бібліотека АН України В.Р. Фонд Радзімінських, спр.39/1, арк.10.
15. ЦДІА України, ф.25, оп.1, спр.61, арк.187.
16. Там же, ф.28, оп.1, спр.31, арк.105-105 зв.
17. Там же, ф.25, оп.1, спр.84, арк.37 зв. - 38.
18. Там же, ф.28, оп.1, спр.13, арк.2.
19. Там же, арк.45 а зв. - 46 зв.
20. Там же, ф.25, оп.1, спр.84, арк.538-538 зв.
21. Там же, спр.61, арк.113.

Петро Сас
(Київ)

До ранньої біографії Петра Конашевича-Сагайдачного: питання хронології та формування ідейних переконань і світогляду майбутнього гетьмана

Дати вичерпну і однозначну відповідь на всі питання, що стосуються ранньої біографії гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, не дозволяє надто скупа джерельна база. Адже донині за основне джерело тут править твір ректора Київської братської школи Касіяна Саковича "Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конаше-

вича-Сагайдачного" (1622), у якому, в переважній більшості випадків, немає усталеної хронології. Втім, скарги дослідників на брак матеріалів про козацького гетьмана лунали завжди. На наш погляд, при розгляді винесених у заголовок статті питань можна досягнути певних продуктивних результатів, якщо повідомлення і риторичні звороти першого біографа Сагайдачного К.Саковича щонайщільніше ввести в контекст історичних реалій останніх десятиліть XVI - першої чверті XVII ст. - періоду, в рамках якого у "Віршах" розгортається авторська оповідь про славнозвісного козацького полководця.

Не буде перебільшенням сказати, що етапною віхою у житті молодого П.Конашевича стало навчання в Острозькій слов'яно-греко-латинській академії. Коли ж майбутній гетьман переступив поріг цього навчального закладу? З цього приводу у "Віршах" знаходимо такі рядки:

"Уродился он в краях подгорских премисских.
Выхован в вірі церкви всходнеи з літ
дітинских.
Шол потом до Острога, для наук уцтивых,
Который там квитли за благочестивых
Княжат, который ся в науках кохали..." (1)

Як бачимо, інформація "Віршів" про прибуття П.Конашевича до Острога "для наук уцтивых, которым там квитли" надто загальна, щоб на її основі можна було зробити якісь більш-менш конкретні висновки. Цілком очевидно, що для хронологічного "розшифрування" процитованого рядка потрібно,зокрема, узгодити його зміст з іншими фактами життя Сагайдачного, які постають у книзі. У цьому зв'язку привертає увагу твердження К.Саковича про те, що після Острога, де П.Конашевич навчався "час немалий живши", юнак подається до запорожців:

"Там теды Конашевич час немалый живши
И наук в писмі нашом словенском навыкши,
Потом, видячи ся бить оспособным до мензства,
Шол до запорозского славного рыцерства,
Межи которым през час не малый жиючи
И рицерских ділностій там доказуючи,
Гетманом потом собі войско го обрало..." (2)

Таким чином, за біографічною схемою "Віршів" П.Конашевич після закінчення Острозької академії йде на Запорожжя, де розпочинається його військова кар'єра. Ця обставина може відіграти

вирішальну роль у справі з'ясування подій раннього періоду біографії Сагайдачного, оскільки в разі встановлення орієнтовної дати приходу колишнього вихованця Острозької академії на Запорозьку Січ матимемо хронологічний репер, з яким не важко буде співвіднести решту недатованої інформації "Віршів" про молоді роки життя гетьмана.

У випадку з вирахуванням періоду лицарського змужніння П.Конашевича на Запорозькій Січі справа певною мірою полегшується тим, що у книзі К.Саковича містяться факти з історичного буття козацтва, які можна датувати з відносною точністю. Йдеться про воєнні дії за участю козаків на полях Молдавії й театрах Лівонської війни наприкінці XVI ст. Наведемо ці рядки з твору першого біографа Сагайдачного:

"Повість и Мултянская земля, и волошин,
Як их тот гетман з своим рыцерством полошил.
Досвідчил и інфлянтчик того воиска силы,
Кгды их тыи рыцери, як траву, косили.
Пулночныи тыж краи будуть памятати
Долго єго мужество, бо ся им дал знати,
Великого звитязства там доказуючи..." (3)

Грунтуючись на цьому уривку, М.С.Грушевський зазначав, що військова кар'єра Сагайдачного розпочалася перед 1600 р. (4) Дійсно, з такою думкою варто погодитися. Аналіз вище наведених рядків "Віршів" переконує в тому, що К.Сакович пише про Сагайдачного як про особу, яка обіймає якусь старшинську посаду в козацькому війську. Слово "гетман" у фразі "як их тот гетман з своим рыцерством полошил" сприймати буквально немає підстав, оскільки на період описуваних подій гетьманську булаву тримав Самійло Кішка (загинув 1602 р.).

Звернемо увагу на те, що К.Сакович характеризував час лицарського змужніння Сагайдачного, включно до зведення його на гетьманство, як "час не малий" (описаний автором "Віршів" початок так званого гетьманування Сагайдачного фактично датується приблизно з 1600 р.). Коли ж тоді П.Конашевич прийшов на Запорожжя? Спробувати відповісти на це питання можна буде за умови з'ясування особливостей авторського сприйняття категорії історичного часу, яке матеріалізувалося у "Віршах". Йдеться про органічно з'єднані з поточним моментом часові відрізки недавнього минулого. В одному випадку така словесна конструкція вживана у "Віршах" для позна-

чення тривалості перебування П.Конашевича в Острозі, а в другому - стосовно часової відстані, що знадобилася йому для здобуття гетьманської влади.

Визначимо спочатку як довго П.Конашевич навчався в Острозі. Для цього, насамперед, слід з'ясувати скількох років Петро покинув родинне гніздо, щоб стати учнем Острозької академії. Про існуючу на той час практику навчання шляхетських дітей в Україні (шляхетне походження Сагайдачного можна вважати доведеним) дещо довідуємося із заповіту волинського шляхтича Василя Загоровського (1577). З нього випливає, що з досягненням семилітнього віку діти мали переходити під опіку дяка, який навчав читанню і письму церковнослав'янською мовою. Наступний етап навчання передбачав вивчення латині під керівництвом досвідченого вчителя (5). Подібні погляди українського шляхетства другої половини XVI - початку XVII ст. на домашнє виховання дітей відбилися і в інших документах. Наприклад, у тестаменті шляхтича Миколи Мальчйнського з Волині (1609) подибуємо такі рядки: "А коли дасть бог дорастати почнуть (його діти. - *П.С.*), так щоб сина на науку дати годилося, тоді на нього покладати (навчання. - *П.С.*) відповідно до віку, як вкаже потреба, способивши йому педагога - чоловіка доброго християнина, побожного, який би мав про нього пильність і старання, ведучи його де всіляких цнот і побожностей" (6).

Таким чином, є достатні підстави для того, щоб під фразою К.Саковича про Сагайдачного "Выхован в вірі церкви всходнеи з літ дітинских" розуміти домашню початкову освіту майбутнього гетьмана, який приступив до науки десь у семилітньому віці і навчався вдома близько 3-4 років. Отже, учнем Острозької академії Петро став приблизно в 11 років (принагідно зазначимо, що до Київської колегії найчастіше приймали дітей саме такого віку). Маючи певний обсяг знань, він, з великою часткою вірогідності, при зарахуванні до навчального закладу переступив перші сходинки - кілька елементарних класів. В Острозькій академії, як припускають дослідники, могло бути 7 класів - перший підготовчий, а в трьох наступних (інфімі, граматиці, синтаксисі) вивчалися мови та деякі інші предмети (7). Коли Петро Конашевич пішов відразу, принаймні, у 3-4 клас, то навчання він в Острозі не більш як 4-5 років. Якщо припустити, що під висловом К.Саковича стосовно перших літ перебування Сагайдачного на Запорожжі - "час не малий" також криється 4-5 років, то

появу його серед запорожців орієнтовно можна віднести до 1595-1596 рр.

Свого часу В.Антонович звідкілясь запозичив звістку про те, що перед приходом на Запорозьку Січ Сагайдачний певний період служив у київського судді Аксака. Проте вплутався у якусь неприємну сімейну історію і змушений був втекти із Києва до запорозьких козаків (8). Поява у Києві Яна Аксака вперше засвідчується в актових матеріалах під 1592 р. Тоді він був підвоєводою і поборцем київським. В історичних документах за 1600-1619 рр. про нього говориться як про київського земського суддю. Звідси випливає, що стати до нього на службу Сагайдачний не міг раніше 1592 р. (9). З огляду на цей факт закінчення Петром Конашевичем Острозької академії припадає щонайраніше на 1591 р. і, відповідно, час вступу до неї - на 1587-1588 рр.

Тепер можемо орієнтовно вирахувати дату народження гетьмана. Якщо Конашевич прибув на навчання до Острога 1587-1588 рр. маючи від роду одинадцять років, то час появи його на світ припадатиме на 1577-1578 рр. Тоді виходить, що помер Сагайдачний внаслідок поранення у віці близько 45 років. На те, що гетьман пішов з життя не старим чоловіком, опосередковано вказують деякі факти. Так, дістався під Хотином 1621 р. важке поранення, він продемонстрував неабияку фізичну витривалість - цілу добу у надзвичайно складних умовах, стікаючи кров'ю, пробирався в козацький табір. Коли б тоді Сагайдачний був похилого віку, він не тільки не зміг врятуватися, але й не заслужив би закиду з боку Я.Собєзького в донжуанстві, яке, на думку польського мемуариста, стало причиною смерті козацького гетьмана (10). Те, що дружина гетьмана Анастасія Повченська (хай навіть на кілька років молодша за нього) після смерті чоловіка не забарилася знову вийти заміж (11), не свідчить про її похилий вік, що також служить певним аргументом на користь обчислюваної нами дати народження Сагайдачного.

Цікаво, що порівняно з найближчими по часі до Сагайдачного Конашевичами-Попелями, а з цього шляхетського роду він вірогідно походив, наш гетьман виглядав просто "довгожителем". Ось для прикладу роки життя чоловіків із згаданого роду: Іваško (Васько) Кунашович - 1505-1525, Павло Кунашович - 1546-1563, Федько Кунашович "Петелька" - 1546-1559, Демко Кунашович - 1551-1559, Петро Попович Кунашович Заньков'я - 1551-1563, Роман Попович Кунашович Заньков'я (батько Петра Сагайдачного?) - 1551-1589.

Лише Занько-Захар Кунашович мав солідніший вік - роки його життя 1505-1551 (12).

Повернемося, однак, до перебування молодого Конашевича в Острозі. Навчальний заклад, учнем якого пощастило стати Петру, сучасники називали по-різному - "колегія", "тримовний ліцей", "академія". По суті він поєднував елементарну, середню і початки вищої школи. В Острозькій академії викладалися предмети "тривіуму" - граматика, риторика, діалектика, а також "квадривіуму" - арифметика, геометрія, музика, астрономія. Велику увагу приділяли вивченню мов - грецької, латинської і особливо старослов'янської. Вивчалася очевидно й українська книжкова мова. До викладання залучалися найкращі вчителі. Викладачем грецької мови 1583 р. став вчений грек Никифір Парасхес, який перед приїздом в Острог десять років викладав у Падуанському університеті. Не менш блискучим вчителем цієї мови був і грек Кирило Лукаріс. Про рівень його освіченості і непересічність особистості свідчить те, що згодом він став олександрійським патріархом (1602), а пізніше - у 1621 р. був зведений на константинопольський патріарший престол (13).

Навколо академії, а також заснованої одночасно з нею друкарні, виник гурток вітчизняних високоосвічених вчених і літераторів. У різні роки до нього входили першодрукар Іван Федоров, письменники-полеміст Герасим Смотрицький (ректор академії), Василь Суразький, Тимофій Михайлович, брати Дем'яни і Гнат Наливайки (14).

Навчальний заклад в Острозі був визначним в Україні культурно-освітнім й ідеологічним центром, де у молодих людей виховували розуміння значущості духовних цінностей свого народу, формували самосвідомість і гідність. Учні академії мали можливість читати полемічні твори антикатолицького спрямування Г.Смотрицького "Ключ царства небесного" і "Календар римський новий" (1587), В.Суразького "Про єдину істинну православну віру" (1588), праці інших авторів. Прищепленню вихованцям Острозької академії почуття гордості за власну культуру й духовну традицію східного слов'янства мала сприяти видана І.Федоровим в Острозі 1581 р. "Біблія", вперше перекладена на церковно-слов'янську мову.

Цілком природно, що на учнів Острозької академії, в тому числі на Петра Канашевича, справляла влив не тільки орієнтація на традиціоналістські цінності, які багато в чому продовжували спиратися

на візантійську освідченість та ідейну спадщину Київської Русі. Адже у XVI ст. атмосфера духовного життя в Україні була різнобарвнішою. Так, у цей період на українських землях достатньо голосно заявила про себе культура Відродження, з характерними для неї гуманістичним світоглядом й зверненням до античної спадщини. Чималий внесок у розвиток цієї течії в українській культурі зробили ще ранні українські гуманісти - Юрій Дрогобич, Павло Русин з Кросна, українсько-польські поети Григорій Русин із Самбора, Севастян Кленович та ін. Європейської слави зажив українсько-польський мислитель і письменник XVI ст. Станіслав Оріховський, якого за талант сучасники порівнювали з Ціцероном і Демосфеном. Він, зокрема, вважав, що людина може набути слави, проявивши лицарську доблесть на полі битви, обстоював як вищу доброчинність любов до вітчизни і патріотизм (15).

Подібні ідеї і настрої ренесансного світосприйняття безперечно не обминули й Острога, про що свідчать хоча б твори Г.Смотрицького. Саме духовна атмосфера, що оточувала Петра Конашевича в острозький період життя, остаточно сформувала його особистість. Сприйняті ідейні та культурні засади яскраво проявилися у його діяльності вже поза студентською лавою. Адже відомо, що гетьман відзначався прихильністю до православ'я, яка межувала з пересудами (за словами Я.Собезького). Його вірність козацькому способу життя, безоглядна відвага на полі битви і завойована там слава були цілком співзвучними з пістетом ренесансних поетів і письменників перед лицарськими подвигами. А турбота Сагайдачного про загальне благо, зокрема безкорислива підтримка братського руху й шкільної освіти в Україні - хіба це не вкладалося у сповідуваний гуманістами ідеал громадянського служіння батьківщині? Нарешті, слід сказати і про певну роздвосність політичної самосвідомості Сагайдачного: він твердо відстоював конфесійні права українського народу, але при цьому завжди усвідомлював себе підданим короля, громадянином Речі Посполитої. Ця риса характеру гетьмана, певною мірою підіграта його шляхетським походженням, проявлялася кожного разу, коли йому доводилося балансувати між інтересами Варшави і Запорозької Січі, інтересами "статочних" козаків і "черні". Звідси його постійні пошуки компромісів з польським урядом.

Таким бачиться нам ранній період життя Петра Конашевича-Сагайдачного - час, коли закладалися підвалини світогляду,

усвідомлювалися духовні корені, гострився розум юнака, якому судилося залишити помітний слід в історії України.

1. Українська поезія. Кінець XVI - початок XVII ст. - К., 1978. - С.330.
2. Там же.
3. Там же.
4. *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Київ; Львів, 1909. - Т.7. - С.370, 371.
5. Архив ЮЗР. - Киев, 1859. - Ч.1, т.1. - С.73,74.
6. ЦДІА України. Ф.25, оп.1, спр.18, арк.181 зв.; спр.25, арк. 274 зв.
7. *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). - К., 1990. - С.26.
8. *Антонович В.* Бесіди про часи козацькі на Україні. - Чернівці, 1897. - С.35.
9. *Барвінський Б.* Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічна монографія //Зап. наук. т-тва ім.Шевченка. - Львів, 1930.- Т.100. - С.114,115.
10. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - Киев, 1896. - Вып.2. - С.59.
11. *Антонович В.* К биографии Петра Конашевича Сагайдачного // Киевская старина. - 1892. - № 7. - С.118.
12. *Барвінський Б.* Зазнач. праця. Додаток 2. Генеалогічна таблиця роду Попелів і їх віток: Попелів-Кунашовичів і Попелів-Колодрубів (від початку XV ст. - 2-ї половини XVI ст.).
13. *Мицько І.З.* Зазнач.праця. - С.25,26. *Дзюба Е.Н.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI - первая половина XVII в. - Киев, 1987. - С.61; *Крип'якевич І.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 рр. - Львів, 1914. - С.8.
14. *Дзюба Е.Н.* Указ. соч. - С.60.
15. *Сас П.М.* Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст.Оріховського // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. - К., 1991. - С.41-42.

Григорій Сергієнко
(Київ)

Козацтво у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр.

Визвольна війна 1648-1654 рр. визначила перспективу етнічного, соціального, духовного і державного поступу українського народу, який проголосив прагнення здобути волю, утворити власну державу й стати господарем на своїй землі.

Українська народність засвідчила високий ступінь цивілізації суспільства, на який від антських часів до часів козацьких піднялися своїми силами слов'яни - українці. В тривалій тяжкій неволі (татарській, литовській, польській) вона не позбулася своєї духовності й традицій, випросталась, скинула ярмо іноземних поневолювачів, утворила власну державу - козацьку республіку Україну.

Історія козацтва та його участі у Визвольній війні досліджувалася відомими вітчизняними вченими: М.І.Костомаровим, В.Б.Антоновичем, А.О.Скальковським, П.О.Кулішем, Д.І.Яворницьким, М.С.Грушевським та іншими, а також зарубіжними істориками. Проте їх спадщина науковою не визнавалась і оголошувалась буржуазною, фальсифікаторською. Розгорнута нині в Україні публікація історичної спадщини - запізніла спокута вини перед видатними вченими, які започаткували справді наукову історію України.

У дослідженні історії козацтва та його участі у Визвольній війні значна заслуга належить М.Н.Петровському, І.П.Крип'якевичу, В.О.Голобуцькому, К.Г.Гуслистому, О.К.Касименку, Ф.П.Шевченку, І.Д.Бойку, В.А.Дядиченку, К.І.Стецюк, О.М.Апанович. Ці історики мали мужність досліджувати козацтво в сталінські та застійні часи в умовах тотальної цензури в науці.

В "Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)" вирішальною рушійною силою Визвольної війни визначено селянство, разом з яким виступали козацтво і міщани, козацька старшина. Це науково необгрунтоване й догматичне положення тривалий час домінувало в історичній науці. В наукових публікаціях, присвячених 500-річчю українського козацтва, козацтво трактується як провідна сила народних повстань в Україні XVI-XVII ст. і, зокрема, періоду їх найвищого піднесення - Визвольної війни 1648-1654 рр.

Зрештою нова трактовка історичної ролі козацтва не применшує ролі у Визвольній війні селян і міщан, які внаслідок масового покозачення складали переважну більшість повстанського війська, живили всенародне прагнення до волі, активізували боротьбу за державну незалежність молодої козацької республіки.

Українські козакознавці долають теоретичний догматизм, відкидають застарілі концепції, утверджують об'єктивність, як основний метод дослідження. Ця тенденція знайшла втілення у праці "Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії" (К., 1990).

Козацтво, яке виникло за півтора століття до Визвольної війни, склалося як суспільний стан й взяло участь у формуванні української народності, боротьбі за незалежність України. Історично сформувалися два осередки козацтва - запорозьке і реєстрове.

Центром запорозького козацтва була Запорозька Січ, яка фактично перетворилася на козацьку республіку: під її юрисдикцією перебувала значна територія південних степів України аж до кордонів Кримського ханства. В Січі постійно перебувало 10-12 тис. озброєних козаків, які захищали свої "вольності" і здійснювали військові походи в Крим і Туреччину, брали участь у численних народних повстаннях проти панування Речі Посполитої.

Напередодні Визвольної війни реєстрове козацтво складалося з 6 полків: Білоцерківського, Канівського, Чигиринського, Корсуньського, Переяславського і Черкаського, що справляли вплив на розвиток подій на значній території України.

Придушивши народні повстання 1637-1638 рр. в Україні, сейм Речі Посполитої ухвалив "Ординацію Війська Запорозького реєстрового" (1638), за умовами якої у реєстровців було відібрано привілеї, а сам реєстр обмежено 6 тис. чоловік. У Запорозькій Січі перебував урядовий військовий загін і полк реєстрових козаків для контролю над запорожцями. Однак усі ці заходи не запобігли вибуху Визвольної війни українського народу в середині XVII ст.

Повстання проти шляхетського панування в Україні почалося серед реєстрового козацтва, що зазнавало найбільших утисків і переслідування. Визвольну війну очолив виходець із шляхти і старшини-реєстровців, чигиринський сотник Богдан Хмельницький (1595-1657). Це була людина високого розуму, полководець і державний діяч, якого сучасники порівнювали з вождем англійської революції Олівером Кромвелем. Коронний гетьман Речі Посполитої

Станіслав Конєцпольський 1647 р. сказав про Хмельницького: "Ніколи не було поміж козаками людини таких здібностей і розуму" (1). Французький дипломат і письменник П'єр Шевальє зазначав: "Богдан Хмельницький був першою іскрою цього повстання та рушієм усієї війни" (2). Придворний історик кримського хана Махмед Сенай писав про Хмельницького: "Безстрашний вождь дніпровського козацтва..., доблесний муж..., розумна людина і безстрашний герой" (3).

30 січня 1648 р. у Запорозькій Січі загальна козацька рада обрала Богдана Хмельницького гетьманом України і вручила йому булаву як символ влади. Гетьман звернувся до українського народу з закликом повставати проти польсько-шляхетського панування. Козацька старшина уклала військовий союз з Кримським ханством. Вся Україна піднялася на збройну боротьбу: відбувалося покозачення селян, міщан, шляхти, навіть духовенства.

Рушійною, провідною і організуючою силою Визвольної війни стало козацтво, що акумулювало кращі сили усіх станів і відображало їх інтереси, прагнення усієї української народності. Український літописець підкреслював: "Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православіе гоненіе и козакам отягощеніе" (4). Коронний гетьман Микола Потоцький у листі королю від 21 березня 1648 р. повідомляв, що в Україні повстання почалося "у змові з усіма козацькими полками і з усією Україною" (5). Відбувалося масове покозачення населення. Укеаїнський посол у Москві Силуян Мужиловський 4 лютого 1649 р. зазначав, що в Україні "посполство... в козацтво все обернулося..." (6). Козацьке військо налічувало 300 тис. чоловік, а це означало, що кожний десятий житель став учасником Визвольної війни.

Війна в Україні тривала шість довгих років і призвела до значних матеріальних і людських втрат, але вона продемонструвала волю українського народу до визволення і незалежності. Утворення козацької республіки стало одним з її головних результатів.

Із Запорожжя в похід в Україну Богдан Хмельницький повів не більш як 3-4 тис. запорожців і реєстрових козаків. З цими силами і татарським загоном у битві під Жовтими Водами 19 квітня 1648 р. він завдав нищівної поразки передовим загонам польсько-шляхетського війська. Під час Жовтоводської битви на бік повстанців перейшло все реєстрове козацьке військо - 6 тис. чоловік. Друга битва відбулася під Корсунем, де 15-тисячне козацьке військо 16 травня 1648 р. оточило

і розгромило польсько-шляхетську армію (20 тис. чоловік), якою правили коронний гетьман Микола Потоцький і польний гетьман Мартин Калиновський. Сформувавши 80-тисячне козацьке військо, Богдан Хмельницький завдав поразки 60-тисячній польсько-шляхетській армії у битві під Пилявцями на Поділлі 8-13 вересня 1648 р. Україна була визволена. Козацькі полки продовжили похід на західноукраїнські землі: 26 вересня підійшли до Львова і оволоділи Високим замком. Після короткої облоги вони, взявши викуп з шляхти і міщан (100 тис. злотих), рушили далі, перейшли польський кордон і взяли в облогу фортецю Замостя, де зосереджувалися значні військові сили під командуванням Яреми Вишневецького. Шляхта заплатила 20 тис. золотих викупу за припинення облоги фортеці козаками. Новообраний король Ян II Казимир запропонував Богдану Хмельницькому перемир'я і переговори, для чого в Україну мали прибути урядові комісари. Козацьке військо повернулося на Подніпров'я. 23 грудня 1648 р. відбувся урочистий в'їзд Богдана Хмельницького з військом у давнє місто Київ, населення якого палко вітало козаків-визволителів.

Переговори представників Речі Посполитої з гетьманом України в Переяславі (лютий 1649 р.) засвідчили непримиренність позицій обох сторін. Угода від 24 лютого передбачала припинення воєнних дій і виділення козакам території Київського, Подільського і Брацлавського воєводств. Питання про ліквідацію унії, скасування "Ординації" відкладалися для вирішення на сеймі. Становище в Україні загострювалося, вибухали нові повстання проти шляхти. Обидві сторони готувалися до вирішальних битв.

Влітку 1649 р. польсько-шляхетські війська вторглися на Волинь і зосередилися в фортеці Збараж. Проти 60-тисячної ворожої армії виступили 300-тисячне козацьке військо і 100-тисячна орда кримських татар на чолі з ханом Іслам-Гіреєм III. 5-6 серпня 1649 р. відбулася одна з найбільших битв Визвольної війни над р.Стрипа поблизу м.Зборова. Армія короля Яна II Казимира опинилася на межі повної поразки. Але королю вдалося за чималу плату схилити хана на свій бік. Богдан Хмельницький мусив укласти з королем 8 серпня 1649 р. Зборівський договір: Україна залишалася під владою Речі Посполитої, козакам підтверджувалися привілеї, визначався реєстр - 40 тис. козаків, козакам виділялися Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства, шляхті дозволялось повертатися в маєтки.

Здобуті козаками невеликі поступки відхилив сейм, що не затвердив договору. Назрівала нова війна.

Навесні 1651 р. в Україну вторглася 150-тисячна армія Речі Посполитої. Їй протистояло 100-тисячне козацьке військо і 50 тис. кримських татар. Сили були майже рівні. На Волині поблизу м. Берестечка 18-20 червня відбулася запекла битва, в якій козацькі полки завдали ворогові значних втрат. Однак в розпал битви кримський хан з військом покинув її поле і захопив у полон гетьмана, який намагався його зупинити. Козацьке військо опинилося в оточенні. Десять днів тривали бої з переважаючими силами ворога: зазнавши людських втрат, залишивши артилерію і озброєння, військо вийшло з оточення. Польсько-шляхетська армія вторглася на Київщину, а литовське військо захопило Київ. Ця кампанія завершилась підписанням Білоцерківського договору 8(18) вересня 1651 р., умови якого були дуже тяжкими: козакам дозволялося жити лише в Київському воєводстві, реєстр скорочувався до 20 тис. чоловік, козацькі права і вольності не гарантувалися. Договір позбавляв український народ його завоювань, але не поставив на коліна.

Визвольна війна тривала. Навесні 1652 р. уряд Речі Посполитої послав в Україну 50-тис. каральне військо, яке стало табором поблизу гори Батіг на Поділлі. Козацькі полки Богдана Хмельницького і татарські загони оточили табір і в запеклій битві 22-23 травня повністю знищили вороже військо.

Влітку 1653 р. в Україну рушило 80-тисячне військо, очолюване королем Яном Казимиром. Восени того ж року козацькі полки і кримські татари оточили поляків під Жванцем на Дністрі. Проте й тут короля вкотре виручив кримський хан: укладеною між ними Жванецькою угодою відновлювалися умови Зборовського договору. Богдан Хмельницький цієї угоди не визнав, і король відступив з України.

Стало очевидно, що без сильної національної держави Україна приречена на поразку. Державотворчим станом виступило козацтво - найсвідоміша частина української народності.

Державність в Україні, що формувалася на республіканських традиціях Запорозької Січі і реєстрового козацтва, засвідчувала високий ступінь цивілізації суспільства. На козацькій раді в Запорозькій Січі Богдан Хмельницький був обраний гетьманом України - главою козацької держави. На радах обиралися й інші керівні особи Війська Запорозького: генеральні старшини, полковники, сотники,

отамани. Найвищим органом влади в Україні вважалась загальна військова рада, що вирішувала всі питання політичного, громадського і військового життя, контролювала діяльність гетьмана і його уряду - генеральних старшин. Для вирішення поточних справ гетьман збирав старшинські ради - генеральних старшин і полковників. Венеціанський посол Альберто Віміна назвав такі ради "сенатом" і дійшов висновку, що Українська держава є "...республіка подібна спартанській..." (7).

Гетьман користувався необмеженим авторитетом і великою владою, але не був самодержцем. Трансільванський князь Юрій II Ракоці, який підтримував дипломатичні стосунки з Богданом Хмельницьким, порівняв свою владу і владу гетьмана України: "Ми є абсолютний володар - ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади" (8).

В Українській державі функції уряду виконувала генеральна старшина - гетьман, суддя, обозний, осавули, писар, хорунжий, бунчужний і підскарбій. Центральною установою вважалася гетьманська канцелярія, де діловодство велося під наглядом генерального писаря. Столицею козацької республіки стало місто Чигирин - резиденція гетьмана. Столичним містом Хмельницький називав і Київ, куди він неодноразово приїжджав для вирішення державних справ. За національну символіку служили гетьманська булава і бунчук, полковницькі пірначі, хоругви, значки, державний герб і печатка. На гербі Війська Запорозького був зображений козак з рушницею на плечі і шаблею при боці.

Адміністративний устрій Української держави відповідав козацьким традиціям і звичаям: запроваджувався поділ на полки і сотні. В реєстрі Війська Запорозького (1649) названо 16 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Переяславський (колишні реєстрові), Уманський, Брацлавський, Кальницький (Вінницький), Київський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський (новостворені). В них нараховувалася 271 сотня. Територія Козацької республіки становила не менш як 200 тис. км2, а населення понад 3 млн. чоловік. Запорозька Січ підлягала гетьманському управлінню, але зберігала автономію й обирала свій орган - Кіш (кошовий отаман,

суддя, осавули, писар). Курені очолювали курінні отамани, які обиралися козаками на один рік.

Демократичні засади поширювалися на міста і села України: в містах існувало самоуправління - виборні магістрати або ратуші, війти, в селах - громади обирали отаманів. Вони підпорядковувалися місцевій владі - полковникам і сотникам. Загалом державність в Україні мала завершені форми, а не елементи, як нам здавалося раніше.

Українська держава визнавалась багатьма країнами (Молдавія, Венеція, Трансільванія, Англія, Туреччина, Кримське ханство, Швеція та ін.), Олівер Кромвель звертався до Хмельницького як "володаря усіх запорозьких козаків".

У роки Визвольної війни активізувалися взаємовідносини козацької республіки України і монархічної Московської держави. Дослідники мають з'ясувати справжні витоки і мотиви політики гетьмана і царя, а також і їх наслідки для українського народу.

З потаємними політичними планами Богдана Хмельницького був обізнаний його сват, молдавський господар Василь Лупул (1652): "Задум Хмельницького - панувати абсолютно і незалежно, не підлягаючи ніякому монархові, і володіти всією землею, яка починається від Дністра і йде до Дніпра і далі, до московського кордону. А якщо Річ Посполита дуже його притиснула б, хоче податися під протекцію Москвитина, що є тієї самої релігії" (9). Цей документ, знайдений свого часу І.П.Крип'якевичем, спростовує безальтернативність політики гетьмана, яку без будь-яких застережень підносила наша історіографія.

Протягом Визвольної війни тривали інтенсивні переговори між гетьманом Богданом Хмельницьким і царем Олексієм Михайловичем через повноважні посольства, яких з обох сторін було не менш як двадцять. Щоб вести воєнне змагання з Річчю Посполитою, Україна потребувала військового союзу з Московською державою. Союз з Кримським ханством себе не виправдовував і був навіть небезпечним. Переговори відбувалися в Москві і Чигирині.

В чому полягав зміст переговорів, що відбувалися у Москві та Чигирині, чого домагалися в них представники України? Перший посол України Силуян Мужиловський в Золотій палаті Кремля 4 лютого 1649 р. оголосив грамоту Богдана Хмельницького, де містилися два прохання: "...Все Войско Запорожское приняти под свою государскую высокую руку и своими государевыми ратными

людьми помочь учинити..." (10). Ця формула фігурувала і в усіх наступних переговорах. Після перемог 1648 р. і визволення України прохання гетьмана щодо протекторату з боку Московської держави звучало дещо дивно і невиправдано. Проте після поразки під Берестечком гетьман у розмові з московським послом Григорієм Богдановим 14 липня 1651 р. висловився за укладення договору і прийняття присяги українським народом: "И в том всею Малою Русью, духовного чину и свецких всяких людей люди, мещане и казаки, дадим на себя договорное письмо за руками с большим утверждением, как великому государю, его царскому величеству годно, и на том учиним присягу от мала до велика" (11).

Розгром польсько-шляхетського війська під Батогом (1652) і визволення України, а також протистояння 300-тисячної української армії й оточення королівських військ під Жванцем (1653) не вплинули на позицію гетьмана і генеральної старшини щодо переходу України під протекцію Московської держави. До речі, за всі роки Визвольної війни жодного разу Московська держава не надала Україні військової допомоги. І це красномовний факт.

Готуючись здійснити підданське об'єднання України з Московською державою, Богдан Хмельницький звернувся за порадою до козаків Запорозької Січі в листі від 26 грудня 1653 р. Запорожці 3 січня 1654 р. дали досить розважливу відповідь гетьманові: "...Самодержець всеросійський, як православний цар, прийме нас охоче і ласкаво, як чадолюбивий батько своїх синів, які непорушно стоять в тому ж православ'ї, під свою міцну протекцію, не вимагаючи від нас ніяких данин і платежів у свою монаршу казну, за винятком нашої військової служби..." (12). Запорожці виступали за чисто військовий союз, а не підданство, політичну та економічну залежність. До цієї поради гетьман також не прислухався.

П'ятирічні переговори гетьманських і царських посольств призвели до фатальних рішень Земського собору в Москві (1653) і Переяславської ради (1654) про підданство козацької республіки України (Війська Запорозького) монархічній Московській державі. Відбулася присяга незначної частини населення України: до присяжних списків (книг) занесено 127338 осіб, в тому числі старшин - 1674, шляхти - 188, козаків - 62949, міщан - 62454 (13). І це на 3-мільйонне населення України! Царські посли на Переяславській раді відмовилися присягати від імені царя, бо в Московській державі самодержці підданим не присягали.

В "Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954)" про Богдана Хмельницького сказано, що це був "видатний державний діяч і полководець", який висловлював "споконвічні сподівання і прагнення українського народу до тісного союзу з російським народом", очолив "процес складання української державності", наполегливо "добивався возз'єднання України з Росією". Там підкреслюється, що возз'єднання, "незважаючи на те, що на чолі Росії тоді стояли цар і поміщики, мало величезне прогресивне значення..." (14). Українська історіографія сприйняла ці визначення за аксіому і не робила навіть спроб проаналізувати фатальні наслідки "возз'єднання" для українського народу. В симбіозі української республіки з московською монархією була закладена глибока суперечність. Над Україною тяжіла деспотична царська влада. Минув час і царське самодержавство розпочало наступ на автономію України.

М.С.Грушевський високо оцінював особистість Богдана Хмельницького, але вказав на недалекоглядність його політики: "Обдарований полководець, геніальний, можна сказати, адміністратор, умілий політик-дипломат, він не був здатний до створення і послідовного здійснення планів, які проникали б в далину майбутнього, тим більше, що і сам він не вивищувався над рівнем політичних і суспільних поглядів середовища, яке його виростило" (15).

Можливо, вже настав час українським ученим глибоко вивчити документи з історії Визвольної війни, тверезо й критично оцінити політику гетьмана і старшин, царя та його урядовців стосовно взаємин України і Московської держави.

1. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. - К., 1990. - С.47-48.
2. *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. - К., 1960. - С.69.
3. *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск, 1985. - С.67.
4. Літопис Самовидця. - К., 1971. - С.45.
5. Воссоединение Украины с Россией //Документы и материалы в 3-х т. - М., 1954. - Т.2. - С.17.
6. Там же. - С.129.
7. *Молчановский Н.* Донесение венецианца Альберто Вимины о козаках и Б.Хмельницком (1656) //Киевская старина. - 1900. - № 1. - С.70.

8. *Крип'якевич І.П.* Зазнач.праця. - С.236.
9. Там же. - С.227-228.
10. Воссоединение Украины с Россией. - Т:2. - С.99-100.
11. Там же. - С.122.
12. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т.2. - С.186-187.
13. Акты ЮЗР. - СПб., 1878. - Т.10. - С.294.
14. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.). - К., 1954. - С.8, 10.
15. *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа. - Киев, 1991. - С.179.

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації

Дії Богдана Хмельницького на царині державного будівництва важко зрозуміти й оцінити не з'ясувавши, яке місце у суспільно-політичній і національній свідомості українського суспільства напередодні Визвольної війни посідала ідея національної державності? Як на мій погляд, її відсутність пояснювалася наслідками 250-300 річного іноземного панування та денаціоналізації панівного класу-стану. З певним застереженням можна лише говорити про появу серед частин козацтва не зовсім чітко сформованих автономістських планів щодо козацьких областей України.

Очоливши Визвольну війну народних мас, Б.Хмельницький під час переговорів з коронним гетьманом М.Потоцьким на початку березня 1648 р. висунув вимоги, що передбачали надання козацькій Україні автономії у складі Речі Посполитої. У наступні місяці у розробці політичної програми робиться крок вперед. Як свідчать джерела, після розгрому польського війська під Корсунем (16 травня), захопленому у полон М.Потоцькому було передано нові вимоги до польського уряду, що передбачали, по-перше, відновлення усіх козацьких прав і вільностей; по-друге, скасування повноважень воєвод і старост відносно міст, замків й королівських володінь і по-третє,

"створення по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами, держави" (1).

Здавалося, що здобуті перемоги відкривали сприятливу перспективу для продовження наступу з метою реалізації цієї програми. Спочатку гетьман мав подібний намір, але згодом відмовився від нього. Чому? Причин було декілька. По-перше, хан Іслам-Гірей, який 23 травня зустрівся в околицях Білої Церкви з Б.Хмельницьким, побоюючись реакції Стамбула, відмовився підтримати його прохання продовжити похід. По-друге, гетьману довелося рахуватися з позицією значної частини заможного козацтва й старшин, які виступали за ліквідацію "Ординації" 1638 р., що передбачала знищення козацтва як стану, однак і гадки не мали поривати з Річчю Посполитою. По-третє, Б.Хмельницького турбувала позиція московського уряду, який відповідно до укладеного в 1647 р. з Польщею договору про оборонний союз проти татар, почав зосереджувати війська в порубіжних з Україною районах. Тому він прийняв пропозицію брацлавського воєводи А.Киселя припинити воєнні дії і послати посольство до Варшави, що було схвалено козацькою радою на початку червня. Аналіз інструкції послам засвідчує відсутність у ній вимоги домагатися надання автономії козацькому регіону України.

Проте гетьман не відмовився від своєї програми. Не маючи змоги продовжити наступ, він розіслав у різні райони України козацькі загони, дії яких сприяли швидкому розвитку повстання, яке в липні переросло в національно-визвольну й антифеодальну війну. Водночас він владно й рішуче очолив процес формування національної Української держави: політична влада на визвольній території переходила до козацької старшини, почали функціонувати центральні й місцеві органи влади, суд, створювалася армія, встановлювався новий адміністративно-територіальний устрій. До кінця серпня влада гетьмана вже поширювалася на територію Брацлавського, Чернігівського, Київського, Подільського (за винятком Кам'янця) і півдня Волинського воєводств. Щоправда, зазнала невдачі його спроба заручитися підтримкою з боку українських феодалів, переважна більшість яких (за винятком частини дрібної шляхти) одразу ж без вагань перейшла на бік польських і литовських панів.

Польський уряд відмовився задовольнити помірковані вимоги старшини і для подальших переговорів створив комісію, яка ні за яких умов не повинна була допустити виділення для Війська Запорозького окремого уділу чи втрати влади уряду над козацькими во-

лодіннями. Після відновлення військових дій і здобуття 11-13 вересня перемоги під Пилявцями Б.Хмельницький продовжує похід на західноукраїнські землі. У цей час джерела вперше фіксують намір гетьмана "відняти польські володіння до Вісли". Землі, через які проходила армія, називав своїми, а в містах залишав залоги і "своїх уповноважених". Він врешті підійшов до розуміння ідеї визволення усіх етнічноукраїнських земель та їх об'єднання у межах козацької держави, але не висунув її як гасло дії. Виникла трагічна за своїми наслідками ситуація, коли політична програма українського керівництва відстала від реальних здобутків національно-визвольної боротьби, в чому, правда, була не стільки його вина, скільки біда. Під час переговорів з новообраним польським королем Яном Казиміром гетьман припустився чи не найбільшого за всю свою політичну діяльність прорахунку - погодився відступити "на Україну".

Аналіз джерел дає підстави висловити припущення, що повертаючись назад, Б.Хмельницький почав усвідомлювати хибність прийнятого під Замостям рішення. Тому, всупереч волі короля, прагне залишити під своєю владою якомога більше українських земель, і на кінець 1648 р. лінія розмежування між козацькою державою і Річчю Посполитою проходила на Волині між ріками Горинь і Случ, а на Поділлі по м.Кам'янець-Подільський. Переосмислення уроків боротьби дозволило гетьману протягом першої половини 1649 р. в основному завершити розробку програми державного будівництва України. Так, під час переговорів з королівським посольством А.Киселя у першій половині лютого він чітко сформував ідею необхідності створення незалежної від Польщі національної держави в етнографічних межах України, підкресливши свій намір "відірвати від ляхів усю Русь і Україну", звільнити "з лядської неволі...народ всієї Русі". До складу козацької держави мали ввійти й західноукраїнські землі: "Досить нам на Україні і Подолю і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи". Хмельницький недвозначно заявив послам, що в козацькій Україні влада належить йому, а не королю, і засвідчив прихильність до міцної влади, що послужило підставою окремим дослідникам висловити міркування про існування в нього монархічних переконань. Гетьман погодився лише на укладення перемир'я, яке передбачало встановлення лінії розмежування між територією козацької України і Речі Посполитої, заборону польським військам і шляхті прибувати на козацькі землі (2).

Подальший розвиток висловлені ідеї отримали в квітні під час переговорів з московським посольством Г.Унковського, якому, по-перше, було повідомлено про незалежність Української держави від Польщі: "короля мы не обирали и не коруновали и креста ему не целовали. А они к нам о том не писали и не присылали, и мы волею божиею тем от них стали свободны". По-друге, Б.Хмельницький підкреслив, що боротьба з Річчю Посполитою триватиме до тих пір, поки вона не визнає незалежної України в її етнографічних межах "по тем границам, как владели благочестивые великие князи" (3).

Здасться досить дивним той факт, що сформувавши програму створення незалежної держави, гетьман з кінця 1648 р. починає звертатися до московського уряду з клопотаннями про прийняття козацької України під свою протекцію, пов'язуючи при цьому даний акт з наданням військової допомоги проти Польщі. Як на моє розуміння, він йшов на це тому, що постійно побоювався небажаного втручання інших держав у боротьбу Війська Запорозького проти Польщі, а також усвідомлював непевність воєнно-політичного союзу з Кримським ханством. Аналіз міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі свідчить, що поява тут нової незалежної держави могла докорінно змінити існуюче співвідношення сил, що не відповідало інтересам ні Московії, ні Порти, ні Кримського ханства, не кажучи вже про Річ Посполиту. За винятком останньої чи не найбільшим противником створення незалежної Української держави був кримський уряд, оскільки добре розумів, що це покладе край найбільшому джерелу наживи - грабежу українських земель і торгівлі живим товаром. Для нього оптимальною виглядала ситуація рівноваги сил у боротьбі України з Польщею, бо вона, по-перше, виснажувала сили обох сторін; по-друге, дозволяла, граючи на суперечностях між ними, одержувати максимальну політичну вигоду і по-третє, незалежно від того чиїм союзником міг виступати хан це відкривало чудову нагоду поживитися на українських чи польських землях.

Ця позиція Криму стала смертельно згубною для справи здобуття Україною незалежності, що вперше яскраво проявилося під час літньої кампанії 1649 р. Коли 5 серпня українсько-татарське військо в бою під Зборовом розгромило польську армію і капітуляція Польщі стала неминучою, у ніч на 6 серпня за спиною гетьмана хан пішов на переговори з королем і, отримавши згоду на виплату 200 тис. талерів і дозвіл брати ясир на українських землях, уклав з Польщею угоду

про "вічну приязнь". Поставлений у безвихідне становище, Б.Хмельницький змушений був піти на підписання 8 серпня відомого Зборовського договору, статті якого передбачали обмеження території козацької України Брацлавським, Київським і Чернігівським воєводствами, чисельності козацького реєстру 40 тис. осіб, повернення шляхти до своїх маєтків та ін. Умови договору перекреслили програму гетьмана домогтися створення незалежної держави, козацька Україна отримала лише автономію в складі Речі Посполитої. Однак, дякуючи політичній мудрості Б.Хмельницького, на кінець 1650 р. в основних рисах завершився процес становлення національної держави - Української Козацької Республіку. Йому вдалося провести державний корабель через небезпечні соціальні рифи, уникнути громадянської війни, зміцнити засади молодої держави, позбавити реальної влади польську адміністрацію, закріпити міжнародне становище козацької України.

Польський уряд вирішив ліквідувати автономію козацької республіки і в лютому 1651 р. розпочав проти неї військові дії. Вони складалися на користь України, але в час вирішальної битви під Берестечком 20 травня хан підступно залишив поле бою (не виключено, що це трапилося внаслідок місячних переговорів кримського уряду з польським), а наступного дня затримав при собі гетьмана, що поставило українську армію в катастрофічне становище. Лише ціною величезних зусиль вдалося уникнути її повного розгрому, хоча укладений 18 вересня Білоцерківський договір зводив нанівець автономію Української держави. Здобута в кінці травня 1652 р. блискуча перемога над польським військом під Батогом зумовила відновлення влади українського уряду над територією Брацлавського і Чернігівського воєводств, але не привела до її визнання з боку Польщі, яка готувала сили до нового наступу.

Страшне опустошення України військовими діями (було зруйновано сотні міст і сіл), виснаження людських ресурсів і внаслідок цього скорочення чисельності армії з 100-120 тис. до 40-60 тис. осіб, підступність політики хана переконали Б.Хмельницького в неможливості власними силами добитися незалежності чи, навіть у крайньому разі, зберегти автономію в складі Речі Посполитої. Так гетьман дійшов висновку, що крім прийняття протекторату Московії чи Порти виходу не існує, бо лише він давав шанс довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою і возз'єднати всі українські землі під його булавою. Ведучи переговори з Московією, Б.Хмельницький за-

значав, що входження козацької України до її складу повинно відбутися лише на певних умовах укладеного договору. В липні 1651 р. генеральний писар І.Виговський повідомив царському послу Г.Богданову, що незабаром поїде до Москви і "о тех о всех статьях учнет договариваца, на которых статьях тому быть, что им быть под его государевою высокою рукою" (4).

Влітку 1653 р. ситуація для козацької України стає критичною. Прорахунки гетьмана у політиці відносно придунайських князівств призвели до утворення антиукраїнської коаліції в складі Речі Посполитої, Трансільванії, Молдавії і Валахії. Військові дії в Молдавії розгортались невдало, безуспішно завершився похід українського війська на Поділля. Польський уряд відмовився від переговорів і ув'язнив посольство А.Ждановича, яке прибуло з пропозицією укласти "вічний мир" на основі Зборовського договору. Польська сторона на початку серпня відхилила пропозицію великого посольства Московії замиритися з Україною на умовах Зборовського договору і заявила про намір добиватися повної капітуляції Війська Запорозького і визнання ним "Ординації" 1638 р. За таких умов Б.Хмельницький попередив царський уряд, що коли він і надалі зволікатиме з прийняттям козацької України до складу Московської держави, то він приймє протекторат султана. Позиція гетьмана і провал місії великого посольства до Польщі суттєво вплинули на політику Москви.

Повернувшись з Жванецької кампанії, Б.Хмельницький скликав 8 січня 1654 р. у Переяславі козацьку раду, яка прийняла рішення про входження козацької України до складу Московської держави. Не зупиняючись на характеристиці даного політичного акту (це тема окремого обговорення), зауважу лише, що не має жодних підстав називати його возз'єднанням України з Московією. Адже мало місце не возз'єднання окремих частин Московської держави, а входження на певних умовах до її складу держави іншого народу. Джерела свідчать, що під час переговорів у Переяславі посольство В.В.Бутурліна дало усні запевнення й гарантії, що Олексій Михайлович задовольнить права і привілеї Війська Запорозького у більшому обсязі, ніж робили польські королі. Отже, хоч і в усній формі, все ж московська сторона взяла на себе певні зобов'язання перед українським урядом. І, справді, цар затвердив з деякими поправками "статті" Б.Хмельницького, які юридично оформили й закріпили політико-правовий статус козацької України в складі Московської держави. Тому повністю поділяю думку А.Яковліва, що незважаючи

на особливості своєї форми (відсутність єдиного акта, "прохання" з одного боку та "милості", "пожалування" з другого, акти, якими обмінялися обидві сторони, за своїм змістом становили не що інше, як договір Війська Запорозького з Московією (5).

Затверджені "статті" Б.Хмельницького передбачали визнання за козацькою Україною витвореного у межах її політичного устрою, існуючих судочинства, адміністративного поділу, армії, соціально-економічних відносин, самостійності у проведенні внутрішньої політики. Єдиною сферою, де частково обмежувався суверенітет України, були її відносини з іншими державами. Окрім цього, вона повинна була виплачувати певну суму доходів до царської казни. Подібний статус (майже незалежної держави) промовляє, що Україна ввійшла до складу Московії не стільки на принципах протекторату, скільки конфедерації.

Тепер Б.Хмельницький зосереджує всі зусилля на вирішенні наступного завдання - возз'єднанні з козацькою Україною західноукраїнських земель. На літо 1654 р. йому стало ясно, що домогтися нейтралітету хана у війні проти Речі Посполитої не вдасться, тому слід готуватися до відбиття комбінованого удару противника з північного заходу та півдня. Однак, гетьману не вдалося переконати царський уряд в тому, що саме на українських землях вирішуватиметься доля кампанії і що сюди слід негайно перекинути війська з білоруського театру військових дій. Втратою сприятливого часу скористалося польське командування. Восени польська армія перейшла у наступ, об'єдналася з татарською ордою і завдала страшного удару по Брацлавщині. Хоча в битві під Охматовим 19-22 січня 1655 р. наступ ворога було зупинено, але жовнірами і татарами знищено 270 населених пункти і взято близько 200 тис. чоловік у ясир, десятки тисяч загинули (6).

Діждавшись підходу царської армії, Б.Хмельницький на початку липня 1655 р. вирушив у похід проти Польщі. В середині серпня під Кам'янець-Подільським він прийняв шведського посла від якого довідався про початок війни Швеції з Річчю Посполитою. За деякими даними, було досягнуто домовленості, що всі українські землі належатимуть козакам, а шведи не перейдуть Вісли. Тому гетьман вирушив до Львова, 19 вересня завдав поразки польській армії С.Потоцького під Городком і розпочав облогу міста. Однак, легкі перемоги у Польщі шведського короля Карла X Густава породили ейфорію і король вирішив відмовитися від союзу з Б.Хмельницьким.

До гетьмана був відправлений посол з засвідченням наміру мати у володінні землі Белзького, Руського і Волинського воєводств і вимогою зняти облогу Львова. Не бажаючи йти на загострення відносин з Швецією, Б.Хмельницький змушений був відступити з західноукраїнських земель.

У кінці 1655 р. чітко окреслився ще один фактор несприятливий для об'єднання українських земель. Річ у тому, що Московія стурбована успіхами Швеції та її прагненням утвердитися на Балтійському узбережжі, вирішила замиритися з Польщею. В даному разі не може не вражати легковажність царського уряду - маючи серйозні успіхи в Білорусії та Литві, вигідні пропозиції Швеції, не знаючи умов польського уряду відносно замирення, він всліпу пішов на згортання військових дій проти Польщі, а в травні 1656 р. оглосив війну Швеції.

Довідавшись на початку червня 1656 р. про зміну зовнішньополітичного курсу Московської держави, Б.Хмельницький, з одного боку, намагався переконати її уряд у його помилковості, а з другого, вирішив добиватися мети в союзі з Швецією і Трансільванією. Наприкінці серпня українське посольство повідомило володаря останньої Д'єрдя II Ракоці про готовність укласти договір і надати йому військову допомогу у війні з Польщею, але зажадало за це "всю Русь до Вісли". Ймовірно, на словах, він погодився з цією вимогою і договір було укладено. Складніше розвивалися відносини з Швецією, король якої погоджувався визнати козацьку державу, але обходив мовчанкою питання про долю західноукраїнських земель. Факти засвідчують нещирість позицій володарів Швеції і Трансільванії щодо України. Відповідно до умов укладеного в листопаді в Радноті шведсько-трансільванського договору, західноукраїнські землі мали відійти до володінь Д'єрдя II Ракоці. Тим часом у Вільно завершуються переговори між Московією і Польщею, до участі у яких не була допущена українська делегація. Відповідно до укладеного перемир'я передбачалися: спільні військові дії проти Швеції й Бранденбургу й обіцянка обрати московського царя на польський трон після смерті Яна Казиміра. Б.Хмельницький відмовився визнати дану угоду і наприкінці грудня вислав на допомогу Д'єрдю II Ракоці корпус А.Ждановича. В січні 1657 р. він відмовився і від підписання договору з Швецією, бо його умови не передбачали включення до складу козацької держави західноукраїнського регіону.

Будучи смертельно хворим, гетьман продовжував з винятковою наполегливістю добиватися возз'єднання українських земель. Рішуче протидіяв спробам московського уряду обмежити права козацької України, одержані за Переяславським договором. Під час переговорів на початку червня з посольством Ф.Бутурліна Хмельницький аргументовано захистив своє право на відносини з іншими державами, піддав гострій критиці зовнішньополітичний курс царського уряду, навідріз відмовився дозволити московським воєводам перебувати у Чернігові, Переяславі та Ніжині, заборонив роздавати стрільцям землю у Києві тощо. Приймаючи в червні послів з Швеції і Трансільванії, заявив їм про намір "отримати всю країну між Віслою і тутешніми місцями", а також нагадав, що не може бути й мови про передачу земель на схід від Вісли у володіння правителя Трансільванії (7). На жаль, 27 липня великий син українського народу помер, а його наступники виявилися неспроможними розпочату ним справу довести до кінця.

Підсумовуючи державотворчу діяльність гетьмана, маємо підстави виділити у ній такі основні етапи:

Перший (лютий - вересень 1648 р.) - формується ідея одержання автономії для козацького регіону (центральна і південна частина Київського воєводства) в складі Речі Посполитої;

Другий (вересень 1648 - серпень 1649 рр.) - завершується процес розробки політичної програми, якою вперше в історії суспільно-політичної думки передбачалося створення незалежної держави у межах етнографічних земель України, вперше приходить усвідомлення права на територіально-етнічну спадщину Київської Русі;

Третій (серпень 1649 - червень 1651 рр.) - крах, внаслідок позиції уряду Кримського ханства, спроб добитися реалізації програми створення незалежної національної держави;

Четвертий (липень 1651 - березень 1654 рр.) - невдачі у боротьбі за збереження автономії козацької України в межах Речі Посполитої і пошук оптимального варіанту у прийнятті протекції російського царя чи турецького султана. Укладення Переяславського договору про входження української держави до складу Московської держави на принципах конфедерації;

П'ятий (березень 1654 - липень 1657 рр.) - боротьба уряду Б.Хмельницького за возз'єднання в межах козацької республіки усіх етнічних українських земель, спочатку (березень 1654 - травень 1656

рр.) в союзі з Московією, а пізніше (червень 1656 - липень 1657 рр.) в коаліції з Швецією і Трансільванією.

1. Львівська наукова бібліотека АН України ім. В.Стефаника. ВР. ф.5, спр. Оссолінських № 225 / 11, арк.57, 61-62.
2. Воссоединение Украины с Росией: Документы и материалы в з-х т. - М., 1953. - Т.2. - С.117-121; Грушевський М. Історія України-Руси. - Київ; Відень, 1922. - Т.8, ч.3. - С.146.
3. Воссоединение Украины с Россией. - Т.2. - С.152, 154.
4. Там же. - Т.3. - С.120.
5. *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Юбілейний збірник на пошану акад. Д.І.Багалія. - К., 1927. - С.588-592.
6. ЛНБ АН України. ВР. Ф.5, спр. Оссолінських № 5769/Ш. арк.1090-1091.
7. Архив ЮЗР. - К., 1908. - Т.6. - С.294-297; *Грушевський М.* Зазнач. праця. - К., 1931. - Т.9, ч.2. - С.1432-1436.

Іван Стороженко
(Дніпропетровськ)

До історії битви під Пилявцями 1648 р.

Під Пилявцями (нині село Старосинявського р-ну Хмельницької обл.) 21 - 23 вересня 1648 р. відбувалася третя переможна битва Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Дослідження цієї битви, як і двох попередніх (на Жовтих Водах та під Корсунем), нами здійснено шляхом її реставрації як історичної події. Для проведення такої реставрації застосовано один з методів наукового прогнозування - метод історичних аналогій (логічного моделювання) (1), який передбачає створення сценарію битви, зіставлення та аналіз всього комплексу джерел, а також урахування при цьому факторів, що могли навіть побічно вплинути на хід подій. Результати дослідження показали, що Пилявецька битва відрізняється від битв, що їй передували, насамперед, рівнем оперативно-стратегічного її вирішення. Так, під час битв на Жовтих Водах та під Корсунем

вирішувалися лише оперативні завдання, а саме, розгром загонів польсько-шляхетського війська і вихід на західний кордон козацької землі, якою був тоді Білоцерківський полк. Битва ж під Пилявцями була складовою концепції виснажливої війни, яку обрав Б.Хмельницький влітку 1648 р., як основного засобу боротьби з Річчю Посполитою. Основними стратегічними цілями концепції були:

1. Захоплення або блокування основних комунікацій на театрі бойових дій (фортець, населених пунктів, переправ та шляхів сполучення).

2. Залучення місцевого населення до протидії ворогові, особливо в питаннях його постачання продуктами харчування, фуражем та матеріальними засобами.

3. Залучення місцевого населення до надання всебічної допомоги своїм військам в питаннях поповнення їх особового складу, виконання військових допоміжних функцій та організації матеріального забезпечення.

4. Проведення бою як одного з етапів виснаження та деморалізації ворога.

Пізніше концепцію виснажливої війни, розроблену Б.Хмельницьким, запозичив польський полководець С.Чернецький і обрав її також за основний спосіб боротьби з ворогом (2).

Основоположником маневрової стратегії, спрямованої на виснаження ворога шляхом дій на його комунікації, є французький полководець Тридцятилітньої війни (1618-1648) Тюррен (3). Б.Хмельницький брав участь у цій війні на боці Франції (1645-1646) (4), мав особисті стосунки з французьким полководцем принцем Конде, який був запеклим противником нової стратегії, розробленої Тюрреном. Тож, не виключено, що Б.Хмельницький був знайомий з полководською діяльністю останнього.

Розробляючи свою концепцію виснажливої війни, Б.Хмельницький доповнив стратегію Тюррена стратегією використання народних методів боротьби з ворогом, шляхом широкого залучення до неї місцевих селян та міщан.

Для реалізації маневрової стратегії впливу на основні комунікації ворога був створений авангард української армії у складі чотирьох козацьких полків (16 тис.) на чолі з М.Кривоносом. За три тижні до виходу головних сил в район бойових дій авангард забезпечив контроль комунікацій на захід від лінії Вінниця - Могилів до рубежу Острог - Кам'янець-Подільський. Смуга цього контролю праворуч

була обмежена лінією Житомир - Острог, а ліворуч - молдавським кордоном до Кам'янець-Подільського. При цьому опорним пунктом для здійснення цього контролю, а також розгортання основних сил української армії стає Старокостянтинів.

Ця ситуація, за визначенням польської сторони, з початком бойових дій поставила армію Речі Посполитої в умови ізоляції. Якщо враховувати, що при цьому здійснювалося широке залучення місцевих селян та міщан для боротьби проти польського війська, то для останього, на випадок тривалих бойових дій, перспектива ставала катастрофічною.

Згідно з обраною концепцією, головною метою бою (битви) стає виснаження та деморалізація ворога. Іншими словами, бій (або битва) стає одним з етапів ведення виснажливої війни. Саме битва під Пилявцями є блискучим взірцем такого бою, де перемога забезпечувалася за рахунок повної деморалізації ворога, що привело до ганебної втечі його з поля бою.

Головним фактором, що сприяв деморалізації польського війська в Пилявецькій битві, було поєднання козацької піхоти з татарською кіннотою. Цим кроком ліквідовувалася перевага польського війська у кінноті, на яку розраховувала шляхта, плануючи завдати поразки українській армії до приходу на допомогу їй татарського війська. У щоденнику, написаному учасником Пилявецької битви, очевидно, польським шляхтичем, є такий запис: "Все наше спасіння було в тому, щоб швидко воювати проти ворога, не чекаючи поєднання (з ним) татар, про яких ми мали попередження..." (5) Оскільки українська армія мала значну тактичну перевагу у піхоті, то з приходом татар співвідношення сил різко змінилося на її користь. Цю перевагу польське військо відчуло відразу з перших козацько-татарських атак, які негайно завершилися звільненням греблі через р.Ікву і виходом підрозділів української армії на його фланги і в тил.

Поєднання козацької піхоти з татарською кіннотою було настільки небезпечним для польського війська, що навіть на полі бою робилися спроби перешкодити їх сумісним діям. Так, у листі до князя-примаса від 23 вересня 1648 р. А.Кисіль пише, що на раді, яка відбулася на полі битви під Пилявцями, він пропонував один з рятівних заходів: "...атакувати орду з тим, щоб відкинути її від козаків" (6).

Отже, поєднання високопрофесійної козацької піхоти з не менш професійною татарською кіннотою було смертним вироком для

кінного польського війська. Цю ситуацію польські військові історики згодом назвуть "кризою польського військового мистецтва у 1648-1649 рр." (7)

Виникає закономірне запитання: чи досить було вищенаведеного, щоб без тями тікати з поля бою? Безумовно, ні! Отже, ми маємо всі підстави стверджувати, що ще до приходу татар у польському війську мало місце передчуття тревоги і невпевненості, яке було викликано:

- невдалим розташуванням польського війська в районі Пилявців, на місцевості, не придатній ні для обладнання укріпленого табору, ні для використання кінноти. Особливо значна психологічна напруга створювалася від можливої небезпеки нападу козаків на неукріплений табір вночі;

- вдало вибраною й добре укріпленою позицією українського табору, штурм якого був неможливий через відсутність у польському війську необхідної для цього кількості піхоти. Крім цього, правому флангу польського війська загрожував М.Кривоніс, який розташувався вище по течії Ікви на цьому ж (лівому) березі;

- прозрінням більшості польських воїнів, яким стало зрозуміло, що їх ошукано, що Б.Хмельницький навмисно удавав втечу з Росоловицької переправи, Старокостянтинова та з шляху, що веде до Пилявців, щоб заманити їх сюди, в район з складним рельєфом місцевості, на якій неможливо організувати ні оборону, ні наступ;

- відсутністю у польського війська плану бойових дій, єдиноначальності, виконавчої дисципліни, керованості військом, устаткуванням табору та дотриманням елементарних вимог військового терміну. У вже згадуваному щоденнику учасника Пилявецької битви повідомляється: "В таборі ніякої дисципліни, ніякого авторитету вождів. Вночі після паролю стріляли, кричали і ніхто за це не отримував догани, бо одинаковий страх охоплював всіх, так що не було абсолютно ніякого порядку".

Вищенаведене й створило, на нашу думку, сприятливий психологічний грунт для виникнення паніки у польському війську при введенні в бій татарської кінноти. Дуже важливо, що для більшості польських хоругв поява татарської кінноти на полі бою була несподіваною. Польське командування, зокрема Д.Заславський, ще серед ночі мало інформацію від розвідки про прихід до українського табору татар, однак не повідомило про це своє військо і психологічно не підготувало його до бою з татарською кіннотою.

Пилявецька битва продемонструвала, що в окремих випадках психологічний фактор може бути визначальним при проведенні битви.

Б.Хмельницький, володіючи інформацією про моральну ситуацію у польському війську, вжив ряд заходів, щоб викликати у ньому психологічну кризу.

Пилявецька битва (подібно до Корсуньської) ще раз показала, що рельєф місцевості в районі бойових дій може не тільки обмежити бойові можливості окремих родів війська чи бойових порядків, таких, наприклад, як кіннота або табір з возів, а сприяти їх повному розгрому. Б.Хмельницький зробив все можливе, щоб польське військо розшатувалось на місцевості, де його бойові можливості були зведені до мінімуму.

Проведена нами реставрація Пилявецької битви свідчить, що поразка польської армії не була випадковою. Ми показали, що тактична і оперативна перевага з ранку 23 вересня 1648 р. була на боці української армії. Оточення і розгром польського війська були невідворотними.

Отже, перспективи перемоги під Пилявцями польське військо не мало. У нього був єдиний вибір - відступити табором, але польське командування обрало інший шлях - ганебну втечу.

1. Основы науковедения. - М., 1985. - С.259.
2. История военного дела в Польше. Избранные вопросы. - Варшава, 1970. - С.120.
3. *Разин Е.А.* История военного искусства: В 5-ти т. - М., 1961. - Т.3. - С.435, 514, 515.
4. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. - К., 1954. - С.74, 75.
5. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. - Киев, 1965. - С.134.
6. Історія України в документах і матеріалах. - К., 1941. - С.141.
7. История военного дела в Польше. - С.115.

Валерій Цибульський
(Рівне)

Козацька держава Богдана Хмельницького і Переяславський договір

Козацька держава, створена в ході Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр., була унікальним явищем не лише у вітчизняній, але й у світовій історії. Вона мала всі необхідні елементи державності: адміністративний поділ, судову систему, відповідну структуру господарства та фінансові органи, потужне військо (чисельність його доходила до 200 тис. чоловік). Держава, на чолі якої стояв гетьман, проводила власну зовнішню політику, одержавши визнання багатьох країн, зокрема таких як Московія, Туреччина, Швеція.

І все ж, незважаючи на все це, держава Б.Хмельницького не мала реальних умов для остаточної перемоги у війні проти шляхетської Польщі без надійних союзників чи союзника. Багаторічна війна виснажила сили українського народу. Кримське ханство, як показали події під Зборовом, Берестечком та Жванцем, було ненадійним союзником. Крім того, татари під час походів руйнували край і забирали людей у неволю. На мою думку, має рацію В.С.Степанков, зазначаючи, що після Речі Посполитої саме Кримське ханство було чи не найбільшим противником створення незалежної Української держави, оскільки це поклало б край грабежу українських земель і торгівлі живим товаром. Тому оптимальним варіантом для кримських татар було збереження рівноваги між Україною та Польщею, виснаження їх і використання такої ситуації у власних інтересах.

Комбінація сил проти шляхетської Польщі могла бути різною, але найреальнішим був союз з однією з наближчих сусідніх могутніх держав - Московією, яка мала власні рахунки у стосунках з Польщею і з допомогою козацького війська України могла б вирішити територіальні проблеми, зміцнити політичне та економічне становище.

Слід зазначити, що до недавніх часів в радянській історіографії, за окремими винятками, процес переговорів між представниками Московської держави і України носив безпроблемний, безконфліктний характер, а мета Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі зводилася до возз'єднання з Московією. В той же час ми пересвідчуємося, що такі видатні історики, як М.Гру-

шевський, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич, Н.Полонська-Василенко, Д.Яворницький та інші набагато достовірніше відтворили події, пов'язані з Переяславською радою.

Складності та суперечності далися взнаки в день Переяславської ради, тобто 8 січня 1654 р., коли стався інцидент в Успенському соборі. Вимогу Б.Хмельницького, щоб московські посли принесли присягу від імені царя, що він захищатиме Україну і не порушуватиме "вольності" і права українського народу, В.Бутурлін відмовився виконати. Свою відмову московські посли пояснювали тим, що в їх державі піддані присягають цареві, бо він "самодержець" і присяги своїм підданим не складає, та, що "государево слово переменно не бывает".

Скінчилося тим, що після тривалої ради козацької старшини на чолі з гетьманом Бутурлін пообіцяв, що цар охоронятиме всі права України, але "слова під клятвою" не давав, тобто не присягав. Видатний вчений-правник А.Яковлів вважає, що московські посли змушені були дати категоричні запевнення, а не просто обіцянку про незмінність царського слова. Між іншим, у статті 1-й, поданого українськими послами князю Трубецькому проекту договору від 4 жовтня 1659 р., вказано "Яко за слованое памяти небощика Б.Хмельницкого...постановление в Переяславе и виконання присяги из обоих сторон было" (1).

Слід зазначити, що деякі сучасні вчені не вбачають у відмові присягти якихось підступних намірів послів, оскільки в Московській державі така практика була відсутня. Як бачимо, різниця державних традицій від початку призводила до непорозумінь і підозр.

Щодо присяги з боку українського народу, то такі історики як М.Грушевський, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко зазначають, що частина населення України відмовилася присягати. Називають Київського митрополита С.Косова із духовенством, І.Богуна та І.Сірка, Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропив'янський полки.

Позиція С.Косова з вищим духовенством пояснюється тим, що вони боялись втратити самостійність і опинитись під зверхність Московського патріархату. Митрополит заявив, що він з усім Собором не посилав бити чолом государеві і, що він з духовними людьми живе сам по собі, ні під чиєю владою. Крім того, С.Косов пояснював свою позицію тим, що багато підвладних йому єпископів перебуває на території Польщі. Але після гострого конфлікту між митрополитом і

дяком Лопухіним сталося щось таке (можливо, втручання Б.Хмельницького), що "зломило завзяття митрополита".

С.Величко зазначає, що у відповідь на лист Б.Хмельницького від 26 грудня 1653 р. Запорозька Січ в листі від 3 січня 1654 р. схвалювала союз з Москвою, але в той же час застерігала гетьмана, щоб при укладанні умови з Москвою не було в ній "чого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковічним правам і вольностям" (2). Він же пише, що запорожці зволікали з присягою, в усякому разі, до 3 травня 1654 р., коли у відповідь на лист Б.Хмельницького від 27 квітня цього ж року і копії царських грамот відповіли, що вони дуже раді і вдячні царю і гетьману, але що вони хотіли б краще роздивитися списки монарших привілеїв козацтву і тому просять прислати списки самих пакетів, тобто оригінали. Необхідно обумовитись, що цю інформацію слід сприймати критично, оскільки, як лист, так і відповідь на нього, викликають сумнів щодо автентичності. Крім того, ця інформація не знаходить підтвердження в архівних матеріалах.

Але царський уряд все-таки наполягав, як стверджує Д.Яворницький, щоб запорожці присягнули на вірність московському монарху (3). Коли це сталося, невідомо. Виникає сумнів, чи взагалі Запорозька Січ присягала.

І.Крип'якевич пише, що чутки про опозицію поширювалися представниками польської шляхти. Відсутність І.Богуна, наприклад, він пояснює тим, що той захищав в цей час західний кордон від ворога і не міг бути в Переяславі. До речі, є свідчення одного з козацьких літописців, що І.Богун хотів обдурити польський уряд, обіцяючи залишитися з більшою частиною війська під королівською владою. А коли з військом вирушив назустріч, щоб з'єднатися, то козацьке військо відступило до Умані, де в жорстокій січі стратило до 7000 жовнірів (4). Поляки хотіли спокусити Богуна булавою та іншими милостями, щоб той відійшов від Б.Хмельницького. Від польського короля до нього їздив шляхтич Олекшич, але місія останнього виявилася невдалою.

Питання, зв'язані з присягою, потребують уваги дослідників. Але безперечно, що значна частина населення України позитивно зустріла рішення Переяславської ради, вірячи в добрі наміри царя.

Повертаючись до подій 8 січня 1654 р., необхідно звернути увагу на те, що Переяславська рада відбулася, але жодних писемних угод не було укладено. Це не могло не турбувати козацьку старшину на

чолі з гетьманом. І 10-12 січня розглядаються умови договору між представниками України та Московської держави. Царські посли майже на всі вимоги Б.Хмельницького (затвердження існуючого устрою України, збереження "вольностей" козацтва, встановлення 60 тис. війська, військової допомоги і захисту України та ін.) дали позитивну відповідь, але відмовилися надати писемні гарантії. Як зазначає І.Крип'якевич, "стара досвідчена російська дипломатія зуміла настояти на своєму і старшина погодилася на те, що ці вимоги будуть передані цареві (5).

Слід підкреслити, що після 12 січня під керівництвом Б.Хмельницького була проведена значна робота по доповненню і редагуванню вимог. З'явилося декілька нових пунктів. Додатково було висунуто, що представники московської адміністрації не повинні втручатися в судові справи. Передбачалося право підтримувати зв'язки з іноземними державами. Новою була й вимога про оплату козацькому війську. Зупинимося на останній детальніше.

Річ у тім, що під час переговорів з московськими послами в січні 1654 р. Б.Хмельницький запропонував, щоб з "городів та міст, які побори наперед були збирані на короля, римські кляштори та на панів, цар зволив збирати на себе". Але для державного скарбу України така плата царю була тяжкою втратою. І гетьман це швидко зрозумів, а тому наказав послам до Москви поставити перед царським урядом вимогу - виплачувати гроші Запорозькому війську за службу цареві.

Як підрахував І.Крип'якевич, державні прибутки України в той час становили близько 6 млн. польських золотих, тим часом як платня 60-тисячному війську дорівнювала б 1 млн. 860 тис. польських золотих. Як бачимо, гетьман прагнув певною мірою компенсувати втрати України.

Українське посольство, яке виїхало 17 лютого до Москви, мало на руках петицію, що складалася із 23 вимог (6). Вони ввійшли в історію під назвою "статей Б.Хмельницького". Оригінал тексту цих статей не зберігся. Як зазначає М.Грушевський, оригіналу не могли знайти вже на початку XVIII ст., коли цар Петро І наказав в 1709 р. розшукати його (7). А.Яковлів висловлює припущення, що текст цих статей випадково, чи може й навмисне, був знищений. Цілком ймовірно, що це могло мати місце, оскільки після смерті Б.Хмельницького його син Юрко поставив свій підпис під текстом 14 статей, які видавалися за статті Б.Хмельницького, хоч в дійсності такими не були. Але

офіційно саме цю редакцію вважали за Переяславський договір і на ній присягали гетьмани.

Під час переговорів в Москві у березні 1654 р. значна частина статей Б.Хмельницького була прийнята без будь-яких змін. Розходження викликали пункти про плату козакам, зовнішні зв'язки, збирання доходів. Щодо плати Запорозькому війську, бояри відповіли, що цар висилас військо проти Польщі, а оскільки це потребує значних коштів, то козакам нема чим платити. Встановлення постійної платні козакам відкладалося до з'ясування питань з прибутками, що надходитимуть до царського скарбу з України.

Гетьман мав право вступати в зносини з іншими державами, за винятком Польщі і Туреччини. Крім того, послів інших держав, що мали ворожі наміри до московського царя, потрібно було затримувати і без царського указу не відпускати. Таким чином, обмежувалося не лише активне право України щодо Польщі і Туреччини, але й пасивне право по відношенню до послів інших держав. Правда, ці умови на практиці не виконувалися. Б.Хмельницький підтримував дипломатичні стосунки з багатьма державами, включаючи Кримське ханство, Польщу та Туреччину, складав договори, не повідомляючи про це московський уряд. Такі дії, як пише І.Крип'якевич, викликали незадоволення у Москві (8). В свою чергу, гетьман звинувачував царський уряд в порушенні переяславських умов, особливо за підписання Віленського перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою 1656 р. "А великий государ вчинив було наді мною та військом Запорозьким немилосердіє своє, замирився з поляками, бажаючи звернути їм нашу отчизну" (9).

Внаслідок переговорів цар і боярська дума підтвердили 11 із 23 статей Б.Хмельницького. Крім "Статей", які одержали назву Березневих (в оригіналі не збереглися), були ще царські грамоти. Перша грамота затверджувала "вольності" і права Запорозького війська; друга - право на передачу Чигиринського староства під гетьманську булаву; третя - закріплювала права української шляхти. Мала бути ще жалувана грамота митрополиту і духовенству, але "в останній момент рішили митрополитові грамоту не посилати, щоб примусити самого приїхати до Москви і тут проробити всі реверанси і чолобиття..." (10)

Згідно із "Статтями й жалуваними грамотами Україна входила до складу Московської держави із збереженням адміністративного устрою, що склався в ході Визвольної війни. Козацька держава зберігала

досить високий рівень самостійності, хоч важко погодитися з М.Грушевським, що "Україна мала права осібної держави, зовсім самостійної, автономної, тільки зв'язаної особою царя з Московщиною" (11). Адже певні обмеження прав України все ж були.

Хоч приєднання не принесло українському народові повного визволення, оскільки Московія перебувала під владою абсолютного монарха, який проводив політику національного гноблення щодо всіх народів, цей акт мав позитивне значення. По-перше, Україна з допомогою Московської держави була врятована від поневолення Польщею і Туреччиною. По-друге, добровільний характер союзу з Москвою забезпечив Україні права, яких вона не мала, перебуваючи під владою Польщі. По-третє, господарство України виключалося з фільваркової системи, яка гальмувала розвиток продуктивних сил, а селяни на певний час перестали бути найбільш закріпаченими на території Європи, як це було в Речі Посполитій. По-четверте, в основному було розв'язане питання релігії.

Українська козацька держава, створена в ході Визвольної війни, мала великі потенційні можливості для подальшого розвитку, але ці можливості не були реалізовані.

1. *Яковлів А.* Договір гетьмана // Радянська Волинь. - 1991. - 22 січ.
2. Літопис Самійла Величка // Київ. - 1987. - № 2. - С.133.
3. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. У 3-х т. - К., 1990. - Т.2. - С.189.
4. Літопис Самійла Величка. - С.135-146.
5. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С.298.
6. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). - Київ, 1961. - С.323-325.
7. *Грушевський М.* Історія України-Руси. - К., 1931. - Т.9, кн.2. - С.784-785.
8. *Крип'якевич І.* Зазнач.праця. - С.332.
9. *Яковлів А.* Договір гетьмана.
10. *Грушевський М.* - Історія України-Руси. - Т.9, кн.2. - С.820.
11. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. - К., 1990. - С.315.

Віра Панашенко
(Київ)

Участь запорозьких козаків в міжусобній боротьбі Гіреїв за ханський трон Криму (друга половина XVII ст.)

В історії боротьби Запорозької Січі проти султанської Туреччини та її васала Кримського ханства однією із недостатньо досліджених сторінок є спроба козаків відірвати Крим від Порти, нейтралізувати його і у такий спосіб запобігти грабіжницьким нападам кримських татар на українські землі. Конкретні дії проявилися у 20-х рр. XVII ст. і пов'язувалися із внутрішніми подіями в Криму, а вірніше з міжусобною боротьбою за ханський трон між Гіреями (династія татарських ханів у Криму XV-XVIII ст.)

Васальна залежність Кримського ханства від султанської Туреччини обумовлювала право турецького султана зміщувати і призначати ханів, але обов'язково із роду Гіреїв (султан не мав права присуджувати членів цього роду до страти). Такі права не фіксувались в писемних трактовках, а трималися на звичаєвому праві. Тому деякі хани вважали правомірним деяке послаблення своєї залежності від султана і не виступали в похід на його вимогу. З свого боку, турецькі султани прагнули обмежити самостійність ханів і в разі їх непокори зміщували з трону. З цією метою при султанському дворі у Стамбулі постійно утримувалось чимало вихідців із роду Гіреїв, кожного із яких султан міг посадити на ханський трон в Криму, змістивши неслухняного хана.

На початку XVII ст. у Криму між Гіреями загострилася міжусобна боротьба за ханський трон. Серед молодих Гіреїв (претендентів на кримський трон, які знаходилися на утриманні Порти) виділялися брати Мехмет і Шагін. Ще за часів хана Кази Гірея (1588-1607), коли точилася боротьба між Великими і Малими ногаями та кримцями і хан вчинив розправу над своїми противниками, Мехмет Гірей втік до Анатолії, а Шагін Гірей - до Черкасії. Наступний хан Селамет Гірей (1608-1610) повернув Мехмет Гірея в Крим і призначив його калгою (друга після хана особа, що мала право наслідувати трон). Не задовольняючись цією посадою, останній разом зі своїм братом виступили проти Селамет Гірея, однак зазнали-

поразки, втікли із Криму, закріпилися поблизу Акермана, звідки не припиняли погроз ханському двору.

Невдовзі Порта призначила ханом Джанібек Гірея (1610-1622), який у 1614 р. виступив походом проти давніх претендентів на кримський трон - Мехмет і Шагін Гіреїв. Останні знову зазнали поразки. Мехмет Гірея відправили в Стамбул і заточили в замок Едикуль, а Шагін-Гірей втік до персидського шаха Аббаса, разом з яким продовжував боротьбу проти турецького султана і Джанібек Гірея.

Після поразки турецько-татарської армії під Хотином (1621) різко упав авторитет і кримського хана Джанібек Гірея. Намагаючись зберегти свої позиції, він надсилав турецьким сановникам багаті подарунки. Однак, у квітні 1623 р. Порта призначила в Крим нового хана - Мехмет Гірея (1623-1627). Його брат Шагін Гірей повернувся до Криму 9 травня 1624 р. і був призначений калгою.

У той час зросла політична роль правителя Буджацької орди Кантеміра-мурзи. Після Хотинської війни султан Осман II призначив його на пост паші Очакова, Сілістрії і Бабадага, а також поклав на нього обов'язки охоронця польсько-турецького порубіжжя. Кантемір-мурза намагався позбутися залежності від Кримського ханства і всією ордою перейти в безпосереднє підданство турецькому султану (1). Це відповідало інтересам Порти, яка використовувала Буджацьку орду на чолі з Кантеміром для приборкання непокірних кримських ханів, а також спрямовування її на землі Речі Посполитої. Кантемір-мурза відзначався особливою агресивністю і жорстокістю. В Україні його називали - "кривавий меч".

Зростання політичної ролі та економічного становища Буджацької орди, посилення впливу Кантеміра-мурзи при султанському дворі та невизнання ним васальної залежності від Криму непокоїли кримського хана Мехмет Гірея. Водночас спустошливі напади Буджацької орди на землі Речі Посполитої змушували польський уряд на переговорах з Туреччиною вимагати покарання Кантеміра за порушення ним мирних угод між Польщею і Туреччиною. В свою чергу, Порта, відчуваючи дошкульні дії запорозьких козаків, домагалась через королівський уряд Польщі припинення їх морських походів. В такій обстановці у червні 1623 р. із Стамбула в Бахчисарай прибув султанський чауш, який вимагав від Мехмет Гірея під загрозою позбавлення ханського трону, щоб той виступив проти Кантеміра, вигнав його з Буджацьких степів і надалі не давав жодного приводу для порушення перемир'я між Туреччиною і Польщею (2).

4 липня 1623 р. кримський хан Мехмет Гірей виступив у похід, в результаті якого примусив Кантеміра з 30 тис. орди перекочувати в Кіпчакський степ (3).

Порта з недовір'ям ставилася і до правителів Криму. Калга Шагін Гірей, який значною мірою визначав політику Кримського ханства і якого сучасники нерідко помилково називали ханом, до 1623 р. протягом 10 років перебував у Персії, де слухняно виконував волю шаха Аббаса. Розпочавши війну проти Персії (1623) і не бажаючи терпіти в Криму колишнього союзника персидського шаха і ворога турецького султана, Порта вирішила повернути на ханство Джанібек Гірея. 24 травня у супроводі 12 каторг з яничарами Джанібек Гірей і його оточення прибули до Кафи. Між Гіреями розпочалася внутрішня війна за ханський трон, що тривала близько чотирьох місяців. Новопризначеного хана Джанібек Гірея підтримувала Порта, насилаючи на каторгах військові підкріплення, а також кримські феодали, невдоволені самоправством Мехмет і Шагін Гіреїв. Останні спиралися на власні військові загони, а також зібрали військо із кримських татар, горських черкес, малих ногаїв. Розуміючи недостатність сил, вони звернулися за допомогою до запорозьких козаків.

Запорожці зважили на доцільність такої допомоги, прибули на допомогу Шагін Гірею і в битві під Кафою (на суходолі) відіграли вирішальну роль у розгромі турецьких сил. В результаті Порта змушена була поступитися своїми вимогами і визнати (у вересні) правителями Криму Мехмет і Шагін Гіреїв. Таким чином, завдяки підтримці українських козаків Мехмет і Шагін Гіреї зберегли владу у Кримському ханстві.

Зберігши владу, Мехмет і Шагін Гіреї не покладалися на добро з боку Порти, розуміючи її бажання при нагоді посадити на ханство своїх ставлеників із роду Гіреїв. У грудні 1624 р, Шагін Гірей прибув на Запоріжжя і уклав з козаками офіційну угоду, згідно з якою хан зобов'язався не лише припинити напади на українські землі, а й надавати допомогу запорожцям. Козаки, з свого боку, зобов'язалися допомагати Криму в боротьбі проти Туреччини. Вже у березні 1625 р. дві флотилії запорозьких козаків (в 150 і 120 чайок) вийшли в море, щоб оберігати кримське узбережжя і воювати турецькі володіння (4). Ця угода діяла кілька років (до кінця правління Мехмет і Шагін Гіреїв), протягом яких запорожці неодноразово здійснювали походи проти турецьких сил на Чорному морі, відволікаючи їх від воєнних дій проти Персії.

Угода запорожців з Кримом не відповідала інтересам як Туреччини, так і Польщі. Адже вона становила акт самостійної зовнішньої політики запорожців, що служило вагомим стимулом для боротьби не лише проти турецьких агресорів, а й польсько-шляхетських поневолювачів. Польський королівський уряд свою увагу і сили зосереджував на приборкання непокірних козаків.

Опираючись на угоду із запорожцями, правителі Криму Мехмет і Шагін Гірєї зміцнили свої політичні позиції і продовжили боротьбу проти Кантеміра-мурзи. 1625 р. калга Шагін-Гірей з допомогою Малої Ногайської орди здійснив похід на Акерман і зайняв цю фортецю. Однак, довідавшись про наближення турецьких військ, він, захопивши Кантеміра і його брата мурзу Гулима Дивеєва з їх улусами, повернувся в Крим. З того часу до 1627 р.(5) Кантемір залишався в Криму (5).

Невдовзі виявилися різкі суперечності у внутрішній і зовнішній політиці між правителями Криму - Мехмет і Шагін Гіреями. Останній не давав згоди на примирення з Портою і проявляв готовність до союзу (всупереч договору із запорожцями) з королівським урядом Польщі. Відомо, що 1625 р. Шагін Гірей направив послів до польського короля з метою заключити перемир'я і "турского землю заодно воевать" (6). Однак, наміри Шагін Гірея не збігалися з планами запорожців, які категорично виступили проти перетворення їхнього союзу з Кримом в союз кримсько-польський.

Наприкінці 1627 р. знову загострились відносини між Мехмет і Шагін Гіреями - з одного боку, та Кантеміром-мурзою - з другого. Останній, насильно переведений в Крим (1625), скористався відсутністю хана, який виступив у похід на бесленейських черкес, і разом з кількома мурзами втік з Криму. Наздогін Кантеміру відправлено тисячний загін на чолі з калгою Шагін Гіреєм. Кантемір переправився на правий берег Дунаю - в Добруджу, що становила складову частину Сілістрійського пашалика, тобто належала до безпосередніх володінь Туреччини. Шагін Гірей також переправився в Добруджу, але зазнав поразки від Кантеміра і ледве втік до Криму.

Тим часом Кантемір-мурза прибув до турецького султана і настійно умовляв його змістити правителів Криму і поставити ханом Джанібек Гірея, що відповідало політичним розрахункам султанського двору, який знову виявляв прихильність до Кантеміра. Порта не бажала миритися з утвердженням в Криму свого непокірного васала Мехмет Гірея, який утримався на ханському троні завдяки підтримці

запорозьких козаків. Відновивши "дружні" відносини з ним, султан не залишив свого наміру посадити на ханський трон іншого ставленика. Порта, яка тільки й чекала слушної нагоди для усунення непокірних їй правителів Криму, звинуватила їх в порушенні турецького кордону (вторгнення Шагін Гірея в Добруджу) і спорядила флотилію (60 каторг і 20 кораблів) до Кафи з метою посадити на ханство Джанібек Гірея. Кантемір-мурза з 30-тисячною Буджацькою ордою мав вирушити до Криму через Перекоп. Щоб запобігти подіям, назустріч Буджацькій орді калга Шагін Гірей виступив з кримським військом, погромив Акерман, Кілію, Ізмаїл, а поблизу Бабадага зазнав поразки від Кантеміра і ледве втік до Криму. Переслідуючи його, Кантемір з ордою вторгся в Крим і взяв в облогу Бахчисарай, де оборонялися Мехмет і Шагін Гіреї. Розуміючи критичне становище, вони відправили на Запорожжя посланця Болгар-мурзу з проханням допомогти, за що обіцяли запорожцям 100 тис. червонців, кілька сот коней, а також новозбудовану фортецю Іслам-Кермен (7).

У той час на Запорожжі знаходився гетьман Михайло Дорошенко, який, згідно з умовами Куруківського договору (1625) зобов'язаний був постійно перебувати на Низу з 1 тис. реєстрових козаків з тим, щоб запобігати морським походам запорозьких козаків. М.Дорошенко, послідовник П.Сагайдачного, прагнув зберегти добрі відносини з польсько-шляхетським урядом, вичікував нагоди для розширення і зміцнення козацьких привілеїв. Він і очолив запорозьке військо (4 тис.чоловік), яке погодилось на умови Болгар-мурзи і виступило на Крим. "Видя междоусобие врага и взаимную их вражду и полагая, что время это удобно для их ослабления, мы решились напасть на них, хотя силы наши не были достаточны", - писали запорожці королю 29 липня 1628 р. За Перекопом, опинившись в оточенні Буджацької орди, запорожці згуртувалися табором і протягом шести днів, відбиваючись від ординців і несучи чималі втрати (загинув і М.Дорошенко), просувалися до Бахчисарая. Там вони розгромили Буджацьку орду (Кантемір втік до Кафи) і визволили з облоги Мехмет і Шагін Гіреїв.

Тим часом 21 червня в Кафу прибула турецька флотилія. Незважаючи на перемогу, кримські феодали схилилися на сторону новопризначеного Портою Джанібек Гірея і відправились до нього в Кафу. Мехмет і Шагін Гіреї змушені були тікати з Криму, а козаки повернулися на Запорожжя. Незабаром туди прибув і Шагін Гірей з

прибічниками. Його загони розсипалися по Лівобережній Україні, зайняли Лубни, Пирятин, Прилуки, Лохвицю, Варву, а по інших містах і селах "стацею брали, як сами того хотели" (8) і знову вийшли на Запорожжя.

Згідно з домовленістю запорожці зайняли Іслам-Кермен, зруйнували його укріплення, перевезли на запорожжя всю артилерію (близько 20 гармат), ліквідувавши важливий форпост Кримського ханства в місті найбільш зручнішої переправи через Дніпро. Шагін Гірей шукав допомоги у шляхетської Польщі, обіцяючи королю в разі успіху визнати васальну підданість Кримського ханства Польщі (9).

Новопризначений хан Джанібек Гірей налагоджував дипломатичні відносини з сусідніми державами. Він терміново відправив своїх послів до Москви і Варшави, повідомляючи про зайняття ним ханського трону. В листі до Сигізмунда III він писав про перемогу над Мехмет і Шагін Гіреями і вимагав покарання козаків, які їх підтримували. Турецький султан звертався також до польського короля з вимогою видати Шагін Гірея (10).

Польський уряд, з свого боку, не виявляв відвертості у стосунках з Кримом і Туреччиною. Посланцям Шагін Гірея Сигізмунд III відповідав, що надалі не лише не заперечуватиме, а й накаже запорозьким козакам надавати йому всебічну допомогу. Водночас, запобігаючи конфлікту з Туреччиною, він запевняв султана, що у кримські справи не втручається і до Шагін Гірея ніякого відношення не має. Насправді не без відома польського уряду запорожці брали участь у походах Мехмет і Шагін Гіреїв, які неодноразово ходили на Крим з надією повернути втрачену владу.

Перший похід відбувся восени 1628 р. Мехмет і Шагін Гіреї зібрали чимале військо, до складу якого входили загони їх кримських прибічників, азовців і малих ногаїв. На допомогу їм виступили також запорожці (6 тис.), яким Гіреї обіцяли видати по 10 червонців та кожуху на козака, а також визнати їх право на "Ногайське царство", королівському уряду Польщі пропонувалися добросусідські відносини та безкорисна допомога проти зовнішніх ворогів (11). Однак, нові правителі Криму - хан Джанібек Гірей і калга Девлет Гірей та Кантемір-мурза, об'єднавши переважаючі сили під Перекопом, не допустили війська в Крим.

Навесні 1629 р. Мехмет і Шагін Гірей знов спробували повернути собі владу у Кримському ханстві. Цього разу вони погодились з пропозицією запорожців - крім сухопутних сил спрямувати на Крим

і морську козацьку флотилію, враховуючи недостатній захист з моря. В той час, коли сухопутні сили Мехмет і Шагін Гіреїв просувались до Перекопу, запорозькі й донські козаки здійснили ряд успішних походів на Керч, Карасу, Мангуп.

Нові правителі Криму, зосередивши сили під Перекопом, відбивали атаки противників на суходолі. А в таборі Мехмет і Шагін Гіреїв під Перекопом запорожці запідозріли татар у схильності до зради, що призвело до збройної сутички між ними (під час якої загинув Мехмет Гірей). Помітивши розлад в таборі противника, Девлет Гірей і Кантемір виступили із Перекопу і вступили в битву, що тривала чотири дні. Запорожці, зімкнувшись табором, відбивали ворожі атаки, проте , артилерійський обстріл козацького табору та відсутність води (Кантемір відтіснив козаків і перехопив 400 водовозів, які доставляли воду в полки) призвели до поразки. Шагін Гірей з невеликим загоном ногайців ледве втік на Дон, а згодом до Казиєвого улусу. Втрати обох сторін були величезні: запорожців загинуло понад 3 тис. чоловік, кримців - понад 6 тис. убитими і 1 тис. пораненими (12). Шагін Гірей ще кілька років безуспішно виступав проти нового хана Джанібек Гірея, однак, зрештою добровільно повинився перед турецьким султаном і був засланий на о.Родос (13).

Політика новопризначеного хана Джанібек Гірея (1628-1635) зводилась до утисків місцевих беїв і мурз та засилля правителів Буджацької орди. Кантемір, як один із виконавців волі турецького султана в усуненні Мехмет і Шагін Гіреїв, знову одержав титул візира - "правителя узбережжя Чорного моря й гирла Дунаю" (14) разом зі Сілістрією та Акерманом. А його участь в подальшій боротьбі проти скинутих претендентів на ханський трон послужила підставою для суттєвого втручання у внутрішнє життя Криму, призвело засилля там його численних родичів.

Невщухаюча внутрішня боротьба між кримськими та буджацькими мурзами особливо загострилась в останні роки правління Джанібек Гірея. Крім того, політика ханського двору щодо Порти і Кантеміра втрачала будь-яку визначеність і послідовність, що призвело до загострення взаємних суперечностей. Зрештою, у квітні 1635 р. Порта змістила Джанібек Гірея і призначила нового хана Інайєт Гірея (1635-1637).

Однак, це не припинило внутрішні інтриги феодальної знаті в Криму. Крім того, загострились відносини між Інайєт Гіреєм та Кантеміром і привели до воєнних зіткнень. Новопризначений кримський

хан звернувся за допомогою до польського короля і запорозьких козаків.

На допомогу кримському хану в його боротьбі проти Кантеміра виступило близько 5 тис. українських козаків. Відомо, що на боці Інайєт Гірея брали участь 600 реєстрових козаків. Вирішальні дії проти Кантеміра відбулися у квітні-травні 1637 р. При наближенні війська кримського хана Кантемір не наважився вступити в битву і "без бою побежал".

Проте боротьба проти Кантеміра завершилась для хана невдачею. Інайєт Гірей змушений був покинути Крим (1637), повинитися перед Портою. За вказівкою султана Інайєт Гірей, а згодом і Кантемір були задушені. З червня 1637 р. у Крим прибули нові правителі - хан Бегадир Гірей (1637-1641), його брати - калга Іслам Гірей і нурадін Сафат Гірей.

Таким чином, участю в міжусобній боротьбі Гіреїв за ханський трон запорозькі козаки яскраво продемонстрували можливість нейтралізації політики Кримського ханства щодо України шляхом послаблення, а то й ліквідації васальної залежності від султанської Туреччини і дотримання добросусідських стосунків між Кримом і Запорожжям. Як відомо, в роки Визвольної війни українського народу були налагоджені союзницькі відносини Б.Хмельницького з кримським ханом. Однак, склалося так, що подальші стосунки між Кримом та Запорожжям залишились напруженими.

1. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - Киев, 1896. - Вып.2. - С.125.
2. Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1908. - Т.8. - С.279.
3. Там же. - С.279-280.
4. *Новосельський А.А.* Борьба Московского государства с татарами в XVII в. - М., 1948. - С.114.
5. Там же.
6. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. - К., 1954. - Т.1. - С.51.
7. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - С. 165.
8. Сборник летописей, относящихся к истории Южной Руси. - Киев, 1888. - С.95.
9. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - С.155, 163-165.
10. Жерела до історії України-Руси. - Т.8. - С7 334-335, 336-338.

11. Там же. - С.339-340.
12. Там же. - С.341-342. (Новосельський А.А. вважає, що запорожці долаючи труднощі походу під час битви втратили 8 тис. чол. - *Новосельский А.А.* Указ. соч. - С.137.)
13. *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVII в. - Спб., 1887. - С.497, 506.
14. *Новосельский А.А.* Указ. соч. - С.186.

Віктор Горобець
(Київ)

Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні (друга половина XVII - початок XVIII ст.)

Своєрідність формування і правового оформлення соціально-станової структури української козацької держави полягала у наявності двох силових центрів, які справляли вирішальний вплив на напрям і динаміку розвитку даного процесу. Перший з них - розвиток економічних, соціальних і політичних відносин в українському суспільстві, другий - вплив державних структур московської монархії. Соціальне перегрупування суспільства в ході національно-визвольної боротьби охопило всі верстви населення України, але, завдяки наявності могутньої військової організації і винятковій ролі у Визвольній війні, найбільш разючих змін в економічному, політичному та суспільному становищі зазанало козацтво. Причому, змінився не лише його соціальний статус, але й значно зросла питома вага козацтва у суспільстві. Адже в соціальній свідомості українського народу утвердився традиційний погляд на козацтво як на стан привілейований. Сам склад життя козаків багато в чому імпонував селянству, будучи тим соціальним ідеалом, якого воно постійно прагнуло. Тому, в умовах складання нових соціально-політичних відносин у країні, покозачення населення набуло значних розмірів. І якщо раніше до козацького реєстру заносилися

тисячами та десятками тисяч, то під час Визвольної війни - 200-300 тис.

В загальних рисах де-юре соціально-станову структуру українського суспільства фіксували відомі "Березневі статті". В них козацькому станові, який виступав своєрідним репрезентантом суспільства, приділено найбільшу увагу (хоч в цілому питання громадянського устрою Української держави в статтях розроблено недостатньо). Причому козацька старшина, готуючи умови угоди 1654 р., намагалася не лише юридично закріпити козацькі "права і вольності", але й забезпечити станову замкнутість стану, що повною мірою відповідало рівню розвитку суспільно-політичної думки. Так саме козацькі посли запропонували московському уряду обмежити реєстр 60 тис. чоловік, які б козацьку "вольность" мали, а хто "пашенный крестьянин, тот будет должность обыклую его царскому величеству отдавать, как и прежде сего".

Але ця договірна норма "Березневих статей" (як і деякі інші) не була втілена в життя, оскільки політичні реалії другої половини XVII ст. перешкодили її практичній реалізації. Так, наприклад, коли у червні 1654 р. московський посол Протасьєв запропонував Богданові Хмельницькому визначити умовлений реєстр, гетьман, порадившись зі старшиною, відхилив дану пропозицію, пославшись на те, що "...ныне де...они, козаки, собрались против неприятеля большим сбором, кто был и не козак, и тот ныне козак, а все де они ставятся в равенстве козаками...", тому виділити козацький стан від інших неможливо, оскільки через те "в войске будет рознь и смута большая". Не пощастило скласти козацький реєстр і наступникам Хмельницького - безперервні бойові дії, на які так багата українська історія досліджуваного часу, вимагали значних військових сил, тому гетьманська влада не лише не заперечувала проти покозачення українського населення, почасти й сама заохочувала його до цього.

Ставлення московської влади до даної проблеми диктувалося, насамперед, фіскальними потребами. Адже згідно з "Березневими статтями", податки мали сплачувати лише посполиті. По невдалій спробі Протасьєва 1654 р. визначити козацький реєстр, московський уряд протягом другої половини XVII ст. ще декілька разів повертався до цього питання. Зокрема 1658 р. в Україну відряджалася місія боярина Шереметьєва, якому наказувалось скласти козацький реєстр в обумовленій кількості, а тих козаків, які не потраплять до нього, "поговоря з гетьманом, устроить на пашню, а которые полу-

чше, и их в мещаня". Наступна спроба вирішити проблему була зроблена за І.Брюховецького, коли московський уряд, заручившись підтримкою гетьмана, 1666 р. намагався здійснити перепис податного населення України. 1674 р. був оприлюднений царський указ, підтверджений 1687 р., згідно з яким передбачалось "из мужиков в реєстр в козаки не писать и не принимать".

Але поряд з тенденцією обмеження кількості козаків існувала й інша, що зумовлювалася зацікавленістю царя в збереженні боєздатного козацького війська, потреба в якому існувала протягом другої половини XVII ст. Саме тому московська адміністрація дозволяла гетьману, якщо "старых козаков в полках в тридцати тысячах не достанет", записувати до козацьких компутів міщанських та селянських дітей.

Непослідовність політики царського уряду в даному питанні у поєднанні з соціально-політичними реаліями розвитку українського суспільства, спричинили ситуацію, за якої станові переходи були частим і безпроблемним явищем.

Ситуація докорінно змінилася на межі XVII-XVIII ст., коли процес соціально-політичної диференціації суспільства (формування великої земельної власності, поява кріпосницьких тенденцій, консолідація старшинської групи та ін.) змінив характер соціальної еволюції. Зокрема, економічний занепад козацтва наприкінці XVII ст., викликав глибокі соціальні зміни - господарське розорення частини рядового козацтва унеможливило несіння ним військової служби. Тому в даний час спостерігається масовий вихід з товариства, продаж або передача грунтів заможним державцям і перехід під їх опіку колишніх козаків. Цьому процесу сприяло й те, що повинності на користь державця спочатку були невеликими і мали характер послуги, а не обов'язку, крім того в суспільстві не існувало чіткої різниці між станами та - відповідно - заборони на повернення до козацького товариства. Коли ж наприкінці XVII ст. посилюється соціальний гніт, а з 1701 р. узаконюється дводенна панщина і на шляху повернення у козацький стан виникають численні перепони з боку державців - в українській історії з'являється соціальне явище відоме під назвою "шукання козацтва". Воно було характерне на терені України протягом XVIII ст., але для аналізу соціальної політики царського уряду найвиразнішим є петрівський час.

В історії України доба Петра І це квінтесенція антиукраїнської політики царизму. Саме в цей час поряд із збереженням традиційних

тенденцій до обмеження автономії України, зароджуються нові, що стали домінуючими в наступні десятиліття: ліквідація гетьманського правління та фінансової самостійності, наступ на судову та адміністративну владу. Нових якостей набула проблема переходу до козацького стану. Задекларувавши політичним імперативом своєї державної політики турботу про "загальне благо", Петро I, здійснюючи антиавтономістичні заходи на українській царині, вдало використовував соціальні протиріччя в суспільстві; протиставляючи інтереси соціальних низів інтересам можновладців, видаючи себе за оборонця перших. Впадає у вічі той факт, що найбільша активність адміністрації Петра I щодо "захисту" соціально пригноблених верств українського суспільства припадає на час найрадикальніших кроків на шляху знищення української автономії. Кульмінаційним моментом української політики імператора Петра було запровадження в 1722 р. у Глухові Малоросійської колегії з якнайширшими владними повноваженнями. Тож цілком закономірно, що пік активності російського уряду в соціальній сфері припадає на роки діяльності Колегії, запровадження якої було викликане "турботою" "дабы Малороссийский народ ни от кого...утесняем не был".

З'ясування справжніх причин заснування Малоросійської колегії* не входить до кола питань задекларованої нами теми, тому зосередимо увагу на аналізові соціальної політики Колегії на українській царині, оскільки в діяльності останньої вона посідала чільне місце. Так, свою роботу Колегія розпочала тим, що розіслала по українським полкам агентів для збирання скарг на утиски козацтва та поспольства з боку державців і старшини. Особлива увага зверталася на випадки насильницького обертання старшиною козаків у поспольство. Оскільки подібних випадків у першій чверті XVIII ст. було чимало, в канцеляріях Малоросійської колегії накопичилось багато справ "об ищущих казачества". Для вирішення цих справ президент Колегії С.Вельямінов звернувся спочатку до практики гетьманської адміністрації, а в березні 1723 р. подав імператорові

---

* Відомо, що як на Україні, так і в імператорському оточенні, запровадження Колегії розцінювали насамперед як політичний акт, спрямований на те, щоб, за словами соратника Петра I - графа П.Толстого, "Малую Россию к рукам прибрать...".

відомі в літературі "Дванадцять пунктів Вельямінова", де пропонувалися шляхи повернення до козацького товариства та виходу з нього. Пропозиції президента Колегії були схвально зустрінуті Петром І і 16 квітня 1723 р. оприлюднено імператорський указ, що сприймався соціальними низами України як офіційний дозвіл на "шукання" козацтва. Указ дозволяв "шукачам" безпосередньо звертатися до полкових та сотенних урядів, які були зобов'язані зібрати точні відомості за давніми та сучасними реєстрами. Якщо з'ясовувалося, що претендент на козацьке звання вписаний до компуту тієї чи іншої сотні чи полку, його повертали до "козацької служби". Коли ж він особисто не значився в реєстрах, але його батько або навіть дід були козаками, за указом 16 квітня 1723 р., такого "шукача" також дозволялось записувати в козаки. Таким чином, указом передбачалось половлення в козацькому званні навіть у третьому поколінні. Раніше козацькі суди визнавали за "шукачем" право бути записаним до компуту в разі, коли позивач не лише формально перебував у козацькому реєстрі, а й дійсно відбував козацьку службу.

Незважаючи на невелику дієвість указу від 16 квітня 1723 р., адже значною мірою його видання переслідувало пропагандистські цілі, та відвертий саботаж української старшини, він відігравав важливу роль в соціальній історії України, оскільки об'єктивно гальмував процес насильницького вилучення з козацького стану, або ж, принаймні, залишав надію соціально пригніченим групам суспільства досягти бажаного козацького ідеалу.

При аналізі характеру соціальної політики царського уряду в першій чверті XVIII ст. постає закономірне питання - як сталося, що Петро І, відомий своїми кріпосницькими діями на терені Російської імперії, в Україні проводив політику, яка об'єктивно стримувала поширення влади державців на збідніле козацтво? Для з'ясування даного питання необхідно виявити мотиви цієї політики.

Насамперед, привертає увагу ідеологічний аспект проблеми - запровадження Малоросійської колегії не мало юридичних підстав, тому акцент було зроблено на соціальній мотивації даного акту як такого, що зніме соціальні протиріччя в суспільстві. Головна ж причина активної соціальної політики уряду Петра І в Україні, спрямованої на збереження кількісного складу козацького стану, полягала в суто меркантильних інтересах останнього - активна зовнішня політика та радикальна перетворююча діяльність імператора в середині країни вимагала значної кількості військових сил і маси робочих

рук. І якщо козацтво в першій чверті XVIII ст. поволі втрачає значення військове (із запровадженням Петром І регулярних військових формувань), зберігаючи функції нерегулярних, міліцейських підрозділів при несенні караульної служби, роз'їздах, розвідці, то значного поширення набуває використання його на канальних, фортифікаційних роботах, до яких залучались тисячі і десятки тисяч козаків. Отже, в даному випадку державний інтерес важив більше ніж інтерес українських державців, зацікавлених в обертанні козаків у підданство.

Поряд із заходами в соціальній сфері, Колегія реформувала податну систему Гетьманщини, ліквідувавши чимало податних привілеїв козацького стану. Таким чином, отримавши при допомозі царського указу бажане козацтво, "шукач" не здобував колишніх "прав і вольностей".

Зрештою соціальна політика Петра І в Україні, як і в цілому в імперії, не принесла декларованого "загального блага". Навпаки, виснажлива для країни зовнішня політика, радикальність внутрішніх перетворень і, як наслідок, - стрімке зростання державних повинностей і податкового тягаря, спричинювали подальше економічне розорення населення, зокрема українського козацтва. Попри всі юридичні акти царського уряду, економічний стан козацтва значно погіршується, а тому процес виходу з козацького стану не припиняється, а навпаки набуває широкого розмаху.

Олександр Гуржій
(Київ)

Лівобережне та слобідське козацтво в загальній структурі феодального суспільства України (друга половина XVII-XVIII ст.)

Навіть неупереджений і неприскіпливий аналіз розвитку суспільних наук в Україні післявоєнного часу переконує нас в тому, що за останні 10-20 років не з'явилося жодної науково аргументованої фундаментальної праці з історії козаччини. Відсутні й узагальнюючі історіографічні студії, де б було належним чином окреслено коло найважливіших напрямів для майбутніх наукових розробок.

Своєрідним, так би мовити, "переломним етапом" у висвітленні козацької минувшини став початок 70-х рр., коли почалося "нав'язування" вульгарних так званих "класових оцінок" і характеристик феномену козацтва, коли спостерігалось майже повне заперечення факту існування в період пізнього феодалізму окремого козацького класу-стану. Саме тоді в історичній літературі, різного роду "рекомендаціях", рецензіях на художні твори все частіше спостерігалася заміна (чи підміна) слів і понять: "козак", "козаки", "козацький" на "селянсько-козацький", "трудящі", "народні маси" та ін. Внаслідок цього суто козацьке за вимогами і соціальним складом учасників повстання деякими вченими перетворювалось спочатку на "козацько-селянське", згодом - "селянсько-козацьке", а то й просто на "народне". Звичайно, хтось може заперечити: тут ніякої крамоли, мовляв, немає - більшість козаків походила з селян, а ті й інші представляли народ. Але, як нам здається, в цьому чітко простежувалося певне ставлення саме до волелюбних козацьких традицій в Україні. Траплялись випадки, коли на цілком наукових обговореннях пропонувалося ототожнювати лівобережного чи слобідського козака з селянином. Мовляв, і той, і той обробляли землю, займалися сільським господарством чи якимись промислами. Можна було б навести конкретні приклади невиходу в світ окремих студій дослідників лише тому, що вони нібито штучно "відривали" козацтво від селянства (тобто розглядали козацтво, як самостійну суспільну категорію). Крім того, характерною рисою більшості розробок радянських вчених (за незначним винятком) з історії козацтва Лівобережжя та Слобожанщини став розгляд переважно двох аспектів: а) посилення феодального визиску та поступове закріпачення; б) загострення класової боротьби. Між тим, ми переконані: більш докладно розкрита, по-новому осмислена тема могла б дати певною мірою несподівані результати.

Серед проблем, на яких слід було б зосередитися, відзначимо такі. В межах Гетьманщини і Слобідської України протягом досліджуваного періоду козаки, поряд з селянством, становили продуктивну силу і найчисленнішу категорію населення (за нашими приблизними підрахунками, від 100 тис. до 200 тис. чоловік; стільки ж, а можливо трохи менше козаків було на Запорожжі). Отже, начальною є потреба зробити порівняльний аналіз діяльності різних категорій козацтва в загальноісторичному плані.

Саме козаки в своїй генетичній основі, як нам думається, і як це зафіксували середньовічні джерела, були основними носіями й виразниками (при прямій чи опосередкованій підтримці селян, рідше міщан) ідей самобутнього суспільно-політичного устрою Гетьманщини і Слобідської України, традиційними "зберігачами" і поширювачами особливих звичаїв і побуту, нерідко запозичених із Запорозької Січі. Очоливши державне керівництво (маємо на увазі національне адміністративне функціонування без втручання царського уряду), козацька старшина - не лише найзаможніша верхівка тогочасного феодального суспільства, а й найініціативніша - не просто формально підпорядкувала фактично всі існуючі станові групи і суспільні інститути, а внесла в них своє специфічне забарвлення. У зв'язку з цим старшини не могли не впливати на духовне життя місцевого населення, а подекуди й визначати його. Це питання до останнього часу практично обминалося у радянській історичній літературі. Образ злобтішного державця-феодала панує в більшості досліджень і нині.

Тільки-но приступили науковці до більш-менш об'єктивного відтворення засад гетьманату на Лівобережжі. Зроблені перші спроби дати об'єктивну характеристику кожному з лівобережних гетьманів, визначити їх роль в етно-політичному розвитку укрїнців. Практино недосліджені взаємозв'язки органів управління на Лівобережжі й Слобожанщині.

Слід також пам'ятати, що Визвольна війна 1648-1654 рр. не лише визначила, але й створила необхідні можливості для утворення буржуазно-демократичної держави, вказала шлях, яким міг би піти "козацький народ" (так нерідко називали середньовічні автори українців по обох сторонах Дніпра). Колонізаторська політика царського уряду перекреслила подібного роду спрямування. Бо, в першу чергу, економічно міцні, особисто вільні козаки, не кажучи вже про старшин, при оформленні їх в одну велику станову групу з потенційно буржуазними вимогами (орендування, недоторканість земельних володінь та ін.) абсолютно не вкладалися в те "прокрустове ложе" кріпосницької системи в єдиній Російській державі. Очевидно, звідси й походили настійні (і не безрезультатні) спроби реформувати (Катерина II), а то й фізично знищити козацькі загони (Петро I).

Але було б зовсім невірно пов'язувати ліквідацію лівобережного і слобідського козацтва як стану-класу (60-80-ті рр. XVIII ст.) лише з насильницькою політикою російських імператорів. На те існували

як суб'єктивні, так і об'єктивні внутрішні причини. Протягом досліджуваного періоду переважна більшість козацтва за політичними орієнтирами чітко поділялась на дві групи: перша спиралася на місцеві, так би мовити, "патріотичні" сили, які обстоювали "автономістичні" ідеї; друга - не хотіла чи не могла чинити опір діям центрального правління. Загально відомо, що в 1708-1709 рр. остаточно перемогла угодівська група. Крім того, "козацькому режимові" чинити протидії інші верстви населення, претендуючи на вищі щаблі ієрархічної драбини. Зокрема, жителі деяких міст не хотіли поступатись старшині своїми пільгами і прибутками (зокрема населення Стародуба, Ніжина, Києва). При розв'язанні місцевих конфліктів на допомогу закликались подекуди російські урядовці (часто-густо з військовими силами). Будучи дрібними власниками і забезпечуючи особисті інтереси, козаки не були зацікавлені в підтримці централізованої державної системи. Задовольняючи переважно власні потреби, обмежуючись найближчими ринками, вони мало сприяли господарчій централізації. Тому в окремих економічних районах Лівобережжя і Слобожанщини (умовно можна хоча б виділити північні області, Київщину та ін.), чітко простежувалася тенденція до власної політики.

Як свідчать архівні джерела й друковані документальні матеріали, політичною помилкою гетьманського правління (зрозуміло, з сучасного погляду історика) було те, що поступово обмежуючи "давні" привілеї переважної більшості козацтва (відносно вільне розпорядження власною землею, звільнення від державних повинностей і податків, право на заняття промислами, ремеслами, торгівлею, тощо), воно тим самим підривало соціальну, економічну і, навіть, правову базу свого існування.

Таким чином, зникнення (чи розпорошення) наприкінці XVIII ст. з політичної арени Лівобережжя та Слобожанщини своєрідної соціальної, економічної й, зрештою, збройної сили - козацтва обумовлювалось закономірним розвитком феодальних відносин у межах об'єднаної Російської держави, щоправда, не без намагання окремих царських урядових діячів прискорити цей процес.

Олексій Путро
(Київ)

Останній гетьман України Кирило Розумовський

У листопаді 1741 р. у Петербурзі стався черговий двірцевий переворот, внаслідок якого на російський імператорський престол сіла дочка Петра І Єлизавета. Ця подія мала велике значення для України - Гетьманщини, її подальшої долі, адже фаворитом імператриці на той час був Олексій Розумовський, українець за походженням. Велич і могутність Олексія Розумовського, звичайно ж, не могли не позначитись й на становищі його чисельної родини в Україні, з якою він підтримував постійні і тісні зв'язки. З часом усі його родичі стали заможними людьми й зайняли чільне місце серед представників української панівної верхівки. Та особлива увага приділялася молодшому братові фаворита - Кирилу, доля якого виявилася не менш дивовижною, ніж в його брата - патрона, до того ж була тісно пов'язаною з долею України - Гетьманщини.

Десь у 14-річному віці (народився у 1728 р.) Кирило з глухого українського села потрапив до царського двору, де під керівництвом кращих тогочасних педагогів і вихователів, зокрема О.П.Сумарокова та І.П.Єлагіна, опановує необхідний рівень знань. У березні 1743 р. Олексій Григорович відправляє брата для завершення освіти на два роки за кордон під вигаданим ім'ям російського дворянина Івана Івановича Обідовського. Наставником при ньому було призначено Григорія Миколайовича Теплова, доля якого була тісно пов'язана з подальшим життям молодшого Розумовського.

Вже перебуваючи за кордоном юний Кирило Розумовський, разом зі старшим братом, у червні 1744 р. був удостоєний графського титуту. Слід гадати, що за кордоном Кирило Розумовський одержав грунтовну освіту, навчаючись, зокрема, у Німеччині (Кенігсберг, Берлін, Геттінгем) під керівництвом таких відомих на той час вчених, як Ейлер і Штрубе. Останні перед тим тривалий час жили в Петербурзі, будучи членами Російської Академії наук. Після Німеччини навчання тривало у найпрестижніших учбових закладах Франції та Італії.

Навесні 1745 р. Кирило прибуває до Петербурга. Дістався невдовзі досить високий придворний чин дійсного камергера, молодий Розумовський з головою занурюється у веселе і безжурне життя

вельможі єлизаветинського двору. Маючи гарну зовнішність і природний розум він, за свідченням Катерини II, зумів досягти у вищому світі загальної пошани і навіть любові. Не без особистої симпатії імператриця в мемуарах зазначала, що особливою популярністю й успіхом Кирило Григорович користувався у придворних красунь. Успіх при дворі, а також особиста прихильність імператриці зміцніли й завдяки престижному одруженню 1746 р. з родичкою цариці Катериною Наришкіною. Цього ж року 18-річний Кирило Розумовський був призначений президентом Російської Академії наук.

Тим часом в політичному житті Гетьманщини назрівали визначні події. Ще під час подорожі Єлизавети в 1744 р. в Україну представники старшинської верхівки передали імператриці у Глухові через Олексія Розумовського чолобитну з проханням про відновлення гетьманства. І хоч цариця, зважаючи на підтримку прохання з боку фаворита, поставилася до ідеї цілком прихильно, вона, безперечно, враховувала традиційну політику її попередників, особливо Петра I, спрямовану на всіляке обмеження, а то й повну ліквідацію автономії України - Гетьманщини.

Надзвичайно важливим і серйозним для імператриці та її уряду було й питання про кандидатуру гетьмана. Цілком ймовірно, що в середині 40-х рр. XVIII ст. найреальнішим претендентом на цю посаду міг бути Олексій Розумовський. Але згодом вибір випав на його молодшого брата, який на той час вже швидко входив у вир придворного життя і ставав досить помітним його учасником. Останнім поштовхом до остаточного прийняття імператрицею рішення про відновлення в Україні гетьманства стало ускладення міжнародного становища Росії (на заході назрівала війна з Прусією, на півдні - з Туреччиною).

Не бажаючи в такій ситуації викликати невдоволення української старшини й розпалювати її сепаратистські настрої Єлизавета 5 травня 1747 р. підписала указ "О бытии в Малороссии гетьману по прежним правам и обыкновениям". Проте строк проведення обряду "обрання" гетьмана значно стримувався і відбувся лише на початку 1750 р.

22 лютого 1750 р. відбулася остання в історії України - Гетьманщини "рада" по обранню гетьмана. І хоч вона більше нагадувала добре організовану виставу, головна діюча особа якої відсутня і не знана більшістю присутніх, сама подія безперечно була знаменною. Адже відновлювалась не лише найвища посада в системі українській

державності, зростали сподівання усіх верств населення на хоча б частковс повернення Україні "прав і вольностей", здобутих в результаті Визвольної війни 1648-1654 рр. і нещадно знищених російським самодержавством. Щоправда подібні сподівання на кращі зміни з'являлися вже неодноразово. Та цього разу, здавалося, випадок був особливий. По-перше, гетьманство відновлювалося після досить таки тривалої перерви в 16 років, що минули по смерті гетьмана Данила Апостола, по-друге, гетьманом України ставала незвичайна в традиційному розумінні для такої посади людина, що була представником вищої петербурзької еліти, рідним братом могутнього царського фаворита. Ця, друга обставина, мабуть найбільш розпалювала сподівання багатьох українців щодо можливостей політичного розвитку своєї батьківщини. Царським указом від 5 червня 1750 р. було затверджено "обрання" К.Розумовського гетьманом Лівобережної України, а у жовтні цього ж року під його владу було передано й Запорозьку Січ. Резиденцією нового гетьмана стало місто Батурин, що свого часу зазнало страшних руйнувань і пограбувань з боку російського карального загону на чолі з О.Меншиковим.

13 березня 1751 р. новообраний гетьман, який все ще залишався в Петербурзі, урочисто присягав у придворній церкві імператриці "верным, добрым и послушным рабом и подданым быть...чин гетьманства над войском Запорожским и над народом малороссийским верно и постоянно содержать и все то войско и народ малороссийский к верности, к службе и послушанию приводить и ни с которыми посторонними государи без ведома и без указу е.ч.в. никакой переписки и пересылки собою не иметь...". Виголосовши і підписавши присягу, текст якої однозначно засвідчував вкрай підлегле становище гетьмана України від Росії, Розумовський одержав з рук Єлизавети гетьманську булаву та інші клейноди. Нарешті, в середині липня 1751 р. К.Розумовський з величезною свитою прибув до Глухова, де йому була влаштована помпезна зустріч.

Поступово родина Розумовських встановила тісні відносини, в тому числі й родинні, через шлюби, з багатьма старшинськими сім'ями. Зокрема, близькими родичами Розумовських стали Журмани, Жоравки, Кочубеї, Валькевичі, Апостоли, Галагани та ін. Йдучи назустріч бажанням численних родичів гетьман почав на підставі своїх універсалів (без царських указів) роздавати їм у володіння не лише окремі маєтності, але й цілі сотенні містечка з вільним населенням. Саме в цей час в гетьманських універсалах вперше з'явилося

таке формулювання, як, "в вечное и потомственное свое и наследников своих владение", за яким представники старшини поспішали одержати вільні поселення, що подекуди ще зберігалися.

К.Розумовський почав своєю владою призначати й полковників, тим часом як вже з часів Петра І такі призначення вважалися прерогативою царського уряду. Не без впливу гетьмана в Україні з'явився й царський указ 13 січня 1752 р., яким підтверджувалися всі попередні заборони будь-кому поширювати на Україні холопство. Новий указ рішуче заборонив, "чтоб малороссиян никто, кто б какого звания и достоинства ни был...никакими образы в вечное холопство не укреплял...будеть же кто на них хотя какие крепости и письма имеют, оным быть недействительными; а ежели кто оттого времени дерзнет в противность оных указов с малороссиянами поступать, с теми будет учинено как явными преступниками и ослушниками указов...". Без дозволу гетьмана не можна було взяти українців під арешт, крім як у карних справах. Показовим щодо цього є також пізніше 1760 р. розпорядження К.Розумовського про утворення при гетьманові особливої контори для прийому прохань, листів і паперів.

Подібна самостійність українського гетьмана, який розглядався в Петербурзі, незважаючи на його близкість до імператриці, не більше як один з вищих чиновників Російської імперії, викликала невдоволення царського уряду й спонукала його до активного втручання в справи управління Гетьманщиною. Так, вже у березні 1754 р., перебуваючи у Москві, імператриця спеціальним указом заборонила гетьману самостійно призначати полковників в українські козацькі полки, залишаючи за ним право його попередників лише добирати кандидатів на цю посаду. Тоді ж офіційно було підтверджене становище, за яким українським гетьманам (починаючи від Скоропадського. - *О.П.*) заборонялося вести самостійне листування з іноземними державами, при них же відтепер знаходились російські радники - міністри. Все це безпосередньо стосувалося й К.Розумовського. Під особливо суворим контролем опинилися фінансові справи Гетьманщини.

Проте особисті позиції й становище самого гетьмана К.Розумовського в цей час залишалися досить міцними. Як і раніше він користується великою прихильністю імператириці Єлизавети. Часто приїжджаючи до Петербурга й Москви він підтримує міцні зв'язки з багатьма найвищими царськими сановниками. Саме в цей період К.Розумовський встановлює дружні контакти з великою княгинею

Катериною - майбутньою імператрицею Росії, а через неї і з майбутнім польським королем Понятовським.

Значно активізувалась діяльність К.Розумовського як президента Російської академії. Натхненний і заохочений його підтримкою, а також допомогою з боку фаворита імператриці Івана Шувалова, Михайло Ломоносов в цей час розгорнув величезну роботу по створенню й дальшому розвитку Московського університету та гімназії при ньому. Саме з ініціативи К.Розумовського кількість учнів цієї гімназії, що навчалися на державний рахунок збільшилася втричі. За дорученням президента академії Ломоносов почав складати великий атлас Російської імперії. Просвітянські дії К.Розумовського не обмежувалися лише Петербургом і Москвою. Гетьман дедалі більше проймався ідеєю створення університету й в Україні, зокрема в новій його резиденції - Батурині. 1760 р. Г.Теплов, узявши за зразок статут німецьких університетів, створив проєкт Батуринського університету, фундатором і протектором якого мав стати гетьман К.Розумовський. Однак всі проєкти створення й функціонування першого в Україні світського вищого учбового закладу, на жаль, так і залишилися на папері. Українська феодальна державність, що вже стояла на порозі своєї загибелі не змогла забезпечити здійснення цього чудового задуму, що об'єктивно відповідав соціально-економічним і культурним потребам усього українського народу.

Разом з тим, гетьман Розумовський почав докладати більших зусиль, спрямованих на поступове зміцнення центральних і місцевих органів управління, як складової частини української державності. В період останнього гетьманства функціонував централізований адміністративно-державний апарат управління, що зазнавав певних перетворень в дусі реформ в країні в цілому. Загальна кількість усіх старшин (генеральних, полкових і сотенних), що знаходилися безпосередньо в органах управління на початку гетьманства К.Розумовського становила, за нашими підрахунками, близько 750 чоловік. Окрім цього існував постійний резерв для старшинської адміністрації в особі бунчукових, військових і значкових товаришів, яких на той же час було відповідно 202, 85 і 539 чоловік.

Насамперед К.Розумовський розпочав реформи судочинства, що відзначалося строкатістю і недосконалістю структури. Значну увагу в цей час гетьман Розумовський приділяв економічним питанням. Так, намагаючись покласти край надмірному поширенню винокуріння, що почало негативно впливати на розвиток продуктивних

сил, він 6 липня 1761 р. видав універсал, що дозволяв займатися винокурінням лише старшині і козакам, які мали земельні й лісні угіддя. Заборонялося мати в Гетьманщині винокурні й шинки російським поміщикам, а також вихідцям з інших регіонів і країн. На полковників і сотників покладався обов'язок слідкувати за суворим дотриманням вимог даного універсалу. Разом з тим, сприяючи лівобережним українським купцям, К.Розумовський домігся заборони вивозу горілки з Правобережної України до Нової Сербії і Запорозької Січі, а також ліквідував на Лівобережній Україні тютюнові та інші відкупи, що обмежували регіональний ринок.

На час двірцевого перевороту 1762 р. успішно завершувались перетворення в суспільному й економічному житті, що їх розпочав гетьман Розумовський в Україні в другій половині 50-х рр. Сам К.Розумовський перебував в ореолі слави й пошани як один з тих, кому Катерина II завдячувала своїй владі. Та, як виявилося, цього гетьману-графу було вже замало. Тривале перебування при царському дворі на перших ролях сприяло зростанню не лише його економічної могутності, але й політичних амбіцій. Мається на увазі, зокрема, спроба К.Розумовського встановити спадкоємне гетьманство. Вперше це питання було підняте на старшинській раді, скликаній гетьманом наприкінці 1763 р. Поряд з прийняттям вирішення ряду питань на цій раді вироблено 23 спеціальні пункти, що було покладено в чолобитній на ім'я імператриці з проханням дати дозвіл на встановлення спадкоємного гетьманства в роді Розумовських.

Намагаючись заручитись підтримкою вищого духовенства К.Розумовський відправив до Києва довірену особу - старшого канцеляриста генеральної військової канцелярії Туманського на таємні переговори з київським митрополитом Арсенієм Могилянським і архімандритом Києво-Печерської лаври Зосимою Валькевичем. Проте останні відмовилися підтримати гетьмана в задуманій ним політичній акції. Натомість, архімандрит Валькевич, знявши копію чолобитної, поспішив відправити її разом з відповідною доповідною, київському обер-коменданту Чичерину. Аналогічні відомості дійшли до київського генерал-губернатора Воєйкова від глухівського коменданта. Отже, текст чолобитної, ще до її підписання старшиною, став відомий у Петербурзі. А тим часом гетьман розіслав по всім полкам ордери, закликаючи всіх старшин, включно до сотника, до Глухова на нову раду. Відмова духовенства у підтримці не збентежила і не зупинила його. Після тривалих і запальних дебатів чолобитна дістала

схвалення і була підписана більшістю присутньої старшини. Під нею, зокрема, підписалася частина генеральної старшини - суддя Олександр Дублянський, підскарбій Василь Гудович, писар Василь Туманський, усі полковники (за винятком чернігівського Петра Милорадовича), усі бунчукові товариші (за винятком Григорія Іваненка), полкові старшини і сотники. В чолобитній, складеній в традиційному при зверненні підданих до свого монарха стилі українська старшина, наводячи історичну аналогію з сином Богдана Хмельницького Юрієм, просила "явить монаршее благословение и утвердить указами дозволение избрать после нынешнего гетмана достойнейшего из сыновей его, на тех же основаниях, как и сам гетман...к умножению славы и пользы всей империи и непоколебимой верности малороссийского народа, при утвержденных правах, вольностях и привилегиях".

Таким чином, К.Розумовський, пропонуючи встановити спадкове гетьманство намагався, насамперед, зберегти як започатковані ним перетворення, так і в цілому політичний курс, спрямований на збереження державно-політичної автономії України. Разом з тим, в цій спробі зміцнити політичну владу гетьмана не можна не вгледіти й прагнення української старшини створити в Україні, бодай в майбутньому, дещо інше державне утворення, а саме монархічного типу. В свою чергу це логічно передбачало повний вихід України - Гетьманщини з складу Російської імперії і утворення самостійної Української держави.

Як засвідчили подальші події, цього було більше, ніж досить, аби викликати різке невдоволення царського уряду і в першу чергу, самої Катерини II, яка небезпідставно вгледіла в цьому (і особливо в проханні про повернення "утвержденных прав, вольностей и привилегий") небезпеку для сталої вже на той час схеми відносин між російським самодержавним центром і українським державним утворенням. Гетьман Розумовський, який щойно відправив підписану старшиною челобитну Катерині II, був викликаний до Петербурга. Слідом за тим, приголомшеному й глибоко ображеному надзвичайно холодним прийомом, К.Розумовському було заборонено взагалі з'являтися до двору, поки він не подасть прохання про звільнення його від гетьманства. Однак гетьман досить тривалий час не піддавався цій вимозі. Серед придворних, де було чимало друзів Розумовського, почали лунати голоси осуду дії уряду. Більше того, в Європі наполегливо поширювались чутки про змову в Петербурзі проти Катерини

II. Справа дійшла до того, що в Україну секретно було направлено три армійські полки.

Нарешті у жовтні 1764 р., К.Розумовський, переконавшись у безнадійності свого становища подав супліку про звільнення, за його висловом, від "столь тяжелой и опасной должности". Слідом за тим царським маніфестом 10 листопада і сенатським указом 17 листопада 1764 р. К.Розумовський був звільнений з гетьманства. Для управління Україною цими ж указами створювалася Малоросійська колегія на чолі з графом П.Румянцевим. Запорозька Січ також підпорядковувалася владі Колегії. Водночас президенту Колегії П.Румянцеву, дано було докладну інструкцію про дальшу реорганізацію управління Україною, яка переконливо засвідчила, що скасування гетьманства було заздалегідь спланованою акцією російського уряду, що логічно випливала з його імперських позицій.

Отже, цілком очевидно, що з ліквідацією гетьманства і створення Малоросійської колегії як вищого виконавчо-розпорядчого органу на Лівобережній Україні, українська феодальна державність була приречена на смерть. Наступні 20 років були часом агонії її решток - полково-сотенного військово-адміністративного устрою і збройних сил - козацького війська, що були знищені Катериною II на початку 80-х рр. слідом за ліквідацією славної "християнської республіки" Запорозької Січі. Яскраво про ці трагічні сторінки української історії написав ще у 1915 р. В.І.Вернадський: "У XVII та XVIII ст. російсько-українські відносини до поступового поглинання і перетравлення Росією України як чужорідного політичного тіла, причому попутно ліквідувались основи місцевого культурного життя (школа, свобода книгодрукування) та зазнавали переслідувань навіть етнографічні відмінності. Послідовний розвиток нових начал управління до кінця XVIII ст. встиг потроху стерти рештки адміністративної автономії на Україні, а розклад соціальних стосунків, яким супроводжувався новий життєвий устрій, послабив опозицію українців великоросійському централізмові..."

Якщо жорстокому й всевладному Петру I кинув хоч і словесний, але все ж виклик наказний гетьман Павло Полуботок, який був за це й закатований у петропавловських підземеллях, то хитрій підступній й не менш всевладній Катерині II вже ніхто не наважувався говорити навіть щось подібне до Полуботкового.

Ну а що ж сам К.Розумовський, тепер вже колишній гетьман? Як надалі склалося його життя? В 1765 р. він відправився в подорож за

кордон, склавши перед тим й функції президента Академії наук. Незважаючи на те, що граф К.Розумовський продовжував займати високе становище при царському дворі й в уряді як сенатор і генерал-фельдмаршал, Катерина понад 11 років не дозволяла йому навіть з'являтися в Україні. І лише на початку 1776 р., за сприянням Г.Потьомкіна - нового фаворита імператриці, з яким Кирило Григорович підтримував дружні відносини, він зміг вперше після тривалої відсутності приїхати на батьківщину. На цей час К.Розумовський став ще багатшим, одержавши в спадщину величезні маєтки померлих брата Олексія Григоровича і дружини Катерини Іванівни. Свої величезні маєтності він поділив між дітьми - пятьма синами і чотирма дочками.

Навесні 1787 р. Розумовський залишив Петербург, відійшовши від усіх державних справ, і переїхав до Москви. В 1794 р., в зв'зку з різким погіршенням стану здоров'я, він остаточно приїздить в Україну і оселяється в Батурині. Останні роки життя Кирило Григорович присвятив будівництву церков і кам'яних будинків у своїх володіннях (Батурині, Баклані, Почепі, Яготині та ін.), а також активній господарській діяльності. Зокрема, він був одним з перших в Росії та Україні поміщиків, хто почав займатися вівчарством, заснував в Яготині шовкове виробництво, застосовував у своєму господарстві сільськогосподарські машини, вдосконалював свічкову й сукняну фабрики в Батурині тощо.

Помер К.Г.Розумовський 3 січня 1803 року * на 75 році життя і був похований в трапезній Батуринської церкви Воскресіння Христова. Так мирно й тихо, на відміну від багатьох своїх попередників, скінчив життя останній гетьман України. Та й прожив він його, власне, не по-гетьманськи, а як граф і вельможа царського двору. Вже з юних років потрапивши "з грязі в князі", він цілком і назавжди відірвався від простого люду, з якого вийшов. Ніколи не відав почуття радості проводиря з приводу перемоги над ворогом чи то гіркоти

---

* За лихою іронією долі чи то просто за збігом обставин, сталося, що той же 1803 рік став останнім на цьому світі ще для одного останнього українського гетьмана, а саме - кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського, який у 112 років помер у Соловецькому монастирі, куди він після зруйнування Січі був засланий Катериною II і пробув у заточенні 25 років.

поразки, не знав пекельних труднощів козацьких походів, не тримав справжньої бойової козацької шаблі в руках, не палив козацької люльки. Та попри все К.Розумовський залишився в історії України. І не стільки сумною роллю останнього й найтитулованішого гетьмана, скільки причетністю до тривалої й зрештою трагічної боротьби українського народу (насамперед, кращих його представників) за свою державність. І в тому, що ідея української державності пережила століття й надихала на боротьбу наступні покоління українців певна роль належить й останньому гетьману України - Кирилу Розумовському.

Наталія Шевченко
(Миколаїв)

Соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767-1774 рр.

Скликання Законодавчої комісії 1767-1774 рр. - один із проявів політики освіченого абсолютизму, який намагався вирішити проблему перегляду застарілого законодавства і видати часткові реформи феодальної системи за здійснення просвітницьких планів соціального оновлення кріпосницького суспільства. Широке представництво депутатів від усіх станів Російської імперії (за винятком залежних селян) у комісії і подання наказів їм мало продемонструвати участь громадськості у розробці нового кодексу законів.

На цей час обстановка в Лівобережній Україні характеризувалася загостренням соціальних відносин, викликаним здійсненням з ініціативи самодержавства заходів щодо остаточної ліквідації автономії краю. Так, 1764 р. Катерина II скасувала гетьманство і запровадила Малоросійську колегію на чолі з П.О.Румянцевим, який отримав широкі повноваження по проведенню реформ політичного, економічного та судового характеру (1). Рішення Катерини II поширити чинність указів відносно скликання комісії на Лівобережну Україну мало підвести правову основу під реформи царизму, які були

спрямовані на перетворення краю у звичайну провінцію Російської імперії. Президент II Малоросійської колегії зробив усе можливе, щоб виконати настанови секретної інструкції 1764 р., яка давалася йому при вступі на нову посаду. У ній Катерина II рекомендувала П.О.Румянцеву проводити в Україні гнучку політику, уміло використовуючи існуючі соціальні протиріччя між різними станами, щоб перешкодити створенню загальноукраїнської опозиції царській політиці централізації.

Виходячи з "Положення про вибори" (2), П.О.Румянцев 1 березня 1767 р. видав циркуляр, яким регламентувався хід виборчої кампанії на Лівобережжі. Виборчим округом визначався полк де кожен стан мав брати участь у виборах окремо. У циркулярі "К благородним господам шляхетству и рыцарству, гражданству и земству" (3), підігріваючи дворянські настрої козацької старшини, надавши їй право окремих виборів від козацтва, Румянцев відверто закликав останніх разом з міщанами підтримати плани "освіченого" монарха реформувати українське суспільство та спрямувати свою критику на адресу колишньої гетьманської адміністрації. Загостренню протиріч між шляхетством та козацтвом також сприяло рішення нового президента поширити на козаків двоступеневі вибори, що низводило їх до рівня державних селян і розмежовувало зі старшиною.

Користуючись своїми необмеженими повноваженнями, П.О.Румянцев особисто контролював хід виборчої кампанії у Стародубському, Чернігівському та Глухівському полках (4). У листах-звітах до Катерини II про вибори він неодноразово повідомляв, що протегує козацтву у питаннях критики соціальної політики колишнього гетьмана. У листі від 13 квітня 1767 р. Румянцев із задоволенням відзначав, що складений наказ чернігівських козаків - "почти прямое исковое прошение на старшин и чиновников" (5). Представник царської адміністрації був добре обізнаний про соціальні протиріччя між козацтвом та старшиною Лівобережної України. Так, у ході подушного перепису, який розпочався 1765 р., він отримував багато скарг від козаків на незаконне захоплення шляхтою їх землі та покріпачення. Президент Малоросійської колегії докладав зусиль, щоб підтримати у поневоленого козацтва існуючі царистські ілюзії відносно можливості наведення порядку в Україні і повернення їх прав новою адміністрацією (6). Хоча дійсні плани президента Малоросійської колегії по врегулюванню чисельних справ "шукачів козацтва" не збігалися з політикою соціальної демагогії, спрямованою на

заспокоєння козаків. Так, у доповіді "О разных мероприятиях по управлению Малороссиею" від 17 травня 1765 р. (7) та в наказі депутату Малоросійської колегії (1767) (8) він рекомендує Катерині II завершити судовий розгляд справ, взявши курс на ліквідацію козацького війська Лівобережної України і створення на його базі 20 тис. загону регулярної царської армії. Більшість колишнього козацтва він планував "записать крестьянами и мещанами и так уже им вечно о казачестве молчать..." (9)

Вибори у Законодавчу комісію 1767-1774 рр. засвідчили про наявність в Лівобережній Україні гострих соціальних суперечностей: між шляхетством, яке перетворювалося на нових феодалів і домагалось юридичного визнання дворянських прав, і усіма непривілейованими станами, включаючи козацтво, що відстоювало інтереси дрібного виборника; та між усіма українськими станами і самодержавством, що здійснювало політику ліквідації автономії краю. Наміри виборців Лівобережної України захистити особливості адміністративного та військового краю наштовхувалися на відкриту протидію президента Малоросійської колегії, який разом зі своїми уповноваженими - членами колегії А.Я.Безбородьком, С.Кочубеєм, П.Іскрицьким стали на шлях прямого контролю за укладанням наказів. Представники царської адміністрації не допускали внесення у шляхетські накази політичних вимог (10). У свою чергу, генеральна старшина від початкового рішення бойкоту виборів перейшла до тактики створення у комісії опозиції з усіх станів України централізаторській політиці самодержавства. Користуючись тим, що згідно з циркуляром П.О.Румянцева козацькі вибори були поставлені під контроль полкової старшини, остання намагалася спрямувати козаків на укладення наказів з критикою переважно політики царизму. Нерідко вона чинила опір намірам козаків внести у накази пункти, які б розкривали суть політики шляхти у справах "шукачів козацтва", всіляко намагалися зіграти на невдоволенні козацтва зрівнянням їх на виборах з державними селянами, наголошуючи на однакових з козацькою старшиною правах (11). Накази рядового козацтва Лівобережної України у Законодавчу комісію 1767-1774 рр. свідчать, що своє соціально-правове становище вони розцінюють як пряме порушення з боку козацької старшини, так і царизму традиційних прав, здобутих у ході Визвольної війни 1648-1654 рр. Найбільш повно соціальні вимоги козацтва викладені у наказах Чернігівського та Стародубського полків, Чернігівський наказ не

лише відтворює механізм перетворення рядових козаків на підданих старшини, а й містить оцінку судової практики по вирішенню багаточисленних справ "шукачів козацтва" (12). Ця практика проілюстрована у наказах містечок Білики та Нехворощі Полтавського полку розбоєм, який санкціонувала гетьманська адміністрація (13). Факти утисків козаків старшиною, що містяться майже у всіх полкових наказах, а особливо у сотенних, надзвичайно імпонувало президенту Малоросійської колегії, бо, на його думку, їх обнародування на засіданні комісії "многим (із шляхетства - *Н.Ш.*) спеси сбавит" (14). Але торжество П.О.Румянцева було дещо передчасним: накази козацтва не мали ілюзій відносно політики не тільки колишньої гетьманської адміністрації, але й царизму. Зокрема, розподіл козаків на підпомічників і компанійців (1735) та поширення на перших виконання державних повинностей, а згодом і грошового податку (1765), розцінювалося як порушення традиційних вільностей козацьких, гарантованих Березневими статтями 1654 р. (15) Навіть у Стародубському полку, де царська адміністрація чатувала на виборах, козаки включили у свій наказ критику відносно нової політики, що проводив в Україні П.О.Румянцев: "Несколько лет назад сравнены мы с мужиками и в том, что положено на козаков, названных подпомощниками порции, а теперь рублевый оклад" (16). Неправомірними вважалися і інші заходи нового правителя Лівобережжя, зокрема подушний перепис населення, що розпочався 1765 р. Критики зазнала і політика Катерини II по заселенню новоутвореної Новоросійської губернії (1764). Колишні козаки окремих сотень Миргородського та Полтавського полків, що були царським наказом царизму переведені у Новоросію на правах службовців регулярних полків, прямо звинуватили уряд в порушенні їх прав, які "в перемену преданы, хотя живут они не на землях пустых, а на землях предков наших" (17). Описуючи насильство щодо козацтва згаданих сотень з боку адміністрації Новоросійськї губернії, укладачі наказів підсумовують: "...и так права и вольности наши всеми всероссийскими монархами утвержденные, опровергаются и нас...как бы каких преступников природную нашу землю и другие угодия безнадежно отнято и многих нас плетьми неистово били..." (18)

Незважаючи на політику соціальної демагогії щодо козацтва Лівобережної України, до якої вдавався напередодні виборів президент Малоросійської колегії метою відвернення їх від обговорення політичних проблем, перші пункти майже усіх козацьких наказів

присвячені захисту традиційних "малоросійських вольностей" краю. Хоч і наказувала Катерина II П.О.Румянцеву сприяти тому, щоб на Україні "...навек и имя гетьманов исчезло" (19), у наказах козаків Ніжинського, Лубенського, Київського, Прилуцького та Миргородського полків міститься протест проти порушення царизмом автономії України, зокрема ліквідації гетьманства (20). Виборці Прилуцького полку прямо зазначали, що "в Малой России первый недостаток в том, что не имеется гетмана" (21).

Як правило, представники дореволюційної історіографії політичні вимоги рядового козацтва Лівобережжя на виборах 1767 р розцінювали як повну солідарність останніх зі шляхетством у питанні захисту самоуправління Гетьманщини (22). Дослідник виборчої кампанії в Лівобережній Україні у Законодавчу комісію 1767-1774 рр. Г.А.Максимович вважав політичну програму козацтва значною мірою результатом діяльності шляхетства, яке активно редагувало козацькі накази (23). На наш погляд, редакторську правку старшинської адміністрації наказів козаків не слід перебільшувати. Аналіз текстів наказів переконує, що козаки Лівобережної України мали власну не лише соціальну, а й політичну програму реформ. Про це свідчить їх незгода з тактикою бойкоту участі у роботі комісії українських депутатів, яку на перших порах відстоювало шляхетство.

У тих полках, де козацькі виборці не зазнали безпосередньої агітації як царської адміністрації, так і старшин (Київський полк), вони поруч з критикою соціальної політики гетьманського уряду і самодержавства вимагали відновлення практики виборів гетьмана "вольными голосами" (24). Щодо політико-правової культури козацтва, то дослідники соціальної свідомості селянсько-козацьких мас України XVIII ст. звернули увагу на непогану їх обізнаність у Законодавстві (25). Зокрема, автори суплік "шукачів козацтва" 50-80-х рр. XVIII ст. вільно оперують всіма царськими указами, що визначали їх соціально-правове становище, зі знанням справи їх коментують та цитують. Дотримуються однієї з головних доктрин абсолютизму, що обов'язок громадянина керуватися насамперед державними інтересами (26). Селянство та козацтво України XVIII ст. у намаганні розібратись в механізмі влади та судочинства дійшли висновку, що останні - знаряддя в руках пануючого класу. Показовими щодо цього є висновки козаків з с.Лаком Буда Стародубського полку (1752): "вкрай ненадійно шукати справедливості у полковій канце-

лярії, оскільки полкова старшина явно стоїть на боці володільця" (27). А "шукачі козацтва" с.Чешуйки Мглинської сотні цього ж полку судову процедуру доказу козацьких прав порівнювали з Флорентійським церковним собором 1453 р., на якому шляхом обману та насильства православній церкві нав'язувалася унія з католицькою (28). Селянсько-козацькі оцінки гетьманату були далекими від ідеалізації: "До булави треба голови", "Молод на гетьманство", "Пропали пани гетьмани, а кобила порох з'їла", "З пана не буде правдивого атамана", "А хто такая, батьку тая колегія? А хто його, синку знає? Мабуть, сестра цариці або жінка якогось гетьмана", "Знає об тім Головатий Антін: він голова, він наш і батько - він нам і поголив голови гладко" (29). Якщо у політичних вимогах рядове козацтво Лівобережної України під час виборів до Законодавчої комісії 1767 р. блокувалося з шляхетством, то це не означає, що воно було позбавлене власного бачення майбутнього української державності і знаходилось у полоні ілюзій щодо старшини як послідовного захисника "малоросійських вольностей". Згадані документи, які вийшли з середовища "шукачів козацтва" 50-80-х рр. XVIII ст., переконують, що учасники цього руху добре розуміли класову спрямованість політики гетьманського уряду і кваліфікують її антинародною, кріпосницькою (30). Відома супліка українських депутатів Законодавчої комісії, яку вони уклали під час її засідань (1768), де прозвучала вимога відновлення автономії України та гарантії колишніх прав 11 станам - результат політичного компромісу різних соціальних угрупувань в ім'я збереження української державності (31). Але ця солідарність не означала повного збігу позицій у трактуванні згадуваних "малоросійських вольностей". Як випливає із козацьких наказів, вони пов'язувалися насамперед з соціальними порядками, що встановилися в Україні в результаті Визвольної війни 1648-1654 рр. (козацький статус з його усіма атрибутами для більшості населення, право самоуправління міст). Враховуючи наступ шляхти на права козацтва - масове захоплення їх землі чи насильницьку скупівлю, що завершувалася закріпаченням козаків, - вимога останніх передбачати у новому законодавстві заборону купувати козацькі землі та повернення раніше придбаних мала антишляхетське та антистаршинське спрямування (32). В обгрунтуванні "малоросійських вольностей" козацькі виборці зверталися до Березневих статей Богдана Хмельницького, пунктів угод гетьманів Д.Многогрішного, І.Скоропадського, наголошуючи на правомірності набору до козацького реєстру "з ме-

щанских и поселянских детей" та незаконності пізнішої практики залучення до виконання повинностей на користь держави (перевозки вантажів, ремонту фортець, будівництва каналів) (33). В той час, як шляхетство вбачало у традиційних вольностях України литовсько-польське законодавство XVI-XVII ст., яке приводилося у наказах, щоб захистити, головним чином, право старшини на дворянські права та залежних селян.

На відміну від представників вищих рангів козацької старшини, яка домагалася у царизму визнання монополії на управління краєм та створення станових представницьких органів - "сеймиків", козаки Лівобережної України виборювали давнє право на участь в політичному житті країни. Вони відкидали ідею оформлення замкнутого "шляхетського списку", який обмежувався генеральною та полковою старшиною, доводячи, що "все они с оными старшинами как в чести и преимуществах шляхетских как потому с ними же завсегда во всех обществах касавшихся делах, совете, а собенно в избрании гетманов, генеральной, полковой, сотенной старшины вольный свой голос равно, как и все малороссийское шляхетство имели..." (34)

Вимога визнання за козацтвом шляхетських прав, що була характерна для більшості козацьких наказів, на нашу думку, була не стільки проявом претензій на дворянство, а своєрідною спробою перешкодити правовому розмежуванню козаків зі старшиною і перетворенню останньої на нових панів. В цьому переконує наказ козаків Миргородського полку, де вони нагадують, що "от вышнего до нижнего со старшиною генеральною, полковниками и другими членами...были едины шляхетским по Статуту правом..." і просять у новому законодавстві залишити їх "...при всех выгодах и выслугах выслуженными козаками чести дворянской все обще и вольностях прежних..." (35)

Таким чином, соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах депутатам Законодавчої комісії 1767-1774 рр. були спрямовані на збереження здобутків українського народу у ході Визвольної війни 1648-1654 рр, (козацький статус для більшості населення та козацька державність). Запропонована програма реформ мала на меті захист інтересів дрібного виробника (його особисту свободу, право на землю, господарську самостійність), хоча і орієнтувалася на діяльність "освіченого" монарха, однак містила конструктивну критику політики останнього. Програма, що може

розглядатися як своєрідний мінімум соціально-політичних устремлінь козацтва, як результат зваженого аналізу її реалістичності з врахуванням адресації самодержавству, так і певного компромісу зі шляхетським варіантом захисту автономії краю.

1. Сборник Русского исторического общества. - Спб., 1892. - Т.7. - С.346-347, 376-391 (далі: Сб. РИО).
2. Полное собрание законов Российской империи. - Спб., 1830. - Т.16. - № 1280.
3. *Максимович Г.А.* Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. - Нежин, 1917. - Ч.1. - С.4-9 (далі: Выборы и наказы в Малороссии).
4. Там же. - С.164-174.
5. Там же. - С.321.
6. *Максимович Г.А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. - Нежин, 1913. - Т.1. - С.55-63; його ж. Выборы и наказы в Малороссии. - С.231-232.
7. Сб. РИО - Т.10. - С.9-21.
8. Там же. - Т.43. - С.218-237.
9. Там же. - С.233.
10. *Максимович Г.А.* Выборы и наказы в Малороссии. - С.102-104, 119-125, 175-192, 209-213.
11. Там же. - С.185, 237, 269.
12. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. - Киев, 1889. - С.145 (далі: Наказы малороссийским депутатам).
13. Сб. РИО - Т.144. - С.143-146.
14. *Максимович Г.А.* Выборы и наказы в Малороссии. - С.231-232.
15. Наказы малороссийским депутатам. - С.146-147, 157, 159D.
16. Сб. РИО - Т.144. - С.154.
17. Там же. - С.167.
18. Там же. - С.149.
19. Там же. - Т.7. - С.346-347.
20. Там же. - С.154, 157, 159, 164.
21. Там же. - С.157.
22. *Теличенко И.В.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской Законодательной комиссии 1767 г. // Киевская старина. - 1891. - № 2. - С.296.
23. *Максимович Г.А.* Выборы и наказы в Малороссии. - С.312.

24. Там же. - С.249.
25. *Острась Э.С.* Использование крестьянами в борьбе за землю обычного и государственного права (на материалах Левобережной Украины второй половины XVII-XVIII вв.) // Социально-правовое положение крестьянства в дореволюционной России.- Воронеж, 1983. - С.72-77; *Смолій В.А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. - К., 1985. - С.100-114, 185-194.
26. Селянський рух на Україні. Середина XVIII - перша четверть XIX ст. - К., 1978. - С.31, 141.
27. *Барвинский В.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. - Харьков, 1909. - С.278.
28. Селянський рух на Україні. - С.37.
29. *Зіновієв К.* Твори. Пирповісті посполиті. - К., 1970. - С.205, 237, 109; Українські народні прислів'я і приказки. Дожовтневий період. - К., 1963. - С.205.
30. Селянський рух на Україні. - С.31, 36, 63, 67, 135, 146.
31. Наказы малороссийским депутатам. - С.177-185.
32. Там же. - С.103-104, 111, 116, 144, 146.
33. Там же. - С.142, 157.
34. Там же. - С.142, 143, 151, 164.
35. Сб. РИО - Т.144. - С.111, 129-130.

Андрій Гурбик
(Київ)

Правові відносини та судочинство в Запорозькій Січі

Історичний період існування Запорозької Січі був безперечно важливим етапом формування української етнічної державності. Державні інституції, що створювались і функціонували в цій "християнській козацькій республіці" були генетичними послідовниками державотворчих традицій, започаткованих в часи Київської Русі, Галицько-Волинського, Київського та інших українських князівств. Важливість збереження рис української державності обумовлювалася тим, що з другої половини XV ст. з остаточною ліквідацією

удільних князівств на території України почали утворюватись державні структури Великого Князівства Литовського, Королівства Польського, а після 1569 р. - Речі Посполитої, Угорщини, Молдавії. Незважаючи на те, що уряд Речі Посполитої вбачав у козаках своїх підданих, а з середини XVII ст. на Запорожжя формально поширилась влада українських гетьманів і зверхність московського царя в межах так званих вольностей все ж були створені і функціонували не тільки українське військо, а й особливі правові відносини, хоча й значною мірою підпорядковані принципам військової демократії.

Посеред інших державних інституцій на Запорожжі існувала певна система судових органів, які в своїй діяльності користувались положеннями звичаєвого права українського народу. В початковий період історії запорозького козацтва основними осередками правового життя були курені. В таких куренях чи їх об'єднаннях козаки спираючись на попередній досвід встановлювали певні норми суспільного життя, виробляли певний правовий світогляд, чинили часом відмінне в конкретних проявах, але спільне в його основних рисах судочинство. Це насамперед обумовлювалося спільністю рис правового життя на українських (Волинь, Київщина, Брацлавщина) та сусідніх білоруських землях (Пінщина, Берестейщина, Слонімщина і ін.), населення яких стало основним джерелом формування українського козацтва. Документальні матеріали XV-XVI ст. свідчать про високий рівень правової свідомості українських селян-общинників, не кажучи вже про земян і бояр (останніх значна частина дослідників вважає основним джерелом формування козацтва до кінця XVI ст.). Вони беруть активну участь в розв'язанні різних майнових конфліктів, вирішенні кримінальних справ, знають до тонкощів положення копного судочинства і з знанням справи виступають на копах, використовуючи не тільки звичаєве право, а й статути і судебники узаконені феодальною державою.

Вище вказані чинники і були основою судочинства в куренях. Враховуючи необхідність певної централізації влади курінь на загальних зборах вибирав із свого середовища старшого або ж отамана. Останні часто виконували серед козаків свого курен.л роль суддів, мали право призначати тілесні покарання. І хоча курінного отамана "козаки почитають и повинуются ему, аки найвищому по кошовом атамане", однак "аще бо бы чим небудь их оскорбил над право, то абіе бедне и безчестне предають их смерти", - писав козацький літописець. Курінний отаман не мав права виносити смертний вирок

своїм козакам, хоч деякі дослідники й стверджують протилежне. З середини XVIII ст. все помітнішими стають функції наглядача в діяльності курінних. 21 жовтня 1751 р. К.Розумовський наказував кошовому отаманові, щоб той зобов'язав курінних вести облік козаків. Водночас заборонялось відпускати будь-кого із куреня без дозволу кошового і наявності паспорта. За проживання на Запорожжі без паспорта вводилось покарання "по тамошнему их войсковому обычаю безпоблажно, дабы і другие, видя то, страх имели", за чим стежили курінні отамани.

Число куренів, що входили до складу Запорозької Січі, не було сталим, що пов'язано з різним часом їх виникнення і входженням в Січ. У XVI ст. були відомі Пашківський, Татарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядьківський та ін. На кінець XVII ст. їх вже було 27, а в другій половині XVIII ст. - близько 40.

У ході об'єднання куренів у складі Запорозької Січі верховна судова влада переходила до військової старшини: кошового отамана, військового судді, писаря, осавула. Дрібніші справи, які не викликали незгоди підсудних, продовжував розв'язувати курінний отаман, але у випадку такої незгоди справу розглядав хтось із старшини.

Вища судова влада на Запорожжі належала кошовому отаману, що випливало з його верховної влади над усім військом Запорозьким. І навіть коли судову справу розв'язував увесь Кіш, то його рішення розпочиналось словами: "С повеления господина кошевого отамана..." Судова влада кошового була необмеженою і являла на Запорожжі вищу судову інстанцію, хоча офіційним суддею був військовий суддя. Від судових рішень кощового значною мірою залежав його авторитет серед козаків, а тому він намагався максимально справедливо з точки зору товариства вирішувати судові справи, прагнув до примирення спірних сторін. Хоча військовий характер організації Січі, разом з тим, вимагав суворих заходів проти дій, що порушували і розхитували усталені норми козацького життя. А тому смертні вироки на Запорожжі були не таким вже й рідким явищем. Так, 1584 р. під час переговорів з татарами під Аслан-городком один козак вистрілив у татарина, за що кошовий наказав скарати його "на горло". 1691 р. на смерть були засуджені козаки Матвієць і Остап, які спробували організувати заборонений кошовим морський похід. Кошовий в своїх судових вироках був суворий не лише щодо рядових козаків. 1701 р. кошовий заарештував чотирьох курінних отаманів

за неналежне управління куренями і те, що їхні козаки грабували проїжджих купців. 1763 р. козак Товстик, представник полкової старшини, - за те, що образив "генерала-межовщика" "при собрании Коша жестоко был избранен и по обычаю держим на базаре публично на пушке целую неделю". В цілому суд в Січі сприяв зміцненню інтересів козацької старшини. Захищаючи свої інтереси, вона піддавала козаків жорстоким покаранням навіть за найменші зазіхання на її власність.

Судова влада кошового отамана поширювалась на всю територію Запорожжя. 1770 р. кошовий П.Калнишевський наказав "по общему всех приговору обвесить в протовчанском ведомстве над Орелью (козака Брюховецкого куреня Зиму), где он и шалости делал". Тут чітко простежується положення копного судочинства поширене в XVI-XVIII ст. в Україні, коли злочинця судила і карала селянська громада тої місцевості, де він скоїв злочин. Право помилувати злочинця теж належало тільки кошовому. За іншою військовою старшиною в Січі його не визнавали.

Військовий суддя був першою інстанцією, куди звертались курінні отамани з невирішеними справами. Він розбирав подібні конфлікти, давав поради, і якщо сторони згоджувались на його розсуд, то справа тут і закінчувалась, в противному випадку відсилав конфліктуючих козаків до останньої інстанції - кошового, де остаточно й вирішувалась справа.

Військовий писар записував або зачитував вироки на раді, деколи сповіщав підсудних про судове рішення, особливо, коли останні жили у віддалених паланках.

Військовий осавул виконував роль слідчого та виконавця вироків, розглядав скарги на місцях. Його помічником був довбуш, який зачитував вироки суду на місцях страти, був приставом при екзекуціях.

У часи Нової Січі (1734-1775) за відсутності січової старшини в віддалених поселеннях паланок (хуторах, слободах, прикордонних роз'їздах) суд часто чинили паланкові полковники з помічниками.

Певну роль в збереженні правових традицій та вплив на січове судочинство мали старики (колишні представники козацької старшини), що становили раду при кошовому.

У практиці судочинства поступово склалась система покарань за певні види злочинів. За незначні провини винних били киями або різками. Широко практикувалось прикування винного до стовпа (за крадіжки), а також до гармати (за непокору і зневагу до старшини,

вбивство, грошовий борг та ін.). Ганебний стовп завжди стояв на січовій площі поблизу дзвіниці, а поруч з ним лежала в'язка сухих київ. Боржник міг залишитись прив'язаним 3, 5, а то і більше днів, поки не повертався борг, чи не відшкодовував вкрадені речі. Протягом цього часу будь-який козак міг побити киями прив'язаного аж до смерті. У спогадах козацьких стариків також згадувалась дуель, як засіб доведення правоти між двома козаками. В деяких випадках злочинців карали "изломлением одной ноги", а "за большие вины переламливали руку и ногу".

Часто використовували в Січі і смертну кару (яка, до речі, практикувалась і в копних судах в Україні в XVI-XVII ст.). Це бувало в випадку боягузства в бою, дизертирства, зради, пияцтва в морських походах та ін. Засуджених до страти в Січі розстрілювали, топили, вішали на шибениці і на залізному гаку, садили на полю, а за вбивство побратима живцем закопували в землю.

Страчував засуджених в Січі не спеціальний кат, а інші злочинці, яких певний час тримали в ув'язненні у військовій пушкарні.

Присуду січового судочинства підлягало практично все населення Січі і її паланок. А за злочини, вчинені в Січі, до суду козаки притягали всіх жителів Запорожжя і навіть підданих інших держав.

Незважаючи на відсутність загального зводу законів у Січі і знання основних правових положень козаками, все ж певні його сторони діставали письмового оформлення. 1762 р. у Січі було "зделано писменное и круговое обязательство впредь в войске запорожском всегда содержать и сохранять ненарушимо утвержденные прежним войсковым приговором добрые порядки, а именно искорененного воровства к умножению не допускать". 1764 р. з метою боротьби із злочинністю ухвалено зафіксовані положення, що посилювали відповідальність за крадіжки та збереження краденого, заборонено брати винних на поруки і навіть в кошового відбиралось право помилування злочинців.

В останній період існування Запорозької Січі царський уряд намагався посилити контроль над її внутрішнім життям. Січ підпорядковувалася то Київському генерал-губернатору (з 1734 р.), то гетьманській адміністрації (з 1750 р.), то генерал-губернатору Лівобережної України (з 1764 р.). Зокрема, прерогативою гетьмана на Запорожжі в цей час стає військовий суд з кримінальних справ. А з 1755 р. гетьманська адміністрація вже вимагала від старшини передачі до Генерального суду (в Глухові) усіх без винятку запорозьких

козаків, які брали участь у гайдамацькому русі. Але, незважаючи на це, Запорозька Січ все ж зберігала певну автономію в судочинстві аж до останніх днів свого існування, аж до винесення смертних вироків і їх виконання.

Таким чином, в період існування Запорозької Січі (XVI-XVIII ст.) склались певна система судових органів і практика січового судочинства, що відіграло важливу роль в збереженні етнічної самобутності цієї важливої ознаки української державності. Джерелами формування правових відносин в Січі стало звичаєве право українського народу, заглиблене своїм корінням в період Київської Русі. Не слід відкидати й литовський, польський, російський і татаро-турецький впливи на деякі аспекти судочинства в Січі, зокрема на систему покарань та ін.

Велике значення мало і те, що створена на Запорожжі система судочинства істотно впливала на формування судочинства в Українській державі, що виникла в роки Визвольної війни 1648-1654 рр. Адже козаки прагнули поширити січові правові відносини не тільки на все Запорожжя, а й на інші українські землі. В тогочасних документах містяться численні згадки про те, що козаки в містах і селах України "мають своїх гетьманів і різні форми власного правосуддя" (1609), що вони "не несуть відповідальності перед жодним судом, крім суду тих отаманів, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин" (1613). Причому ці процеси відбувались на Брацлавщині, Волині, Київщині, Поділлі і Чернігівщині. А тому Українську державу середини XVII ст. з огляду на формування в ній правових відносин та органів суду можна іменувати дітищем Запорозької Січі.

ЗМІСТ

Передмова.....3
Смолій Валерій. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку.....4
Ковальський Микола. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва.....11
Кумке Карстен. К вопросу о термине "казак - казачество", относящемуся к XVI-XVII вв.....24
Котляр Микола. Давньоруські корені козацтва.....32
Головко Олександр. Слов'янське населення причорноморських степів XII - першої половини XIII ст.....40
Щербак Віталій. Козацтво в структурі українського суспільства (друга половина XV - середина XVII ст.).....46
Хинчевська-Геннель Тереса. Козаччина очима мандрівників-чужинців XVII ст.....56
Михайлина Павло. Керівники селянсько-козацьких повстань кінця XVI - першої половини XVII ст. - вихідці з міст України.....67
Натикач Петро. Проблема формування суспільно-політичних поглядів учасників селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст.....72
Брехуненко Віктор. Взаємини запорозького та донського козацтва першої половини XVII ст. та їх вплив на військово-політичну ситуацію у Східній Європі.....75
Заяць Андрій. Козацтво в містах Волині XVI - першої половини XVII ст.....83
Сас Петро. До ранньої біографії Петра Конашевича-Сагайдачного: питання хронології та формування ідейних переконань і світогляду майбутнього гетьмана.....86
Сергієнко Григорій. Козацтво у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр.....94
Степанков Валерій. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації.....103
Стороженко Іван. До історії битви під Пилявцями 1648 р.....112
Цибульський Валерій. Козацька держава Богдана Хмельницького і Переяславський договір.....117
Панашенко Віра. Участь запорозьких козаків в міжусобній боротьбі Гіреїв за ханський трон Криму (друга половина XVII ст.).....123

Горобець Віктор. Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні (друга половина XVII - початок XVIII ст.) 131
Гуржій Олександр. Лівобережне та слобідське козацтво в загальній структурі феодального суспільства України (друга половина XVII - XVIII ст.) 136
Путро Олексій. Останній гетьман України Кирило Розумовський 140
Шевченко Наталія. Соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767-1774 рр. 149
Гурбик Андрій. Правові відносини та судочинство в Запорозькій Січі 157

Підписано до друку 18.12.92 Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 13,95 Обл.-вид.арк. 15,0
Тираж 300 Зам. 924 1992 р. Ціна договірна.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського,4